

9596 402 503.892

ERDÉLYI MÚZEUM

AZ ERDÉLYI MÚZEUM-EGYESÜLET
SZAKOSZTÁLYAINAK
KÖZLÖNYE

SZERKESZTI:

Dr. GYÖRGY LAJOS
FŐTITKÁR

XXXV. kötet

Új folyam I.

1930. 1-3. sz.

Kiadja az Erdélyi Múzeum-Egyesület

CLUJ-KOLOZSVÁR
Minerva Irodalmi és Nyomdai Műintézet Részvénytársaság
1930

TARTALOM

TANULMÁNYOK:

<i>Dr. Kántor Lajos:</i> Az Erdélyi Múzeum-Egyesület története 1924-től napjainkig — — — — —	1
<i>Dr. Balogh Arthur:</i> A liberalizmus — — — — —	18
<i>Dr. Gál Kelemen:</i> A nemzeti nevelés román fogalmazásában — — — —	33
<i>Dr. Kristóf György:</i> II. Apafi Mihály fejedelem könyörgéses könyve	49
<i>Dr. György Lajos:</i> A francia hellénizmus hullámai az erdélyi magyar szellemi életben — — — — —	69

KISEBB KÖZLEMÉNYEK:

<i>Dr. Eckhardt Sándor:</i> A magyar kannibálizmus meséje — — — — —	89
<i>Dr. György Lajos:</i> Az első magyarra fordított angol regény — — — —	91
<i>Dr. Bitay Árpád:</i> Újabb román fordítások a magyar irodalomból — — —	92
<i>Dr. György Lajos:</i> A „Korteskedés és Ellenszerei“ eredeti kézírata — —	93

KRITIKAI SZEMLE:

<i>Melich János:</i> A honfoglaláskori Magyarország. <i>Dr. Csüry Bálint</i> től —	94
<i>Sándor Imre:</i> A székelyek letelepülése. <i>Dr. Bitay Árpád</i> tól — — — —	96
<i>György Lajos:</i> Egy középkori Sibylla-vers régi magyar irodalmunkban. <i>Dr. Rajka László</i> tól — — — — —	97

KÖNYV- ÉS FOLYÓIRATSZEMLE:

A filozófia, esztétika, pedagógia, irodalomtörténet, nyelvészet, történet stb. köréből 28 könyv és tanulmány ismertetése — — — — —	99—108
--	--------

ADATTÁR:

<i>Dr. Kántor Lajos:</i> Adatok az Erdélyi Múzeum-Egyesület magyar jelle- géhez. 1. Alapítólevelek. 2. Bárány Saguna András és gróf Mikó Imre levélváltása — — — — —	109
--	-----

AZ ERDÉLYI MÚZEUM

az Erdélyi Múzeum-Egyesület kiadásában jelenik meg évenként 12 számban negyedévenként 7—7½ ív terjedelemben. A folyóirat az EME. Bölcsészeti-, nyelv- és történettudományi, Természettudományi, Orvosi- és Jogi Szakosztályának hivatalos közlönye.

AZ ERDÉLYI MÚZEUM-ot

az Egyesület alapító, igazgatósági és rendes tagjai évi 300 lejes kedvezményes áron kapják. Előfizetési ára nem tagoknak és könyvkereskedőknek 400 lej. Előfizetések és a lap szétküldésére vonatkozó kívánságok címe:

ERDÉLYI MÚZEUM kiadóhivatala, Cluj-Kolozsvár, Strada Baron L. Pop (volt Brassai-utca) 5.

Kéziratok, ismertetésre szánt könyvek és a folyóirat szellemi részét illető tudakozódások a szerkesztőt illetik:

DR. GYÖRGY LAJOS, Cluj-Kolozsvár, Str. Universităţii (v. Egyetem-u.) 10.

A szerkesztőség közli az igen t. munkatársakkal: 1. Géppel írott kéziratokat kér. 2. A közlésre szánt dolgozatok átlagos legnagyobb terjedelme 1 ív. 3. Minden munkatárs a folyóiratnak egyszersmind előfizetője is. A tiszteletdíjat 300 illetőleg 400 lejig a kiadóhivatal az előfizetés javára írja. 4. Különnyomat a szerző kívánságára és költségére készül. 5. Kéziratokat a szerkesztőség csak a szerző külön kifejezett óhajára küld vissza.

~~OTTHONOSI TÖRTÉNETI~~

~~Beosztás szám: 1774/930.~~

~~Könyvtári szám: 9596.~~

Az Erdélyi Múzeum-Egyesület története 1924-től napjainkig.*

Írta: Dr. Kántor Lajos.

1. Az Erdélyi Múzeum.

Tizenkét évi szünetelés után, sok küzdelem eredményeképpen, a jelen számmal ismét elindul az *Erdélyi Múzeum*, hogy az Erdélyi Múzeum-Egyesület folyóirataként szorosabb érintkezést keressen az Egyesület tagjaival és mindazokkal, kik az Erdélyi Múzeum-Egyesület hivatása és működése iránt érdeklődnek.

Az *Erdélyi Múzeum*, mint az E. M. E. Bölcsészeti-, nyelv- és történettudományi szakosztályának folyóirata a háború utolsó éveiben mindinkább nehezebbé lett anyagi körülmények miatt 1917-ben szűnt meg. Az impériumváltás első tíz éve alatt az Egyesület anyagi ereje sokáig még a szokásos előadásorozatok kinyomtatását sem engedte meg, nem hogy folyóirat kiadására lehetett volna gondolni. Csak az Egyesület vezetőinek minden téren végrehajtott takarékosága és a gróf Wass Ottilia-féle ház jövedelmezőbbé válása tették lehetővé, hogy az 1930. február 2-i közgyűlés a régi szakosztályi és tári folyóiratok¹

* Az E. M. E. történetét az impériumváltás első öt éve alatt (1919—1923) megírta dr. Buday Árpád („Az Erdélyi Múzeum-Egyesület utolsó öt éve“ c. lásd Erdélyi Irodalmi Szemle 1924. februári száma 151—156. lapjain.) A „napjainkig“ 1930. ápr. 1-ig értendő.

¹ Az *Erdélyi Múzeum-Egyesület Évkönyve* már a háború alatt megszünt. Az utolsó füzet 1915-ben jelent meg az 1914. évre.

Az Érem- és Régiségtár „*Dolgozatok*“ stb. című folyóirata megszünt 1919-ben.

A Természettudományi szakosztály kiadványai, a *Múzeumi Füzetek*, három részre oszlottak. Az Apáthy által szerkesztett *állattani* rész a háború alatt már nem jelent meg, nyomdán maradtak a megkezdett füzetek. A *Botanikai Múzeumi Füzetek* megszűntek 1919-ben. Az *Asványtári Múzeumi Füzetek* szintén 1919-ben szűntek meg.

Az *Erdélyi Orvosi Lap*, mely nem az Egyesület költségén, hanem a szakosztály tagjainak és más előfizetőknek hozzájárulásából jelent meg, többszöri megakadás után, 1925-ben szűnt meg.

A *Jog- és Társadalomtudományi* szakosztály *Évkönyv-e* a sorozat VIII. kötetével szűnt meg, az 1914—15. és 1915—16. évfolyamok összevonásával.

A *vándorgyűlési emlékkönyvek* utolsó kötete 1912-ben jelent meg. A VII.

helyét pótolandó, egyetlen folyóiratnak szerény keretek közötti kiadását merészelte elhatározni. A kivitelre nézve az látszott legalkalmasabbnak, hogy az Egyesület az Erdély magyar tudományos életében 1924 óta fontos szerepet betöltő *Erdélyi Irodalmi Szemlé*t vegye át. Az átvétel eszméje önként adódott, mert az E. I. Sz. hat éves multja alatt sok nehézséggel, de kitartó lelkesedéssel ugyanazt a célt szolgálta, mely az E. M. E. alapszabályainak 1. pontjában mint egyik cél van megjelölve: a magyar tudományosságot. Füzeteiben sokszor adott helyet olyan speciális tanulmányoknak is, melyek elsősorban az E. M. E. szakosztályainak és tárainak érdekeit szolgálták. Zászlót mert bontani oly időben, midőn az E. M. E. különböző okokból erre nem is gondolhatott, s így — ha nem is megszakítás nélkül — összekötő kapocs lett a magyar tudományosság szolgálata által Egyesületünk feladatteljesítésében.

Az *Erdélyi Múzeum*, mint az E. M. E.-vel szoros kapcsolatban álló folyóirat 1874-ben indult meg s azóta különböző fázisokon ment át. 1874-től 1882-ig az E. M. E. hivatalos folyóirata lévén, egyformán szolgált az Egyesület, valamint az összes szakosztályok és táarak érdekeit. 1884-től 1891-ig a „Bölcsészet-, nyelv- és történettudományi szakosztály kiadványa“ címen jelent meg s csak ennek a szakosztálynak érdekeit szolgált. 1892-től kezdve ismét felveszi az *Erdélyi Múzeum* címet, de lényegében nem változik. 1906-tól nagyobb alakot véve fel „Erdélyi Múzeum, új folyam“ néven a Bölcsészet- nyelv- és történettudományi szakosztály, az Erdélyi Nemzeti Múzeum Könyvtára, Érem- és Régiség-tára közlönye lesz. 1914-től ismét csak a bölcsészeti szakosztály és a könyvtár közlönyeként jelent meg. A háború alatt terjedelemben kisebbedik, alakját is kisebbiti 1915-ben; az 1916—17. évekről összevont kis kötet jelenik meg s az 1917. évvel meg is szűnik.

Jelen alakjában legközelebb áll a legelső stádiumhoz, mert ismét közös orgánum kíván lenni, minthogy az Egyesület nem részesítheti a szakosztályokat és táarakat oly segélyben, mely külön szakfolyóiratok fenntartását tenné lehetővé. Hogy azonban a szakosztályok anyagának természetszerű különbözőségéből keletkező nehézségek redukáltassanak és a művelt nagyközönség érdeklődési körét is ki lehessen elégíteni, a vezetőség egyelőre azt a megoldást tartotta legmegfelelőbbnek, hogy a folyóirat fő részében jelenjenek meg a szellemtudományi dolgozatok és tanulmányok; a szakosztályok tisztán szakérdeklődésre számítható (orvos-, természettudományi) dolgozatai pedig a folyóirat mellékleteiként jelenjenek meg időnként a megfelelő terjedelemben.

Ismerve az anyagi nehézségeket, melyekkel az E. M. E. ezidő szerint is küzd, a vezetőség számít a tagok és a magyar művelt közönség támogatására, mert csak ennek biztos reményében meri útjára indítani az *Erdélyi Múzeumot*.

füzettel, mely a gyulafehérvári vándorgyűlés anyagát dolgozta fel, megszünt. Az 1913-ban tartott tordai vándorgyűlés anyaga pénzhány miatt már nem jelenhetett meg külön, hanem az *Erdélyi Múzeum*-ba olvadt.

2. Az Erdélyi Múzeum-Egyesület legutóbbi évei.

Erdély hetven éves multra visszatekintő, legrégebb és legjelentősebb magyar társadalmi és tudományos egyesületének az impériumváltozás utáni élete valósággal prototípusát mutatja azoknak a külső és belső küzdelmeknek, melyeken az utolsó 11 év alatt a magyar intézmények általában átmentek. Míg azonban a többi magyar intézménynél a mindennapi életszükség a reorganizálódást nagyjában rövidebb idő alatt parancsolólag kikényszerítette, az Erdélyi Múzeum-Egyesület, megfosztva minden jogos anyagi erőforrástól és céljai megvalósításában szinte leküzdhetetlen akadályokba ütközve, még ma sem tudott eljutni aktivitásának oly fokú kifejtésére, melyet multja kategorikus imperativusszal szab elé s melyet mindenki jogosan várhat el tőle, különösen ha nem ismeri azokat az akadályokat, melyek az Egyesület nyugodt működése elé tornyosultak s nagyrészt fennállanak ma is.

Az impériumváltozás utáni első évek eredményes munkáját szinte kizárták azok a szakadatlan személyi változások, melyek nagyrészt a repatriálások következtében s elhalálozások folytán állottak be.² De már az első években megindul s napjainkig jellegzetesen dominál az Egyesület életében az a kettős harc, melyet folytatnia kell: 1. harc az Egyesület magyar jellegének fenntartásáért és tárainak tulajdonjogi megvédéséért, s 2. harc az Egyesület tagjai lelki fáradtságának leküzdésére és az E. M. E. céljai szolgálatába való beállításra. Az első célért való küzdelem még ma sem vezetett eredményre, a második cél elérésére biztató jelek mutatkoznak, bár gátló okként állandóan ott szerepel az Egyesület jogi helyzetének megoldatlansága. Az Egyesület igazán eredményes munkát csak akkor fog majd végezni, ha a jogi helyzet megoldása meghozza a kölcsönös lelki megnyugvást, kielégítve a jogos kívánságokat.

Az imperiumváltozás utáni szervezkedés aránylag korán megindult. Az 1921. dec. 29-i közgyűlés megválasztja az új tisztkart,³ s megtörténik a választmány kiegészítése is. A jog- és társadalomtudományi szakosztály kivételével, mely leginkább érezte meg az idők változását, mindegyik szakosztály megkezdí szakelőadásait, sőt fontos újításképpen a tudományok népszerűsítésére előadássorozatok indulnak meg és állandósulnak.⁴

Az új elnök, Ábránfalvi Ugron István, nagy tevékenységet fejt ki az Egyesület jogi helyzetének a kormánnyal való rendezésében, fáradozásai azonban eredménytelenek maradnak. A sikertelenség okát első sorban abban kell keresnünk, hogy román részről téves információk

² Az 1919—1923. évek személyi változásait lásd dr. Buday Árpád idézett tanulmányában.

³ Elnök lett Ábránfalvi Ugron István, alelnökök dr. Papp József és széki gróf Teleki Árvéd, főtitkár Huber Imre kegyesrendi tanár, a titkári teendők ideiglenes vezetésére a régi titkárt, Kelemen Lajost, kérték fel, pénztáros Domokos Ernő.

⁴ Az Egyesület történetét bővebben 1923. végéig lásd Buday Árpád idézett tanulmányában.

alapján mindinkább oly vélemény kezd kialakulni, amely kétségbevonja az E. M. E. tulajdonát képező és a kolozsvári egyetemenél minden ellenszolgáltatás nélkül használatában levő terek tulajdonjogát. A megegyezés helyett sajnálatos körülmény zavarja meg az Egyesület szépen megindult működését. Az 1924 május 21-én tartott közgyűlés⁵ ugyanis a változott viszonyokhoz kívánván alkalmazkodni, alapszabály-módosítást hajtott végre s ezt a jogi személyekre 1924-ben hozott törvény követelményeinek megfelelően jóváhagyás és beírás végett benyújtotta a törvényszékhez, feltüntetvén a beadványon a „módosított” jelzöt. A törvényszék teljesíti a bejegyzést, de fellebbezés folytán „alapszabályhamisítás” miatt eljárás indult az Egyesület vezetői ellen.

Közben újabb csapás éri az Egyesületet. 1925. január 17-i kelettel 2909. szám alatt közli a vallás- és művészeti minisztérium, hogy az Egyesület 1922. január 7-én felterjesztett kérését, melyben Ugron István elnök, dr. Papp József és gr. Teleki Árvéd alelnökök királyi megerősítését kérte, nem terjesztheti Ófelsége elé.

A választmány kifejti, hogy az alapszabály 20. §-a, mely az elnök és alelnökök számára királyi jóváhagyást ír elő, az osztrák abszolutisztikus törekvések maradványa, mely az 1859. évi megalakulás idején minden szabad megmozdulást elnyomni igyekezett. Az Egyesület I. Ferencz József életében a király iránti lojalitásból nem változtatta meg az alapszabály e szakaszát, de 1918-ban, még az impériumváltozás előtt, a választmány már foglalkozott a kérdéssel s a legközelebbi közgyűlés elé akarta terjeszteni e szakasz törlését. Az alapszabály módosításra hívatott közgyűlés azonban a bekövetkezett események miatt nem volt megtartható. Megjegyzi azonban, hogy az Egyesület 65 éves történetében egyetlen egyszer sem fordult elő visszautasítás.⁶ Az 1925. február 21-én tartott közgyűlés lesújtva értesül a miniszteri leiratról, mely az elnökség három évi lelkes működése és az érdeklét minisztériummal való többszöri érintkezése után utasítja vissza a legfelsőbb megerősítésre való felterjesztést, de nem akarván akadályokat gördíteni a megegyezés elé, hálás köszönetét fejezi ki az elnöknek és alelnököknek buzgó munkásságukért és lemondásukat elfogadja. Ugyanezen közgyűlés megválasztja elnöknek czegei gróf Wass Bélát, alelnököknek br. Mannsberg Sándort és Torma Miklóst. Az eltávozás folytán közben megüresedett főtitkári tisztséget dr. Bitay Árpáddal tölti be s kiegészíti a választmányt is.⁷

⁵ Fenti közgyűlés határozata értelmében a választmány a következőképen alakul: Br. Bánffy János, dr. Boros György, dr. Elfer Aladár, dr. Filep Gyula, dr. Gelei József, dr. Hirschler József, dr. Klumák János, dr. Konrádi Dániel, Kovács Kálmán, dr. Kristóf György, báró Mannsberg Sándor, Nagy Károly ref. püspök, gróf Nemes András, Pap-Gyallay Domokos, dr. Péter Béla, Petres Kálmán, dr. Roska Márton, gróf Teleki Domokos, dr. Tóth Kálmán, Váró Béni, gróf Wass Béla.

⁶ Lásd *Ellenzék* című napilap 1925. február 1-i számát is.

⁷ A repatriált dr. Gelei József, az ügyészhelyettesnek felkért dr. Klumák János, a Bölcsészeti-, nyelv- és történettudományi szakosztály elnökévé megválasztott dr. Kristóf György, az alelnökké megválasztott br. Mannsberg Sándor és elnökké választott gróf Wass Béla helyett választmányi ta-

Még ez évben a Comisia superioră a persoanelor juridice (a jogi személyek legfelsőbb bizottsága) előtt a régi elnökség ellen lefolytatott eljárás tisztázta az Egyesület vezetőinek jóhiszeműségét s felmentette őket az alapszabályhamisítás vádjá alól, bebizonnyulván, hogy rosszhiszeműségről vagy alapszabályhamisításról nem lehet szó, hiszen az Egyesület még 1919. június 25-én beküldte a Consiliul Dirigentnek a régi alapszabályokat, majd 1922. május 12-én újólág beterjesztette azokat megerősítésre a belügyminisztériumba. Az utóbbi alapszabály példányokat azonban a kolozsvári Prefectura 1924. elején azzal küldte vissza, hogy a jogi személyekről közben hozott új törvények értelmében az alapszabályok a törvényszékhez terjesztendőek be. A választmányi és közgyűlés által elfogadott módosított alapszabályok benyújtása nem lehet alapszabályhamisítás.

A törvényszék elrendeli az 1905. évi alapszabályok szerint való működést, a minisztérium pedig a jogi személyekről hozott törvény 16. §-ára való hivatkozással az alapszabályok betartásának ellenőrzésére 1925. nov. 27-én dr. Drăganu Miklós egyetemi tanárt az E. M. E. mellé kormánybiztosnak nevezi ki. Nem sokkal ez után, 1925. december 10-én, dr. Borza Sándor egyetemi tanár, az Egyesület rendes tagja, 85 új román tag felvételi kérését adja be az elnökséghez. Az 1925. december 22-éről szóló miniszteri leirat értesíti az Egyesületet, hogy szabadon működhetnek, minthogy alkalmazkodott a minisztertanács ugyanazon év április 8-án hozott intézkedéseihez. 1925. december 21-én megtörtént az új elnök és alelnökök választásának királyi megerősítése.

A fentiekben csak vázlatosan felsorolt, sűrűn egymást követő s az Egyesület tagjait folytonos izgalomban tartó események mély elkeseredést, sokakban lemondást váltottak ki s bénítólag hatottak a szépen megindult egyesületi életre. Ez az időszak a 65 éves Erdélyi Múzeum-Egyesület életében a legsívárabbnak és a legkilátástalanabbnak látszik. Vanak, kik odáig mennek pesszimista felfogásukban, hogy az Egyesület szüntessen be minden aktivitást addig, míg a kormánnyal való jogi helyzet elintézését nyer. A Bölcsészeti-, nyelv- és történettudományi szakosztályban is ez a felfogás kerekedett felül s az elnökválasztással járó zökkenésen kívül innen magyarázható, hogy az 1924. és 1925. években e szakosztály nem hirdetett sem szak-, sem népszerű előadássorozatot.

Ugyanez a felfogás — előbb az Egyesület jogi helyzetét kell rendezni — hódít az adminisztrációs ülések, vagyis a választmányi és közgyűlések tartása kérdésében is. A helyzetet itt még bonyolította az a körülmény is, hogy minden gyűlés átlag ezer lejbe került, pedig az Egyesületnek alig volt valamelyes jövedelme. Az állam a bérösszeget mai napig sem fizeti s az Egyesület gr. Wass Ottília-féle háza a rekvirálások és régi bérletek miatt sokáig alig hozott annyi jövedelmet, hogy az épület fenntartását és adóit fedezze. Mindezekhez hozzá kell vennünk az ál-

gokká választottak: dr. Gál Kelemen, ifj. báró Jósika Gábor, dr. Patay József, Petres Kálmán és gróf Tholdalagi József. Az év végétől kezdve az elnökség felkérésére helyettes pénztárosi minőségben Szabó Márton, az Erdélyi Bank cégjegyzője, viszi a pénztárosi teendőket.

landó ostromállapotot, mely csak a Maniu-kormány alatt szűnt meg. Ez azt jelentette, hogy legjobb esetben 6—8 nap alatt — ha mindenüvé személyesen vitte az ember az iratokot és szerencséje volt első alkalomra az aktát elintéztetni — lehetett az előadások avagy gyűlések engedélyét megszerezni.⁸ Egyrészt takarékosági szempontból, de másrészt nem is lévén tárgy, mely a gyűlések rendszeres tartását szükségessé tette volna, az 1925. évi közgyűlés a kormánnyal való megegyezésig az ügyek vitelét az elnökségre bízta.

A fáradhatatlan és lekötelező személyiségű br. Mannsberg Sándor alelnök kitartó buzgalmára volt szükség, hogy a lelkekbe visszatérjen a bizakodás az Egyesület jövője iránt s a szakosztályok ismét felvegyék az intenzívebb működést, elsősorban a tudományok népszerűsítésére helyezve a fősúlyt.

Az Egyesület vezetősége ismételten memorandumokban fordul a minisztériumhoz, hogy az Egyesület helyzete tisztázódjék. Az 1920-ban megindult memorandumozások csak 1926-ban hozzák meg azt az eredményt, hogy a tárgyalások felvételére kiküldetik Z. Paclisanu vezérigazgató. A tárgyalások azonban nem vezettek eredményre, mert a miniszteri kiküldött feltételei az általános tudományos értékű gyűjteményekre nézve tulajdonjogi lemondást követeltek az Egyesülettől.

E tárgyalásokon a román kormány kívánsága a következő volt:

1. Az összes általános tudományos értékű gyűjtemények az egyetem tulajdonába mennek át. Az egyetem tulajdonába mennek át, tekintet nélkül minőségükre, mindazon gyűjtemények, melyek az Erdélyi Országos Múzeumnak adományoztattak.

2. Azon tárgyak és könyvek, valamint okiratok, melyek tisztán magyar vonatkozásúak, az Erdélyi Múzeum-Egyesület kizárólagos tulajdonában és szabad rendelkezése alatt maradnak.

3. A tárgyak minősége tekintetében keletkező vitákat egy választott bíróság döntendi el.

4. Úgy az 1. mint a 2. alatt említett gyűjtemények nyilvánosak lesznek, bárki által használhatók az illető szabályzatokban meghatározott módon és időben.

⁸ 1928. január 15-éről kelt utolsó hozzám intézett leveléhez br. Mannsberg Sándor alelnök a következő mellékletet csatolta utasításképen nekem, ki e téren még kezdő voltam: „A kérvény a hadtestparancsnoksághoz intézendő, három eredeti példányban készítendő, elsőre 8 leu, többiekre 1 leu okmánybélyeg, 1. Siguranța (vasútnál, Str. Besarab, sarokház I. em.) láttamozza; egy kérvénypéldány ott marad. 2. A siguranța láttamozása után a kérvény a rendőrprefektusnál beadandó (két soros kérvény, 8 leu bélyeg, I. em. 2. előszobán át utcai szobában); 3. ha a rendőrprefectus aláírta, a kérvény továbbviendő a megyei prefecturára földszint, jobbra (egy kérvénypéldány ott marad) iktatandó, — erről a szomszédszobában „dossier“ készítenek; I. em. prefect. titkár az eredeti példányt aláírhatja a prefectussal (még az emeleten is iktatják); 4. ha siguranța, rendőrségi és megyei prefektusok aláírták, kérvény a hadtestparancsnoksághoz (Str. Regală 19 v. 21) beadandó 8 leu bélyeggel — onnan leküldik a C. Dorobanțilorban levő kaszárnyába Cutean őrnagyhoz. Ez „kidolgozza“ és felterjeszti az engedélyt a Generálishoz aláírás végett (a Generális szerdán és szombaton ír alá), onnan ismét a kaszárnyába küldik, ott kiállítják az átíratot a Rendőrséghez. Másnap a rendőrprefecturánál (5 leu bélyeg) az engedély átvehető.“ — Az Egyesület memorandumában kérte e hosszadalmas eljárás egyszerűsítését, tekintve, hogy kulturegyesületről van szó, de eredménytelenül.

Az E. M. E. részéről kiküldött tárgyalóbizottság⁹ részéről előterjesztett feltételek a következők voltak:

1. A tulajdonjog fenntartásával a kolozsvári román kir. tudományegyetem kizárólagos használatára és kezelésére bocsátja az állat-, növény- és ásványtárat és a régiségtárból a népvándorlás előtti időre vonatkozó részt az ellenőrzési jog fenntartásával 30 évre szóló bérleti szerződés mellett évi 10.000 aranylej ellenében, mely összeg papirlej értéke évenként volna megállapítandó.

2. Saját kezelésbe kívánja venni a könyvtárat, okmánytárat, levéltárat, irattárat és a régiségárnak a népvándorlás korától kezdődő időre vonatkozó részét, valamint a képtárat és éremtárat.

3. Úgy a saját kezelésbe veendő, valamint bérbe adandó táruk és gyűjtemények a tudományosság és nyilvánosság számára hozzáférhetővé teendők és jelenlegi elhelyezésük helyén hagyandók. Természetesen, ha a román kormány idővel mindezek részére új épületet emelne, ezek ezen új épületben volnának elhelyezendők.

4. A saját kezelésbe veendő gyűjtemények és tárrészek az Egyesület által kinevezendő és felügyelete alatt álló tisztviselők és szolgák által kezelendők, fizetésüket és járandóságukat az állam biztosítja.

5. Az egyetem kezelése és használata alá veendő gyűjtemények és táruk tekintetében a tárgyalóbizottság az Egyesület által kinevezendő aligazgatói állás szervezését tervezte, de belátva az ezzel járó nehézségeket és esetleges összeütközéseket, 1926. nov. 27-iki memorandumában az ellenőrzést kizárólag úgy kívánja gyakorolni, hogy évente három tagú — szakértők-ből álló — bizottság végezze az ellenőrzést.

A helyzet nem változik. A szépen kidolgozott memorandumhoz fűzött reményeket az idő lesorvasztja. A szakosztályok munkásságán is meglátszik a kedvetlenség, ámbr br. Mannsberg Sándor alelnök mindent elkövet, hogy a működésbe tervszerűséget vigyen bele.

1927. július 1-től kezdve az elnökség felkérésére helyettesi minőségben dr. Kántor Lajos veszi át a titkári teendőket intézését.

A helyzet mérlegelése arra indítja az elnökséget, hogy az Egyesület helyzetét a tárigazgatók bevonásával kísérelje meg rendezni, számítván a személyes érintkezés folytán esetleg beálló kedvező atmoszférára. Az 1928. január 4-iki választmányi ülésen megjelent tárigazgatók azonban nyilatkozatot olvasnak fel és terjesztenek be, mely törvénytellennek mondja az Egyesület eddigi működését; majd dr. Borza Sándor professzor kéri az 1925-ben tagul jelentkező 85 románnak az Egyesületbe való felvételét. Az akkor utoljára elnöklő br. Mannsberg Sándor alelnök az Egyesület majorizálásától félve, kijelenti, hogy e kérdés csak akkor nyerhet megoldást, ha az Egyesület jogi helyzete elintézését nyert. Az egyetértés érdekében azonban a választmány teljesíti a tárigazgatók abbéli kérését, hogy a választmány kiegészítése és a tisztviselők választása egy évre elhalasztassák.

A választmány kérte a román tagokat, hogy minden igyekezetükkel hassanak közre az Egyesület ügyeinek megoldásában. Úgy látszott, hogy az első ülés, mely a román tagok és tárigazgatók részvételével folyt le, tényleg sikert ígér az ellentétes vélemények kiegyenlítése szempontjából. Az ülésről a tagok a közeledés érzésével távoztak. Kilenc év után első

⁹ A tárgyalóbizottság tagjai voltak: Ugron István elnökle alatt báró Mannsberg Sándor alelnök, dr. Róth Hugó alapító tag, dr. Bitay Árpád főtitkár.

alkalommal lehetett szó, hogy az Egyesület valamelyes anyagi támogatást szavazzon meg a táraknak.¹⁰ A szakosztályok csak egy év múlva juthattak ebbe a helyzetbe.

Az 1928. február 5-iki közgyűlés az őszinte fájdalom megnyilatkozásának jegyében folyt le. Az Egyesület a mindenkitől szeretett agilis alelnököt, br. Mannsberg Sándort, parentálta el. Minden tag érezte, hogy az Egyesületet nehéz küzdelmeiben szinte pótolhatatlan veszteség érte s a beavatottak azt is tudták, hogy a szeretett alelnök valósággal áldozata lett az Egyesületért folytatott fáradhatatlan munkájának.¹¹ Egyébként a közgyűlés magáévá tette a választmány előterjesztéseit.

1928. július 4-én a liberális kormány az 1926. november 21-iki memorandumra adott válaszként közli a megegyezés esetén teljesítendő kikötéseit, melyeket mint feltételei „maximumát” jelöl meg.

1. Intéztessenek el előzőleg az E. M. E.-be való beíratkozásra szóló azon tagsági kérések, melyeket több tiszteletreméltó személy adott be, akik az országgal kulturális életében fontos helyet foglalnak el.

2. Biztosítsanak az egyetem és a gyűjtemények vezető professzorai számára, valamint a könyvtárigazgató számára a jelenleg érvényben levő alapszabályokban (1905-iki alapszabályok) meghatározott jogok.

3. Biztosítsák az Egyetem és az Egyesület között és fordítva a beszédben és a levelezésben az állam nyelvének használata. A választmányi és közgyűlések jegyzőkönyvei román és magyar nyelven fognak felvétetni.

4. Az érvényben levő alapszabályok 10. szakasza változatlanul fenn fog tartatni. (Tagfelvételtől.)

5. A bérösszezből, melyet az állam az Egyesületnek fog fizetni, 10.000 lej a választmány rendelkezésére fog bocsátatni az Egyesület adminisztrációs költségeinek fedezésére, a maradék megfelelő részletekben egyenesen a táraknak fog adatni az illető gyűjtemények fenntartására.

6. A gyűjteményeknek az Egyesület részéről való ellenőrzése együtt fog történni egy miniszteri és egy egyetemi kiküldöttel.

7. Az Egyesületnek lesz egy román alelnöke és titkára.

Ilyen feltételekre a legpesszimistábbak sem voltak elkészülve s a miniszteri átirat általános megdöbbenést keltett, mert mindenki átlátta, hogy a feltételek elfogadása e nagyjelentőségű magyar intézmény rövid időn belül való megszűnését jelentené.

1928. őszén a nemzeti-parasztpárt kerülvén kormányra, az Egyesület vezetősége is remélte a megegyezés lehetőségét. Bizott abban, hogy az erdélyi románok, ismervén az E. M. E. történetét, tudják, hogy az Erdélyi Múzeum-Egyesület éppúgy nemzeti alakulás volt, mint a szászok „Verein für Siebenbürgische Landeskunde“-je, vagy a románok „Astra“-ja.

Közben az 1929. jan. 14-iki választmányi ülésen a tárigazgatók ismét felvetették a tagul ajánlott 85 románnak az Egyesületbe való fel-

¹⁰ A megszavazott összeg táranként 2500 lej volt.

¹¹ Utolsó alkalommal 1928. január 12-én este találkoztam vele a E. M. E. előadásán. Akkor mondta, hogy az előadásra jövet érezte, hogy meghült. 1928. jan. 15-én írt levelében arról értesít, hogy a közgyűlés engedélyezése iránti kérvényt jan. 13-án a megyei prefecturán elintéztette s azt a generális irodájában beadta. Minthogy azonban erős hűlése miatt már nem járhat ki, engem kért az engedély megszerzésének további fázisait lejártni. Tüdőgyulladásából többé nem is kelt fel.

vételét. A választmány nem volt hajlandó feladni az e kérdésben már meghozott elvi döntését, hogy t. i. ezt az ügyet csak az Egyesület jogi helyzetének tisztázása után tárgyalja, mire a tárigazgatók az ülésről kivonultak. A választmány, bízva a kormánnyal való megegyezésben, önként tette az 1929. február 3-iki közgyűlésnek azt a javaslatot, hogy újabb egy évre hosszabbítsa meg a választmány és tisztviselők megbízatását.

A közgyűlés elfogadja a választmány javaslatait. Egyben br. Jósika János alapító tagot, ki már eddig is több ízben eljárta a kormánynál az Egyesület érdekében, felkéri, hogy vállalja az Egyesület és a kormány közötti tárgyalások megindítását célzó közvetítést. Dr. Róth Hugó alapító tagot pedig, ki az Egyesület ügyeinek intézésében eddig is tevékeny részt vett, felkéri a betegsége folytán akadályozott dr. Klumák János ügyész helyettes teendőinek végzésére. A közgyűlés újjáalakítja a kormánnyal való tárgyalásra kiküldött bizottságot.¹²

1929. március 17-én Z. Päclisanu miniszteri kiküldött vezérigazgató és az Egyesület részéről kiküldött tárgyalóbizottság között kedvező atmoszférában újabb tárgyalások folytak le. A bizottság az Egyesület nevében a következő feltételeket terjesztette elő:

1. Állami kezelésbe adjuk évi egy arany ellenében az összes természet-tudományi tárákat egészen (vagyis állat-, növény- és ásványtárat) s a régiségtárból a praehistorikus, egyiptomi és római anyagot.

2. Bérbe adjuk a könyvtár törzanyagát, a hírlapirodalom törzanyagát (vagyis 1850-től napjainkig), a régiségtárból a népvándorlási anyag első részét a magyar honfoglalás idejéig, a képtár általános művészeti részét és a néprajzi gyűjteményt.

3. Saját kezelésben tartjuk meg: a könyvtárból a régi magyar könyvtárt, az unikumokat, ősnymtatványokat, halotti beszédeket, gyászjelentéseket és színlapokat, a levéltárat és kéziratát (a román vonatkozású szláv nyelvű és román nyelvű anyagot odaadjuk), a levéltár kézikönyvtárát (mely kiegészítendő pl. a Monumentákkal stb.), az éremtárból a középkor és újkor anyagot, az arcképgyűjteményt, a régiségügyi anyagot a magyar honfoglalás idejétől napjainkig.

4. Öt évig összes gyűjteményeinket, tehát a saját kezelésbe veendőket is, jelenlegi kezelésben hagyjuk.

5. Ezen öt év alatt az állam köteles a gr. Mikó Imre-féle telek értéke ellenében a szerződés szerint a múzeumnak építésre megfelelő ellenértéket adni.

6. Az elmaradt 10 évi bérösszeg fejében az állam fizet három millió lejt.

7. Míg a gr. Mikó Imre-féle telek ellenében az állam az Egyesületnek megfelelő ellenértéket ad, ennek ellenében és bérösszegként fizet évi egy millió lejt.

8. Az állam elismeri az Egyesület magyar jellegét és hozzájárul ennek megfelelőleg az alapszabályok megfelelő módosításához.

9. A bérbeadott gyűjtemények egy-egy igazgatója szakkérdésekben a választmányban tanácskozási joggal bír.

10. Az Egyesület tagjainak minden külön díjfizetés nélkül a szokott keretek között szabad látogatási joga van az összes tárákban.

11. Az elnökségnek az Egyetemi könyvtár épületében egy szoba biztosíttatik.

12. A leltározás és minden ezzel járó költség az államot terheli, úgyszintén a szerződéssel járó összes költségek és illetékek.

¹² Ugron István elnöklete alatt a bizottságba báró Jósika János és dr. Róth Hugó alapító tagokat és dr. Kántor Lajos helyettes titkárt küldi ki.

Bár a miniszteri kiküldött annak a reménynek adott kifejezést, hogy a közölt feltételek mellett a megegyezés bizonyára létrejön, hivatalos válasz eddig még nem érkezett rá.

1929. elején meghalt az Egyesület második alelnöke is, Torma Miklós. Az Egyesületnek tehát gondoskodnia kellett, hogy az alelnöki tisztségeket betöltse, mert előrehaladott kora és vidéken való tartózkodása miatt az elnök sem vehet részt az ügyek intézésében oly intenzíven, miként azt az Egyesület érdeke megkívánná. Az 1929. dec. 15-iki rendkívüli közgyűlés érdemeik elismerésül br. Jósika Jánost és dr. Róth Hugót választotta meg, kik mindketten, mint az Egyesület alapító tagjai, de a közgyűléstől is felkérve, eddig is tevékeny részt vettek az ügyek intézésében.

Az 1930. jan. 13-iki választmányi ülés örömmel veszi tudomásul, hogy az 1929. év a szakosztályok életében az utolsó két évben megélték működésükkel szemben is haladást mutat. A népszerű előadásokon kívül ismét bevezették a szakelőadások tartását. Csupán a jogi- és társadalomtudományi szakosztály nem tudott még akcióra lépni, remény van rá azonban, hogy e téren is rövidesen változás fog beállani. A jog- és társadalomtudományi szakosztály működési területén szép feladatok várnak a tagokra társadalmunk problémáinak gyakorlati és elméleti előbbrevitelében. — A fentemlített választmányi ülés ajánlás folytán új tagokat vett fel s egész sor üdvös javaslatot terjesztett az ezévi február 2-iki közgyűlés elé. A közgyűlés megválasztotta a következő öt éves ciklusra a tisztviselőket. Főtitkár lett dr. György Lajos igazgató, titkár dr. Kántor Lajos tanár, eddigi titkárhelyettes, pénztáros Szabó Márton eddigi helyettes pénztáros, az Erdélyi Bank cégjegyzője, ügyész dr. Tusa Gábor ügyvéd, ellenőr Merza Gyula, az Egyesület régi ellenőre. A közgyűlés kiegészítette a választmányt,¹³ elhatározta a vándorgyűlések tartásának szükségességét, revűszerű folyóirat megindítását. Évek óta nem nyilvánult meg az Egyesület tagjai között oly érdeklődés, mint e legutóbbi közgyűlésen. A tagok lelkes érdeklődése mutatja, hogy szívükön viselik az Egyesület sorsát, mely lassan bár, de fokozatosan a régi teljes aktivitás felé halad. Az Egyesület vezetősége e téren sokat vár a folyóirat jótékony hatásától. Reméli, hogy a tagok fokozódó érdeklődése buzdítólag fog hatni a tudomány aktív művelőire is, kiknek száma az impériumváltozás óta Erdély művelt magyar társadalmának e téren való érdeklődéshiánya miatt nagyon meggyérült.

Azonban a közgyűlés lelkes hangulatát a bekövetkező események ismét megzavarták. Az új alelnökök választását a törvényszék 1930. január 27-iki értesítése szerint az 1924-ben hozott, a jogiszemélyekről szóló törvény alapján bejegyezte és ennek a Monitorul Oficialban való hirdetését elrendelte. A bírárság hirdetése meg is jelent a hivatalos lap 1930. évi

¹³ A választmány választott tagjai: Dr. Balázs András, Dr. Balogh Arthur, Br. Bánffy János, Dr. Biró Vencel, Dr. Boros György, Dr. Elfer Aladár, Dr. Filep Gyula, Dr. Gabányi Imre, Dr. Gál Kelemen, Gyallay-Pap Domokos, ifj. br. Jósika Gábor, Kovács Kálmán, Dr. Mikó Lőrinc, Gr. Nemes András, Dr. Patay József, Dr. Páter Béla, Dr. Ruzitska Béla, Dr. Szász Ferenc, Dr. Tulogy János, Vásárhelyi János, Dr. Vékás Lajos.

34-ik száma II-ik részében. Az elnökség az alelnökök választását az alapszabály 20. §-a alapján felterjesztette a minisztériumhoz is, kérve a királyi megerősítést. Március 24-én érkezett le a minisztérium március 18-áról keltezett értesítése, mely tudatja, hogy „a minisztérium nincs abban a helyzetben, hogy Öfelségének a megejtett választás megerősítését javasolja.“ A március 31-én tartott választmányi ülés nagy megdöbbenéssel értesült a minisztérium leiratáról, mely az Egyesület működésének nyugodt menetét teszi lehetetlenné s megakadályozza, hogy az Egyesület minden erejét kultúrhivatása teljesítésére fordíthassa. Értesülve azonban a választmány arról is, hogy br. Jósika János alelnök szóbeli értesülése szerint a kormánnyal újabb tárgyalások vannak kilátásban, felkérte a tárgyalóbizottságot, hogy minden erejéből igyekezzék a minisztériumnál kedvező döntést elérni s eljárása eredményéről a választmánynak tegyen jelentést. Hisszük, hogy a kormány megértő lépése sem késchetik soká s az Egyesület függő kérdéseinek megnyugvást hozó megoldásával lehetővé teszi, hogy az Egyesület tagjai a magyar tudományosságon keresztül az ország tudományos tekintélye emelésén akadálytalanul dolgozhassanak.

3. A szakosztályok működése.

A szakosztályok szeizmográfként mutatják működésükben az Egyesület létért való küzdelmének hullámzásait. Az ott legnagyobb kilengés itt a legnagyobb lelki depressziót, tehát a legkisebb aktivitást váltja ki. Elvontan ítélve meg a kérdést és az események lezajlása után bírálva a kiváltott hatást, talán akadnak olyanok, kik követ dobnak a szakosztályokra az ilyenmű jelenségekért. De az vesse rá az első követ, aki ki tudja vonni magát azon események hatása alól, melyeknek ő maga is aktív harcosa. Már pedig a szakosztályok munkásai nagyrészt aktív résztvevői az Egyesület küzdelmeinek is.

1. *A Bölcsészeti-, nyelv- és történettudományi szakosztály* 1924. és 1925-ben teljesen az Egyesületet ért események hatása alá került és működése egészen megbénult. Közrejátszottak az elnökségben való személyi változások is. Ugyanis a szakosztály lelkes elnöke, dr. Buday Árpád, a szegedi egyetemre hivatván meg, 1924. július 31-én az elnökségről lemondott. Az ősz folyamán megtartott közgyűlés elnökké dr. Kristóf Györgyöt s a lemondott dr. Varga Béla titkár helyébe dr. Rajka Lászlót választotta. Az új elnökség eleinte azt a véleményt vallotta, hogy a szakosztály működése csak akkor indulhat meg, ha előbb az Egyesület általános jogi helyzete tisztázódik.¹⁴ Csak midőn kitűnt, hogy e kérdés rendezése sokáig elhúzódhatik, kezdte meg működését a szakosztály az 1926—27-iki előadássorozattal. E ciklusban a következő népszerűsítő

¹⁴ A szakosztály működésének megakadása véleményem szerint részben azzal is magyarázható, hogy a szakosztály aktív tagjainak dolgozatai az akkor még új és virágkorát élő „Erdélyi Irodalmi Szemlé“ben jelentek meg s így mintegy pótoltnak hitték a nehéz viszonyok közt működhető szakosztályban való tevékenységet.

előadások voltak: *Dr. Bíró Vencel*: A római katholicizmus Erdély kultúrájában; *dr. Borbély István*: Az unitarizmus Erdély kultúrájában; *Járosi Andor*: A lutheránizmus Erdély kultúrájában; *dr. Kiss Elek*: Az erdélyi kultúra feladatai; *dr. Motogna Viktor*: A két görög egyház Erdély kultúrájában; *dr. Tavaszy Sándor*: A kálvinizmus Erdély kultúrájában.

1927-ben dr. Kristóf György lemondott az elnökségről s helyére dr. Tavaszy Sándor került, ki nagy agilitással igyekezett és igyekszik a szakosztály működésébe életet vinni. Az 1927—28. évi előadássorozat előadásai: *Dr. Bíró Vencel*: A mai közszellem erdélyi történelmünk ítélőszéke előtt; *dr. Császáz Károly*: A jelenkori nyelvújítás; *dr. Csüry Bálint*: A társadalmi közszellem hatása nyelvünkre; *dr. Gál Kelemen*: A társadalmi közszellem hatása az iskolai nevelésre; *dr. Imre Lajos*: A jelenkori nevelési rendszerek kritikája; *dr. Kristóf György*: Az esztetikai becslés a mai közszellem befolyása alatt; *dr. Tavaszy Sándor*: Az erdélyi magyar világnézet eszménye.

Az 1928—29. évi előadássorozat népszerűsítő előadásai: *Dr. Csüry Bálint*: A magyar nyelv sérthetetlen alaptörvényei; *dr. Kántor Lajos*: A magyar és román népköltészet találkozási pontjai; *Kelemen Lajos*: Erdélyi magyar népművészet; *dr. Nagy Géza*: Az erdélyi magyar intézmények történelmi kezdete; *dr. Tavaszy Sándor*: Erdélyi magyar bölcsészek.

1929. október 8-án a szakosztály tisztújító közgyűlést tartott. Elnök lett ismét dr. Tavaszy Sándor, titkár dr. Rajka László. A választmányt is kiegészítették.¹⁵

Az 1929—30. évi előadássorozat népszerűsítő előadásai a történelmi evolúciót tartják szem előtt: *Dr. Tavaszy Sándor*: A renaissance; *Pálffy Márton*: A humanizmus; *dr. Gál Kelemen*: A felvilágosodás; *dr. Jancsó Elemér*: A romantizmus; *dr. Tavaszy Sándor*: Az idealizmus;¹⁶ *dr. Balogh Arthur*: A liberalizmus; *dr. Sulyok István*: A demokratizmus.

Ez évben a szakosztály fontos újítást vezetett be. Az eddigi népszerűsítést célzó előadások mellett ismét felújította a szakelőadásokat, melyeket legtöbbször színvonalas vita követett. A szakosztály e ciklusban négy szakelőadást tartott: *Dr. Gál Kelemen*: A nemzeti nevelés román fogalmazásban; *dr. Gyalui Farkas*: Heltai Gáspár „Részegségről és tobzódásról“ szóló dialogusának forrása; *dr. György Lajos*: A francia hellenizmus hullámai Erdély szellemi életében; *dr. Tavaszy Sándor*: Kirkegaard esztetikai felfogása. A szakelőadások számát a jövőben minden igyekezettel növelni kell.

¹⁵ Választmányi tagok az elnökön és titkáron kívül: Dr. Bíró Vencel, Dr. Bitay Árpád, Dr. Boros György, Dr. Csüry Bálint, Dr. Darkó Akos, Dr. Gál Kelemen, Dr. Gönczi Lajos, Dr. Gyárfás Elemér, Dr. György Lajos, Dr. Imre Lajos, Dr. P. Jánossy Béla, Dr. Gyalui Farkas, Dr. Kiss Elek, Kovács Dezső, Márkos Albert, Márton István, Dr. Patay József, Dr. Rózsa József, Szopos Sándor, Dr. Varga Béla, Vári Albert.

¹⁶ Az előadó akadályoztatása miatt elmaradt a szocializmust ismertető előadás.

2. *A Természettudományi szakosztály* a régi elnök, dr. Szádeczky Kardoss Gyula, vezetése alatt működik elismerésre méltó buzgósággal. Működésében ez a szakosztály mutatja leginkább a folytonosság megőrzését; egyforma lelkesedéssel tartja népszerűsítő és szakelőadásait. Egyetlen év sem múlt el, hogy a szakosztály ne tartott volna előadásokat.

1924. január—május hónapokban a következők tartottak népszerűsítő előadásokat: *Antal Márk*: Bolygairól; *dr. Balogh Ernő*: A világ vége; *Bányai János*: A Hargita; *dr. Boga Lajos*: Az állatok ivadék-gondozása; *Gaál László* (2 előadás): Modern alkimia; A négerek ismeretköréből; *dr. Gergely Jenő*: A végesről és végtelenről; *dr. Kopp Elemér*: A cukorgyártásról; *dr. Sz. Nagy Gyula*: Geometriai mulatságok; *dr. Péter Béla*: Újabb gyógyteákról; *dr. Ruzitska Béla*: A porcellángyártásról; *dr. Széll Kálmán*: Az atom szerkezetéről; *dr. Wildt József*: A nagy számokról.

Ugyanebben az időben szép sorozatot hirdetett a szakelőadások terén is: *Antal Márk*: Geometriai problémák; *Bányai János* (2 előadás): Verespatak aranyérceiről; A székelykereszturi gázmedencéről; *dr. Boga Lajos* (2 előadás): Adatok a Radnai-havasok faunájának ismeretéhez; Új rajzolóasztal berendezés; *dr. Gelei József* (3 előadás): A legtökéletesebb véglény; Fejlődés az alsóbbrendűek világában; A legegyszerűbb tagoltság; *László József*: A Röntgen- és katódsugarakról (2 előadás); *dr. Sz. Nagy Gyula*: Algebrai egyenletek; *Orosz Endre*: Adatok a földi kutya (*Spalax typhius*) elterjedéséhez; *dr. Péter Béla* (2 előadás): Újabb tapasztalatok a gyógynövények természetése terén; A gyökér spiralizmusáról; *dr. Szádeczky K. Gyula* (5 előadás): Aranytermő nyugati hegyeink képződése (4 előadásban): Lóczy Lajos hátrahagyott geológiai munkái.

Az előbbi év szép működésével szemben az egyesületi élet zavarainak visszahatásaként az 1925. évben kifejtett működés visszaesést mutat.¹⁷ *Népszerűsítő előadások* az év tavaszán: *Dr. Szádeczky K. Gyula*: A Gyalui-havasok (2 előadásban); *dr. Tulogdy János* (2 előadás): A léghajók és repülőgépek; A föld élete; *Szakelőadások*: *Dr. Mátyás Jenő*: Rendellenes gyümölcsök; *Orosz Endre*: Ösemeri telepek.

1926. január—május hónapjaiban tartott *népszerűsítő* előadások: *Antal Márk*: Einstein; *dr. Balogh Ernő*: A levegő; *Gál László*: A mérgek; *dr. Kovács Áron*: A világ teremtése; *dr. Péter Béla*: A mérges növények; *dr. Szádeczky K. Gyula*: Geológiai vándorlásaim 1925-ben Erdély északnyugati részein; *dr. Tulogdy János*: Erdély természeti kincsei.

Szakelőadások: *Dr. Antal Márk*: A geometria rendszere Hilbertig; *dr. Balogh Ernő*: Pseudobroskit ikrek; *Orosz Endre*: A kolozsi hegycsúcs östelepe és újabb ösemeri leletek Erdélyből; *dr. Péter Béla*: Újabb megfigyelések növényeinken; *dr. Ruzitska Béla* (2 előadás): Kol-

¹⁷ Nem csekély mértékben járultak ehhez hozzá a szakosztályt ért személyi veszteségek: *Dr. Gelei József*, *Dr. Boga Lajos* titkár, majd *Dr. Mátyás Jenő* távozása.

loid kémia; Kolloidok előállítása; *dr. Tulogdy János*: Geológiai megfigyelések Kolozsvár környékén.

Népszerűsítő előadások az 1926—27. évi téli ciklusban: *Gál László* (2 előadás): Mesterséges drágakövek; Prometheus öröksége; *dr. Kovács Aron*: A naprendszer kialakulása; *Orosz Endre*: Az ősember táplálkozása; *dr. Páter Béla*: Újabb irányzatok a növényvédelem terén, különös tekintettel a gyümölcsfákra; *dr. Szádeczky K. Gyula*: Borszék forrásai geológiai tekintetben; *dr. Tulogdy János*: A víz szerepe a Földön.

Szakelőadások: *Bányai János*: A Hargita-vonulatról; *dr. Ruzitska Béla*: Az atomelmélet újabb fejlődése; *dr. Szádeczky K. Gyula*: Az erdélyi medence eltemetett hegyei; *dr. Szász Ferenc*: A világegyetem szerkezete; *dr. Tulogdy János*: Külföldi utam tudományos megfigyelései; *Wald Ábrahám*: A hilberti axioma-rendszer kritikája.

Népszerűsítő előadások az 1927—28. évi előadássorozatban: *dr. Balogh Ernő*: A tél művészete; *Orosz Endre*: Ősemlys maradványok és ősemberi leletek Kolozsvár környékéről; *dr. Szádeczky K. Gyula*: Adatok a Hargita déli végződésének geológiájához; *dr. Szász Ferenc*: A holdról; *dr. Tulogdy János* (három előadás): A föld belső erői és azok megnyilvánulásai; A természet megfigyelései; Külföldi tanulmányutam.

Szakelőadások: *Dr. Balogh Ernő*: A kolozsvári mélyfúrás; *Bányai János* (három előadás): A csíkszeredai geológiailag színezett 75.000 térképlap bemutatása; A korondi aragonitterület geológiája; A Hargita ásványviz térképe; *dr. Ruzitska Béla*: A radioaktíveknek vonulása és a kor meghatározása; *dr. Szádeczky Gyula*: A Kelemen-havasok geológiája.

Népszerűsítő előadások az 1928—29. évi előadássorozatban: *dr. Balogh Ernő*: Keresztül a Biharon; *Bányai János*: Székelyföldi körútunk; *Husz Ödön*: Az állatétlettan néhány modern problémája; *dr. Roska Márton*: Az erdélyi föld őskori kincsei; *dr. Szádeczky K. Gyula*: A Székelyföld képződése; *Dr. Szász Ferenc*: A tejről; *dr. Tulogdy János* (két előadás): A repülés története; A természet erőinek hasznosítása. E ciklusban egyetlen kimondott *szakelőadás* volt, melyet *Bányai János* tartott: Fosztilis mézmoszat a Homoród völgyéből címen.

Az 1929—30. évi népszerűsítő előadások: *dr. Balogh Ernő*: Az arany; *Husz Ödön*: Fejezetek az állatszociológiából; *dr. Szádeczky K. Gyula*: Délafrikai utam tapasztalatai; *dr. Szász Ferenc*: Méretek a világegyetemben; *dr. Tulogdy János* (három előadás): A Zeppelin léghajó; A léghajó és repülőgép szerepe; A vasút és autó fejlődése, a modern automobil.

Szakelőadás ebben a ciklusban is csak egy volt, melyet *Bányai János*: A székelyföldi ásványvizek lerakódásának geológiája címen tartott.

A természettudományi szakosztály megszakítás nélküli előadásorozatai mindenestre elsősorban a vezetőség törhetetlen kitartásának jele. Nagy érdem, hogy a népszerűsítő előadásokkal épp a legnehezebb időben párhuzamosan haladnak a szakelőadások. Sajnos, az utóbbi két évben a szakelőadások csaknem teljesen elmaradtak. Ennek okát fő-

leg abban kell keresnünk, hogy napjainkban a szorosán vett tudományvaló foglalkozás hovatovább nagyon költséges luxussá kezd válni. Áll ez elsősorban éppen a természettudományi szakosztályra, hol a laboratoriumi munka kénytelen volt úgyszólván teljesen megszűnni. Azonban minden akadály ellenére a szakosztálynak mégis oda kell hatnia, hogy a régi intenzív tudományos életet ismét beindítsa a jövőben.

A szakosztály 1929. okt. 9-én tisztújító közgyűlést tartott, melyen elnöknek ismét dr. Szádeczky K. Gyulát, titkárnak pedig szintén a régi titkárt, dr. Balogh Ernőt, választották meg. A közgyűlés újjáalakította a választmányt is.¹⁸

3. *Az Orvostudományi szakosztály* abban a szerencsés helyzetben volt, hogy működését személyi változások nem zavarták meg. A régi vezetőség — dr. Veress Ferenc elnök és dr. Koleszár László titkár — buzgalma nehéz belső küzdelmeken vezette át a szakosztályt egy mai sokat ígérő működésbe. Orvostársadalmunk minden tagjának meg kell értenie, hogy a mai életforgatagban csak a tudás állandó gyarapításával tarthatják fenn magukat. Sohasem volt nagyobb szükségük az összetartásban rejlő erőre, mint ma, midőn az egyetemről teljesen kiszorultak. Az E. M. E. Orvostudományi szakosztálya van hivatva, hogy orvosaink továbbképzését szakelőadásaival előmozdítsa.

A szakosztály 1924-ben egyetlen népszerűsítő előadást tartott a természettudományi szakosztály előadássorozatának keretében: dr. Pataky Jenő: Képek az orvostudomány történetéből. Annál intenzívebb működést fejt ki ez évben a szakosztály a szakelőadások rendezésében. *Szakelőadások:* Dr. Dóri Béla: A fehérvérűség kórtanáról; dr. Feszt György: A fehérvérűség röntgenkezeléséről; dr. Filep Gyula: Lapszemle a belgyógyászat köréből; dr. Fugulyán Katalin: Aktuális szemészeti kérdések; dr. Gergely Endre: A fehérvérűség szövettanáról; dr. Koleszár László (3 előadás): A belső szekréciós mirigyek sebészeti vonatkozásairól; Az ivarmirigyek belső szekréciója sebészeti szempontból; Egy többszörös agytályog miatt operációval gyógyult beteg bemutatása; dr. Kovács Áron: A lemérhetetlen gyógyszerekről; dr. Mezei Sándor: A szem és az arcántalmak összefüggéséről; dr. Pataky Jenő (2 előadás): Vesalius 1542-ben megjelent legelső emberbonctana; A vérkeringés felfedezésének története; dr. Török Imre (2 előadás): Rectalis éther narkózis; A többszörös agyideg hűdésekről; dr. Veress Ferenc: Pseudoleukémia és terpichininj; dr. Weinberger Zsigmond (2 előadás): A csipői izület gyulladásának kör- és gyógytanáról; Perthes-féle betegség.

1925-ben népszerűsítő előadások: Dr. Koleszár László (3 előadás): A hirtelen halálról; A torokgyulladásról; A vérátömlesztés gyakorlati kivitele; dr. Szigethy Imre: A gümökór gyógyítása; dr. Veress Ferenc: Vérbetegségek. *Szakelőadások:* Dr. Burger Erzsébet: A pyorrhea alveolaris műtéti kezelése. dr. Herskovics: Röntgen casuistica; dr. Koleszár László (2 előadás): Soós Aladár diétás konyha c. dolgozatának ismertetése; A pyorrhea alveolaris gyógyításánál általa alkalmazott mű-

¹⁸ Jegyző: Dr. Tulogdy János, választmányi tagok: Dr. Bíró Géza, Husz Ödön, Dr. Páter Béla, Dr. Ruzitska Béla és Dr. Szász Ferenc.

tétek (betegek bemutatásával); *dr. Orient Gyula*: A gyógyszerek ható-résznének értékhatározása biológikus úton; *dr. Szigethy Imre*: Vérát-ömlesztés.

Ebben az évben, tehát 1925-ben volt kénytelen a szakosztály az eddig teljesen saját erejéből fenntartott „Erdélyi Orvosi Lap”-ot anyagiak hiánya miatt, több megakadás után egyelőre megszüntetni.¹⁹ Azonban a szakosztály elsőrendű érdeke kívánja, hogy a külön orvosi folyóirat minél előbb ismét megindulhasson.

Népszerűsítő előadások az 1926—27. évi előadássorozatban: *Dr. Be-rényi Dezső*: A kozmetikáról; *dr. Filep Gyula*: A cukorbetegségekről; *dr. Koleszár László*: A torokgyulladásról; *dr. Pataky Jenő*: Orvostudo-mány és művészet; *dr. Török Imre*: A csontrendszer sebészetéről.

Szakelőadások: *Dr. Döri Béla*: A népszövetség közegészségügyi munkálatai; *dr. Koleszár László* (2 előadás): A savbázis egyensúly zava-ráról; A pofarák plastica újabb módja; *dr. Konrádi Dániel*: Lues újabb reakciói; *dr. Pataky Jenő* (2 előadás): Harvei emlékezete; Korányi em-lékezete.

Az 1927—1928. évi népszerű előadássorozat: *dr. Fugulyán Katalin*: Az emberi szem; *dr. Koleszár László*: Az emberi fül; *dr. Pataky Jenő*: Orvostörténelmi előadás; *dr. Török Imre*: A röntgen ismertetése; *dr. Veress Ferenc*: Kozmetika.

A szakosztály ebben a ciklusban nem tart szakelőadásokat.

A *népszerűsítő* előadássorozat az 1928—29. évi ciklusban az ember biológiai megismertetését tűzi ki célul: *Dr. Feszt György*: Az élő ember csonttana; *dr. Koleszár László* (2 előadás): Az ember agy- és idegrend-zere; Az ember légesatornarendszere; *dr. Konrádi Dániel*: Az ember vermigyeyei; *dr. Török Imre* (2 előadás): Az ember izomzata és vérellá-tása; Az emberi vese és működése; *dr. Veress Ferenc*: Az ember bőre és képletei.

A szakelőadások ez évben is szünetelnek.

Az 1929—30. évi ciklus *népszerűsítő* előadásai: *Dr. Elfer Aladár*: A célszerű táplálkozásról; *dr. Filep Gyula*: A tuberkulozis elleni véde-kezés, tuberkulotikus betegek szanatoriumi ápolásáról; *dr. Koleszár László*: A hallószerv bonctana; *dr. Pataky Jenő*: Fürdők és fürdőzések régen és most, másutt és nálunk; *dr. Török Imre*: A fájdalomcsillapítás-ról a sebészetben.

Örvendetes jelenség, hogy két évi szünet után a szakosztály ismét megkezdte és csaknem rendszeresítette a szakelőadásokat. *A szakelőadás sorozat* még nem fejeződött be,²⁰ de már eddig is szépszámu előadást tar-tottak: *Dr. Boskovits Henrik*: A cysterna punctioról; *dr. Filep Gyula* (4 előadás): Angina pectoris és astma cordiale; A tüdő tbc. házi kezeléséről; A Gerson-Hermannsdorfer-féle sótanlan diéta lényegéről; A hasi diag-nosztika nehézségei; *dr. Jancsó Ödön*: A skarlát ellenes oltásokról; *dr.*

¹⁹ A szakosztály erőfeszítését, mellyel a lapot mindenáron fenn akarta tartani, mutatja, hogy 1924-ben bálrendezéssel is megkísérelte a lap számára fenntartási alapot gyűjteni. 1925-ben az orvosi árvák segélyezésére rende-zett bált a szakosztály.

²⁰ 1930. ápr. 1. után még kb. 8—10 előadás lesz e ciklusban.

Koleszár László (4 előadás): Docent Peters-féle antirheumatikus kúra; Az alkat sebészi jelentőségéről (Verebély után) 3 előadásban; *dr. Lórencz Béla*: Újabb eljárás a rosszúl fejlődő csecsemők táplálkozásában; *dr. Lőrinczy Sándor* (†) és *dr. Stern Vilmos*: A gonorrhoea újabb kezeléséről; *dr. Markos György*: A skarlátról.

A szakosztály 1929. okt. 23-án tisztújító közgyűlést tartott.²¹ Nagy-részt a régi vezetők maradtak helyükön. Az orvostudományi szakosztály vezetősége érzi a súlyos feladatot, melyet a szakosztály multja s a magyar orvosi kar mai helyzete diktál, s minden igyekezettel azon van, hogy a megfelelő tudás-nívón megmaradhasson. Ezért ez év nyarán egy továbbképző kurzus rendezését határozta el, melyen budapesti neves orvostanárok lennének az előadók. Az Egyesület központi választmánya és évi közgyűlése örömmel vette tudomásul a tervet s a megtett előkészületeket. Remélhetőleg a tervet a megvalósulás fogja követni s a tudás terjesztése elé nem gördül semmi akadály.

4. Sajnos, a *Jog- és Társadalomtudományi szakosztály* az impérium-változás után mai napig sem tudta működését megindítani. Elnök nélkül maradván, a teendőket egy ideig dr. Tóth György titkár végezte. Az ő váratlan expatriálása 1923-ban a szakosztályt teljes ziláltságban hagyta, még a szakosztály iratainak egyrésze is elkallódott. Azóta a titkári teendőket dr. Vékás Lajos végzi. Tulajdonképpen az a helyzet, hogy e szakosztály régi aktív tagjai nagyrészt hazát cseréltek s az ittmaradottak leginkább a hivatásváltoztatás folytán még nem tudták azt a lelki egyensúlyt megtalálni, mely a tudományos munka előfeltétele. Biztató jelek legalább szórványosan azonban már vannak, hogy megindul a jogtudomány terén is a munka. Ha jogászaink a jelen körülmények között még nem is találták meg az elméleti jog terén működési helyüket, a társadalomtudomány terén önként adódnak az érdekes tennivalók. A szakosztály újjászervezése nem szabad, hogy sokáig várasson magára, annál kevésbé, mert felelősséggel tartozunk az utánunk jövő nemzedéknek.

*

A fenti vázlat az Erdélyi Múzeum-Egyesület multjából a hat utolsó — talán legnehezebb — év történetét akarta összefoglalni. Az eseményeknek legtöbbször időrendi sorrendben való felsorolása, hiszem, hogy legalább halvány képet tár az olvasó elé az Egyesület sok-sok küzdelméről. A kép, mit magunknak a fenti vázlatból alkotunk, nem lesz teljes, ha nem látjuk meg az események hátterében azt a sok aggodalmat és lelki tusát, mely az eseményeket kísérte. A tények száraz felsorolásából kicsillan a halvány remény, hogy az Egyesület jó uton van, mert működésében lassú, de fokozatos haladás látható. Az Erdélyi Múzeum-Egyesület legfőbb feladata, hogy tagjait minden téren ismét az elmúlt esztendőkhöz sokat szenvedett magyar tudományosság legintenzívebb szolgálatába állítsa.

²¹ A választmány tagjai: Elnök: Dr. Veress Ferenc, titkár: Dr. Koleszár László, jegyző: Dr. Török Imre, választmányi tagok: Dr. Gyergyai Árpád, Dr. Mezei Sándor, Dr. Orient Gyula, Dr. Pataky Jenő, Dr. Scheitz Vilmos; ülés elnökök: Dr. Engel Gábor, Dr. Filep Gyula, Dr. Höntz Kálmán, Dr. Jancsó Ödön, Dr. Kappel Izidor, Dr. Steiner Pál.

A liberalizmus.

Irta: Dr. Balogh Arthur.

Felolvasás az Erdélyi Múzeum-Egyesület bölcsészeti-, nyelv- és történettudományi Szakosztályában, 1930 február hó 25-én.

Ha a társadalom berendezkedésére alapul vett elveknek értékére mérvadó lenne az, hogy egy bizonyos kor mennyiben fogadja el azokat, mennyiben tekinti egyedül üdvözítőeknek, amelyek mellett a társadalmi lét céljai a legbiztosabban elérhetők, akkor ma annak a társadalmi alapelvnek, amelyet liberalizmus néven ismerünk, valóban semmi értéket sem lehetne tulajdonítanunk. A mellett a mondhatni általános elfordulás mellett, amely a liberalizmussal szemben különösen a világháború óta mutatkozik, nehéz feladat lenne a liberalizmus védelmére kelni, ha ennek a gyakorlatban, el kell ismernünk, bizonyos visszasságokra vezetett rendszernek nem lennének olyan értékei, amelyeket nem lehet kétségbevonni, ha nem foglalna az magában olyan igazságokat, amelyek a társadalmi berendezkedések örök igazságai maradnak mindenkoron. Amint némely égi test fényének évekre van szüksége, amíg a földet eléri, a liberalizmus sugara is nagysokára törte át az ember sokféle megkötöttségének éjszakai sötéttségét. A XVIII. század nagy gondolkozói által előkészítve, a nagy forradalom által felkarolva, a XIX. század első felében a társadalom szervezésének irányelvévé válik. Új világot teremt a feudálizmus és a különböző abszolutizmusok halomra dőlt romjain. Új, éltető levegőt hoz a mult peshedt atmoszférája helyébe. A liberalizmusnak azonban már a XIX. században heves ellenfelei támadtak. Azok a rendszabályok pedig, amelyekre az államok a nagy háború alatt kényszerültek, már egyenesen azt a meggyőződést keltették sokakban, hogy a liberalizmus túlélte magát. Biztosra vették, hogy a háború alatt behozott antiliberális gazdasági rendszabályokból több meg fog maradni a békekorszakban is és ezeknek mellözhetetlen visszahatása fog előállni a politikai liberálizmusra is. Ma pedig alig akar valaki a liberálizmusról úgy, ahogy valódi eszmei tartalma követeli, hallani.

Társadalmi rendszerek a maguk teljességében, a maguk maradék nélküli tartalmával ritkán, talán sohasem kerülnek megvalósulásra. Az emberek nagy része azonban, a tömeg, minden társadalmi rendszert azok után a gyakorlati hasznok után ítél meg, amelyeket e rendszerek nyújtanak. Ebben a megítélésben azután az illető rendszerrel kapcsolatos hátrányok lépnek előtérbe. Hogy az előnyöket is a mérleg serpenyőjébe helyezték és így vonják meg az ítéletet, azt kizárja az a körülmény,

hogy ebben a megítélésben nem az értelem játssza a döntő szerepet, hanem a csalódás, az elkeseredettség érzete, a naiv hiedelem egy más rendszer jobb voltában, legyen ez bármennyire is be nem bizonyított dolog. A fentebb kiemelt hiány különösen a liberálizmusnak volt hátrányára. Mert a liberálizmus a maga teljességében soha, sehol megvalósítva nem lett. Ez azonban nem jelenti azt, hogy egyáltalában teljesen meg sem valósítható. Ma a liberálizmusról, amint mondtuk, alig akarnak hallani. A jeles bécsi közgazdász, Ludwig Mises, mondja három év előtt megjelent művében, hogy Angliát kivéve a liberálizmus egyenesen megvetett valami. Angliában még vannak liberálisok, nagy részük azonban csak név szerint az, mert a valóságban ezek is mérsékelt szociálisták. Egész Nyugateurópában és Északamerikában is a liberális gondolkodás elmultnak tekinthető, ha nem is annyira mint a németeknél. Keleteurópáról pedig e tekintetben nincs is mit beszélni. A kormányhatalom mindenütt antiliberális pártok kezében van (*Liberálizmus* 2, 171. lap). Ehhez a magunk részéről csak annyit kívánunk hozzátenni, hogy a jelszavakkal való visszaélésnek klasszikusabb hazája bizonyára nincs, mint Románia, ahol egy magát liberálisnak nevező párt egész kormányzati rendszerében ismételtén, évekig tartott kormányzása alatt állandóan úgy gazdasági, mint politikai téren a legnagyobb cinizmussal hazudtolta meg a liberálizmus elveit. Az ilyen liberálizmusra valóban áll a Joseph de Maistre mondása: hamis pénz, amelyet nagy gonosztevők készítenek a jóhiszemű, becsületes emberek számára.

Egy társadalmi rendszer, vezéreszme megítélésére természetesen nem lehet mérvadó az, amit ellenfelei benne látnak. Míg a liberálizmust hívei egynek vették az emberi boldogulással, már amennyiben ez társadalmi berendezések által egyáltalán elérhető, ellenfelei csak hátrányokat láttak benne. A vallás csak az eretnokséget, a szociálizmus csak a szabad kizsákmányolásra való felhatalmazottságot, míg a konzervatív irány a forradalommal azonosította. Valójában a liberálizmus ezek egyikét sem jelenti. A hasonló támadások nem is segítették volna elő a liberálizmus hitelvesztettségét, ha magának a rendszernek az emberi gyöngeségek által nagyon is kiemelt, érvényre jutott oldalai nem járulnak hozzá lejáratásához. Egy társadalmi vezéreszmét azonban helyesen megítélendők, azt kell néznünk, vajjon tartalma foglal-e magában olyan igazságokat, amelyek megfelelnek minden társadalmi berendezkedés céljának: az emberi eszme megvalósításának, és ezek az igazságok jobban biztosítják-e ezen cél elérését, mint más elvek, amelyeket a társadalmi berendezkedés alapjaivá kívánnak tenni. Így felfogva a kérdést, már eleve is megállapíthatjuk, hogy a liberálizmus ily igazságokat igenis foglal magában.

A liberális felfogás, gondolkodásmód szerint ez olyan eszméket foglal magában, amelyeken a társadalom épülete egyedül építhető fel, míg más, hamis eszmék alapján ez az épület állandóan nem létesíthető.

*

Ha a liberálizmus fogalmához közelebb akarunk lépni, tisztában kell lennünk mindennek előtt azzal, hogy a liberálizmus, mint Wiese a háború

alatt megjelent művében mondja, egy tág fogalom, amelyben nemcsak a politikának, hanem a filozófiának, a szociológiának, az etikának, a teológiának és minden más tudománynak is része van, amely normákat állít fel egy bizonyos kultúrterület számára. Úgy, hogy amit liberálizmus alatt közönségesen értenek, t. i. a liberális alapgondolatok, az államra és az egyesnek az államhoz való viszonyára nézve, ennek a nagy területnek csak egy részterületét képezik. (Leopold von Wiese, *Der Liberalismus in Vergangenheit und Zukunft* 58. l.) Ezen a részterületen a liberálizmus tudományos igazságokra épít, politikája ezen tudományos eredményeknek alkalmazása. A liberálizmus politikai ideológiája magától állott elő ebből a tudományos alapból. A liberálizmus — mondja Mises — egy olyan tan, amely tisztán az embereknek ezen a földön való magatartására irányul. Végső sorban nem tart mást szem előtt, mint a külső, anyagi jólét előmozdítását és közvetlenül nem törődik belső, lelki, metafizikai szükségleteikkel. Ezt a materialisztikus vonást a liberálizmusnak erősen szemére vetették. De a liberálizmus nem azért tekinti az emberi életnek csak materiális oldalát, mintha a lelki javakat lebecsülné, hanem azért, mert az a meggyőződése, hogy az ember belső, lelki gazdagsága nem jöhet kívülről, azért csak a külső feltételeket igyekszik megteremteni a belső élet kifejtésére. (I. m. 3, 4. l.)

A politikai liberálizmus kezdetei rég mult századokba, a reformációhoz és renaissancehoz, a XVI. és XVII. századok lelkiismereti szabadsági küzdelmeihez mennek vissza. Részletes kifejtését azonban a gazdasági liberálizmus előzte meg, amint ez utóbbi a XVIII. században és a XIX. század elején fellépett nagy angol és skót gondolkozóknál előttünk áll. A politikai liberálizmus tételei önként állottak elő a gazdasági liberálizmus tételeiből, alkalmazva azokat az egyes és az állam egész viszonyára. A gazdasági liberálizmus tételeit röviden a következőkben foglalhatjuk össze. A munkamegosztásra alapított emberi összeműködésnek, ami minden társadalomnak alapját képezi, két rendszere van. Az egyik az, amelyben a termelési eszközök magántulajdonban vannak. A másik az, amidőn ezek a köztulajdon tárgyát képezik. Az első a liberálizmus, vagy amint a XIX. századtól nevezik, kapitálizmus. A második a szocializmus vagy kommunizmus. A liberálizmus egyedül a magántulajdonon alapuló társadalmi rendszert tartja elfogadhatónak, mert a szociálistikus rendszer mellett a munka kiadóssága, a termelés eredménye nem-hogy emelkedne, hanem ellenkezőleg csökkenne s ezzel együtt az anyagi jólét is visszamaradna. A gazdasági liberálizmus egyéb követeléseai mind a magántulajdonból állanak elő: így a szabadság, mert csak a szabad munka képes a munka kiadósságát biztosítani, s a vele kapcsolatos egyenlőség, amit nemcsak a szabadság, hanem a társadalmi béke fenntartása is követel. Belőle következik az állami hatáskörnek a tulajdonvédelemre, a szabadság, a belső és külső béke fenntartására való korlátozása. Ha a liberálizmus kiinduló pontja a magántulajdon, nagyon természetesen nem engedhető meg, hogy az államhatalom és nem az egyesek rendelkezzenek a termelési eszközökkel.

A gazdasági életben fennállott megkötések, korlátozások részint az uralkodó osztályok érdekeit védték, részint egyéni privilégium-

mokat (mesterek). Ezzel szemben Angliában már a XVII. században kívánják a kereskedelem szabadságát (North). De tulajdonképpen a fiziokratákkal kezdődik a liberális irány a XVIII. század közepén (Quesnay, Mirabeau, Turgot, Dupont de Nemours, Mercier de la Rivière stb.), akik a merkantilizmussal szemben a teljes gazdasági szabadságot követelik. Velök egyidejűleg lép fel Gournay, akinek a „laissez faire, laissez passer“ jelszót tulajdonítják. Az ő nevéhez fűződik az, hogy a fiziokraták az abszolút szabad kereskedelmet felvették programjukba. Rendszerré azonban a nagy angol közgazdászok, Hume, Smith Adam és Bentham, teszik a gazdasági liberalizmust a XVIII. század közepétől, míg Mill a XIX. század közepére eső politikai gazdaságtanában a klasszikus liberális talajáról a szociálistikusra sikklik.

A liberális politikai programjáról szólva, különbséget kell tennünk a régiebb, a XVIII. századot megelőző liberális irány és az újabb liberális között. A régi liberális irány ugyanis a természetjog és a felvilágosodás eszméire támaszkodva követelte a szabadságot és egyenlőséget. Az emberi minőség és rendeltetés egyenlőségéből indult ki. Az újabb nem ezen az alapon követeli a szabadságot és egyenlőséget. Hogy mi a politikai liberális, erre rövidebb és találhatóbb felelet alig adhatunk, mint ha egyik leglelkesebb bajnokának, Constant-nak, szavaival azt mondjuk: szabadság mindenben. Az egyesnek mint embernek és mint polgárnak szabadsága. „Negyven éven át védelmeztem — mondja — ugyanazon elvet, ezt: szabadság mindenben. Vallásban, bölcsészeten, irodalomban, iparban, politikában, és szabadság alatt az egyéniség diadalát értem úgy a hatalommal szemben, amely zsarnoki módon akarna kormányozni, mint a tömeggel szemben, amely azt a jogot követeli magának, hogy a kisebbséget a többség igájába hajthassa“ (*Mélanges de Littérature et de Politique*, 1829. Préface VI.) A liberális alapelve tehát a szabadság. Szabadság az egyesek között, szabadság az egyes és az állam viszonyában és végül a nagy nemzeti társadalomnak egymáshoz való viszonyában is. A nemzeteknek újabban annyit emlegetett önrendelkezési joga nem más, mint ennek a szabadságelvnek alkalmazása. Világtörténelmi jelentőségű első ünnepélyes leszögezése ezeknek az elveknek, az ember és a polgár jogainak az 1789 augusztus 26-iki francia deklarációban, valamint az 1791-iki francia alkotmány VI. címében és a francia nemzetgyűlés 1793. évi április 13-iki határozatában áll előttünk. Az 1791-iki francia alkotmány VI. címe szerint: „A francia nemzet nem fogja felhasználni haderejét más nemzetek szabadsága ellen.“ Az utóbb említett határozat pedig kimondja, hogy „a francia nemzet semmi módon nem fog beleavatkozni más hatalmak kormányzatába.“

A liberális szabadsága mindenféle szabadsághiányt kizár, induljon az ki akár az egyes embertől, akár az összességtől. És itt jön nagy ellentétbe a liberális a demokráciával, legalább is a Rousseau értelmében vett demokráciával. A genfi böles — akinél Morley találó megjegyzése szerint a gondolat aspiráció s az igazság érzés — zseniális konstrukcióval mutatja be, hogy a demokrácia csak a legteljesebb szabadság lehet, holott a valóságban a népuralom, a többség uralma a legnagyobb elnyomásra vezethet. A társadalmi szerződés által, — mondja

ő — amellyel az emberek megalakítják a társadalmat, minden egyes lemond az összeség javára minden eredeti jogáról. Az egyes ugyan emberi jogait nem veszíti el, csak azt idegeníti el szabadságából, ami a köz szempontjából szükséges. De, hogy ez a szükségesség meddig terjed, annak megállapítása a szuverén összességet illeti meg. Mindenkinek helyzete egyenlő ezek szerint, mindenki annyi jogot nyer a többiek felett, amennyiről lemondott, és az összesség nem árthat az egyesnek, amint a test nem árthat tagjainak. A valóságban ez a beállítás csak játék a szavakkal. A *Contrat social* egy kimeríthetetlen fegyvertár az összesség nevében gyakorolt elnyomás indokolására. „A nép — mondja Constant — e tan szerint szuverén egyfelől, alattvaló másfelől. A gyakorlatban azonban ez a két vonatkozása egybeolvad. Könnyű a hatalomnak elnyomni a népet mint alattvalót, hogy mint szuverénnel azt az akaratot nyilváníttathassa ki, amelyet neki előír.“ (*Cours de politique constitutionnelle I. 282. l.*) Az egyéni szabadságnak egy második nagy védője, a mi Eötvösünk is, azért foglal állást a népfelség ellen, mert ha ennek a népszuverenitásnak csalhatatlan és csak maga korlátozta hatalma van, mi tere marad akkor az egyes szabadságának. (*A XIX. század uralkodói eszméinek befolyása az álladalomra. I. köt. II. fejt.*)

A liberálizmus nem fogadja el azt a tant, hogy a közakarat, épen mert közakarat, nem tehet jogtalan, hogy ugyanennél fogva csalhatatlan is. Nem fogadja el a falláciát, hogy a test nem árthat tagjainak. A liberálizmus nem enged meg semmiféle elnyomást, zsarnokságot, tehát azt sem, amelyet milliók gyakorolhatnak a kevesebbek, a kisebbség felett. Egyébiránt azt, hogy a demokrácia a maga egyenlő szabadsági elvével ellentétben az általános választójog által mennyire elnyomóvá válhat a kisebbségre, ma már általában elismerik, és ha nem lenne így, akkor nem találták volna szükségesnek, hogy a többségi elv rideg és kiméretlen érvényesülését az általános választójog mellett, annak korrekktivumaként, az aránylagos képviselő rendszerével igyekezzenek kizárni, teljes ellentétben a demokrácia amaz alapelvével, amely szerint a közakarat a többség akarata, amelynek a kisebbség magát feltétlenül alávetni tartozik.

A liberálizmus és a demokrácia szabadsága közt tehát végeredményben az a különbség, hogy a demokrácia nem engedi meg az elnyomást az egyes által, de lehetővé teszi az összesség, illetve a többség által. A liberálizmus ellenben semmiféle elnyomást nem hajlandó koncedálni. Liberálizmus és demokrácia egyek addig, amíg a demokrácia nem válik a többség zsarnokságává a kisebbség felett, és amíg a demokrácia, társulva a szociálizmussal, nem tör a gazdasági egyenlőségre.

Ha már a liberális és demokratikus szabadság között is különbség van, még nagyobb az eltérés a liberálizmus és a szociálizmus közt a szabadság tekintetében. A liberális és szociálisztikus társadalmi rend különbségét körülbelül úgy fejezhetjük ki, hogy míg az elsőnél az összeség feladata csak az egyes működésének elősegítése kedvező helyzetek megteremtése által, ezen túl azonban az egyes mindennemű tevékenységében elvileg csak annyiban van korlátozva, amennyiben mások szabadságát nem sérti, a szociálisztikus rendben az egyes egész működése a felette álló, vele szemben önálló egységnek tekintett összesség akaratá-

nak van alávetve. A liberálizmus az egyéni erő mennél szabadabb érvényesülésétől, a szabad versenytől, a szociálizmus ellenben a termelési eszközök társadalmi birtokától és a termelés társadalmilag való szervezésétől várja az egyes és az összesség boldogulását. Utóbbiban az alsó osztály sorsának javítására irányuló törekvés is kidomborodik, bár nem szükségképen. Állami szociálizmus gondolható oly módon is, hogy a termelés közszervezése folytán előálló jövedelem hatalmi és nem munkás-jóléti célokra fordítatik.

A szociálizmus szabadság-elgondolása a következő. Az osztályállam fejlődésének első szakában a burzsoázia mindenütt kiváltságos helyzetet foglal el a politikai jogok s általában a szabadság tekintetében. Ez az autarchikus társadalmi rend megdől. De azért, ha az államok demokratizálódtak is, a tőke hatalma lehetővé teszi a burzsoázia számára, hogy fenntartsa a maga osztályuralmát. A demokrácia tehát magában nem jelentheti a proletárság felszabadulását, csak kedvezőbb helyzetet, talajt teremt küzdelmei számára, mert a demokrácia mellett szabadabban fejlődhetnek ki az osztályellentétek és az osztályharcok. — „Nem osztjuk a polgári demokrácia illúzióját, — mondja Kautsky — hogy a proletárság már a jogaihoz jutott, ha a demokráciát kiküzdötte. Ez csak az alap, amelyen jogait kiküzdheti.“ — A demokráciának, a politikai egyenlőségnek és a gazdasági egyenlőtlenségnek ez az ellentéte már az ókorban világos Aristotelesnél, a XVIII. századvégi francia szociálista és kommunista írók társadalomtanának pedig ez a kiindulási pontja. A szociálizmus szerint a valódi szabadság csak a kapitalisztikus termelési rendszer megszüntetése, a termelés társadalmi szervezése mellett lehetséges, amikor Jauresként nem lesznek sem kapitalisták, sem bérmunkások, hanem valóban egyenlően szabad emberek. Azt azonban felesleges is hosszasan bizonyítani, hogy a szociálizmus az egyesnek sokkal nagyobb megkötését, az összesség alá vetettségét, tehát az összesség hatalmának kiterjesztése eredményeként az egyesnek sokkal szűkebb körű szabadságát vonná maga után, mint aminő lehetséges a nem szocialisztikus rendben. Az állami szociálizmusban sem lenne ez másként, mert amely arányban növekszik a közvállalkozás köre, abban az arányban emelkedik a tőle függő egyének — hivatalnokok, munkások — száma, ami nem lehetne kedvező a szabadságra. A szociálizmus szabadsága a mesterségesen létrehozott egyenlőségre alapított és erős közhatalom által fenntartott szabadság. A liberálizmus szabadsága ellenben a természetes szabadság, amely a vagyoni egyenlőtlenséget nemcsak megengedi, hanem mint az egyéni erők szabad érvényesülésének eredményét, egyenesen feltételezi.

A liberálizmus nem kívánja a szélső demokrácia tulhajtott egyenlőségét, amely nem az alsóbbak felemelését, hanem a felsőbbek lesüllyesztését tűzi maga elé célul. Ez a sivatag egyformasága, amelynek minden porszeme egyik olyan, mint a másik, egy végtelen horizont minden nagyobb kiemelkedés nélkül, amelyet a legkisebb szél meg tud mozdítani.

A magyar államtudományi irodalomban Eötvös mutatja ki először, — honfitársai által kellőleg nem méltányolt nagy művében a XIX. század uralkodó eszméiről, amely pedig a külföld egyhangú elismerése szerint

az államtudományi irodalom legbecsesebb termékei közé tartozik — hogy a birtok- és társadalmi viszonyok tényleges egyenlősége ellenkezik a szabadsággal és a valódi szabadság csak abban állhat, — amint ezt az angol alkotmányos felfogás vallja — hogy ne legyen korlátlan hatalom az államban, még a törvényhozás sem, az egyes védve legyen a közhatalom minden túlkapása ellen, viszont az egyenlőség csak azt jelentheti, hogy az egyeseknek az államhoz való viszonya a jogok és kötelességek tekintetében egyenlő legyen. (I. m. I. köt. II. fej.)

A szociálizmusnak nemcsak gazdasági programja antiliberális, hanem politikai programja is ilyen a legnagyobb mértékben, ha a szociálistikus rendet a proletár osztály diktatúrájával akarja megvalósítani.

A liberálizmus lényegéhez tartozik az egyesnek a közhatalomtól való nagy függetlensége a közhatalom hatásköre, az egyes életébe való belenyulása tekintetében. Ez az individuálizmus álláspontja egyáltalán. Locke, Spencer, Humboldt és a mi nagy állambölcselőnk, Eötvös, egyaránt ezt tanítják. Aki talán legtöbbet agitált irataiban a liberálizmus érdekében, a modern alkotmányos állam nagy apostola és tanainak ma sem elavult, első nagy hatású kifejtője, Constant, az államhatalomnak nem kíván tágabb hatáskört adni, mint a béke és biztonság fenntartását, mert ha ezen túlmegegy, létalapját, az egyéniséget semmisíti meg. Erre mondta Lassalle gúnyosan, hogy ez az irány az államot az éjjeli bakter szerepére korlátozza, és Fichte, hogy eszerint, ha rablók nem volnának, az állam egyáltalán nem lenne szükséges.

Amikor a liberálizmusnak az állami hatáskört illető álláspontjával foglalkozunk, nem szabad felednünk, hogy a gazdasági életbe való be nem avatkozás tana, amint ezt a fiziokraták és Smith Ádám kifejtették, az állami túlkormányzás, mindenbe avatkozás korában kelt életre, ezekkel szemben ellenhatásképpen. Valóban azonban a liberálizmus nem kívánja a gazdasági életbe való be nem avatkozást, csak azt, hogy ez a beavatkozás ne menjen az egyéni erők érvényesülésének, a szabad versenynek rovására. A liberálizmus be nem avatkozási elve nem jelenti, hogy az állam csak a rendőr és bíró szerepét töltse be. A liberálizmus a szabadságot akarja. Már pedig a hatalomnak túlságos tartózkodása esetén az egyéni erők szabad érvényesülése a gyengébbnek az erősebb általi elnyomására vezethet. Az, hogy az állam egyáltalában tartózkodjon a gazdasági életbe való beavatkozástól, már a következőknél fogva sem lehetséges. A gazdasági javak megoszlása nem függ csupán a jortól, de a fennálló jog mindig egyik fő tényezője a javak megoszlásának. Még pedig nemcsak azoknak a jogszabályoknak van jelentősége e tekintetben, amelyek a gazdasági életet szabályozzák, hanem minden jogszabálynak. A különbség csak az, hogy az egyik jogszabály közvetlenül, a másik közvetve hat a gazdasági viszonyok alakulására és így a javak megoszlására is. Azt követelni tehát, hogy az állam egyáltalán tartózkodjon a gazdasági életbe való beavatkozástól, annyit jelentene, hogy az állam egyáltalában ne hozzon jogszabályt, ami lehetetlen, mert ez egy lenne az anarchiával.

Egyébiránt amikor a liberálizmus az államhatalomnak szűkebb térre szorítását követelte, csak a társadalmi fejlődés történetének egy nagy tanulságát vonta le. A szociológiai vizsgálódások ugyanis arról győznek meg, hogy a kezdetleges fokon nincs semmi beavatkozás, mert nincs is kifejlődött állami hatalom, amely beavatkozhatna. A közhatalom kifejlődésével a beavatkozás széleskörű: kemény rendszabályok vannak (így a régi Mexikóban, Peruban). A kultúra haladtával a beavatkozás köre egyfelől nagyobbodik ugyan már annál fogva is, mert szaporodnak a közösségi érdekek, amelyek közszabályozást követelnek, de másfelől, amit az egyén és társadalom helyesebben el tudnak végezni, azt mind nagyobb mértékben engedi át nekik a közhatalom.

Egészen tarthatatlan az a kifogás a liberálizmus ellen, hogy államellenes annál fogva, hogy az államot nem öncélnak tekinti, hanem csak eszköznek. Továbbá annál fogva, hogy a be nem avatkozás elve következetesen keresztülvive, minden beavatkozás hiányához, tehát felsőbbség hiányához, az anarchizmushoz vezet.

Felhozták a liberálizmus ellen a vallásellenességet is. A liberálizmust azonosították az eretnekséggel. De ez is túlzás és tévedés. A liberálizmus nem tagadja a vallást, de ezt egészen az egyes belső szférájához utalja, amihez a külső hatalmi eszközöknek semmi köze. Már általános türelmességi elvénél fogva sem avatkozik a vallásos meggyőződésbe. Viszont a vallást, illetve vallásos szervezeteket csak a szorosan vett hitélet terére szorítja, nehogy a vallásos kényszernek érvényesülés engedtessek, és az egyházaknak állami privilégizálását kizárja. A liberálizmus vallástalanságának tulajdonképpen ez a helyes értelme. Viszont nem szabad felednünk, hogy a liberálizmussal az emberi méltóság elismerése együtt jár. A felebaráti szeretet, az altruizmust nem hogy kizárná, hanem megköveteli, ép úgy a társadalmi szolidaritás elismerését és a társadalmi etikát.

*

A liberálizmus már a háború előtt letűnedezőben volt, a háború alatt pedig az államkormányzatok mindinkább antiliberális irányt vettek. A szociálisták már az eljövendő új társadalmi rend előjátékát látták a háborús rendszabályokban. A gazdasági liberálizmus a háború alatt, mondhatjuk, megsemmisült. A politikai liberálizmusra a háborúnak ilyen hatása nem volt. Ez csak kevésbé érvényesült, amennyiben egyes szabadságjogok (sajtószabadság, egyesülési és gyülekezési szabadság) korlátoztattak és a végrehajtó hatalomnak a parlamenttől nagyobb függetlenítése, szabadabb cselekvése következett be. Legnagyobb mértékben az állami hatáskör nagy kiterjesztése által szorítottatott háttérbe a háború alatt a liberálizmus. A társadalomnak a háború kényszere alatt nem ugyan a szociálizmus megvalósítását célzó, de mindenesetre szociálizmusszerű átalakulása a liberális szabadságnak jelentékeny megszorításával járt, amiből a tények nem kellő értékelésével azután messzemenő következtetéseket vontak le a szociálizmus irányában való szükségszerű fejlődésre.

Jaffé müncheni tanár már a háború elején annak a nézetének

adott kifejezést, hogy a háborús gazdasági rendszabályokból a gazdasági rendnek mélyreható elvi változásai fognak állandólag előállni. A haladás nem lehet más, mint a közös gazdálkodás útján való. A szabad verseny egészen túlélte magát, annak korlátlansága magánmonopóliumokhoz vezetett, amint ezt a mult század hetvenes és nyolcvanas éveitől kezdve látjuk a kartellek, trösztök formájában. A szükségyszerű fejlődés ezeknek nyilván monopóliumokká válása, ami által a magánvállalkozói nyereség eltűnik, az összesség javára lefoglaltatik. Vagyis a fejlődésnek az államszocializmus irányában kell bekövetkeznie. Schulze-Gävernitz szerint is a háború hatalmas lökést adott a kollektív gazdálkodás irányában. Még a liberális iskola olyan alakja is, mint Lujo Brentano, úgy látta, hogy a háború alatt a szociálistikus államhoz oly közel jutottunk, mint azt korábban senki sem tartotta volna lehetségesnek.

Rendkívüli viszonyok rendkívüli eszközök alkalmazását teszik mindig szükségessé, bármennyire ellenkezzenek e rendszabályok az állam szerepkörét illetőleg az addig vallott felfogással. Az a kérdés azonban, hogy a háború alatt létesített rendszabályokban a szocializmus megvalósítását kell-e látnunk. Erre határozottan nemmel kell felelnünk. A háború alatti rendszabályokat nem a gazdasági rend átalakítása, hanem a társadalom öfenntartása érdekében hozták az államok. Ezek a rendszabályok csak eszközök voltak más, mindig hadi célok (a hadsereg ellátása, a nép élelmezésének biztosítása) érdekében. A rendszabályok az államszociálistikus színezet mellett az individualisztikus, kapitalisztikus lényegét megtartották. Ha az államok a háború alatt nagyobb mértékben nyultak bele a gazdasági életbe, ennek egyszerűen az volt az oka, hogy a gazdasági vállalatok nagy része a hadsereg céljait szolgálta, másfelől a legnélkülözhetetlenebb javak korlátozott mértékben állván rendelkezésére, a termelés és fogyasztás összhangját kellett biztosítani. Ezek a háborús rendszabályok a háború megszűntével legnagyobb részben meg is szűntek. Azokat is, amelyek mint szintén antiliberálisok még ma is fennállanak (pl. a lakások nem szabad forgalma némely helyen), a háborús változásokból származó kivételes körülmények magyarázzák meg. Egyébiránt az, hogy az államok liberális vagy államszocializmus színezetű gazdasági politikát fognak-e követni, egy jelentős körülménytől függ. A háború előtti időszak az állandó fegyverkezések időszaka volt, hogy készüljenek a mind jobban kiélesedő ellentétek miatt a nagy leszámolásra. A fegyverkezést a Páris környéki békediktátumok — mert valójában ezek és nem békeszerződések, minthogy a nyugati szövetségesek a modern nemzetközi jog tételével szemben a tárgyalás nélküli szerződéskötést alkalmazták — a fegyverkezést az államok egy részére, a legyőzöttekre lehetetlenné tették épen a szerződések által. De nem tették lehetetlenné az államok másik részére: a volt antanthatalmakra és volt szövetségesekre. Ez a fegyverkezés az ő részükön folyik is állandóan. Költségvetéseikben a katonai kiadások sokszorosán felülhaladják a kultúrális célú kiadásokat. És tovább fog folyni minden nagy-képüsködő és ünnepélyes paktumok dacára. Mit bizonyít ez? Azt, hogy a diktálásukkal létrehozott békét ezek a hatalmak is csak fegyverszünet-

nek tekintik. És ha így van, akkor az sem lephet meg bennünket, ha ezekben az államokban az államszociálistuszerű jelenségek nem szűnnek meg, mert a hadi készütség állapotában nem lehet lemondani a nemzeti védelem bevált gazdasági eszközeinek igénybevételéről. Ha azonban arra az álláspontra helyezkedünk, hogy a gazdasági életnek elsősorban a nemzeti védelem, a hadi felkészütség céljaira kell berendezkednie állandóan és ehhez képest az államnak állandóan antiliberalis irányban kell beleavatkoznia a magántevékenységbe, ez nem jelent mást, mint annak elismerését, hogy valódi béke nincsen, hanem van egy új háborúra való ki tudja meddig tartó, állandó készülődés. Ez azonban a lehető legsiralmasabb, Európa jövőjét a legsötétebb színekben élénk rajzoló megállapítás. Ezen állapot által teremtett bizonytalanság mellett haladásról nem, csak vergődésről, tespedésről lehet szó, — azt nem kell bizonyítani.

*

A liberálistus, amint mondtunk, már a háború előtt sokat vesztett hiteléből. A háború alatt az államok oly rendszabályokat hoztak, amelyek államszociálistuszerű színezetűek voltak, bár valóban nem bírtak e jelleggel; azonban alkalmasak voltak annak az álláspontnak erősítésére, hogy a jövőben a társadalmi szerkezet nem alapulhat a liberális elveken. Később fogjuk megkísérelni a feletetet arra nézve, hogy ez egyáltalán mennyiben fogadható el. Előzőleg azonban arra kell rámutatnunk, hogy a háború után is látunk oly jelenségeket, találkoznunk olyan állami berendezkedésekkel, amelyek a liberálistus lejártára látszanak mutatni. Ezek közt az általános választójog elleni támadások erősödését, a parlamentáristusba vetett hit további megrendülését és a különböző diktaturákat kell különösen kiemelnünk.

Az általános választójog és a parlamentáristus elleni támadások nem újak. Nagyon jól ismerjük ezeknek a politikai intézményeknek árnyoldalait. Fogyatékoságaik kiküszöbölésén rég fáradozik az állam tudománya és a gyakorlati politika egyaránt. Ezek a törekvések nem is voltak eredménytelenek már eddig sem. Az általános választójog korrektívuma ott van a népműveltség emelésében, a többes szavazatban, a kisebbségek képviselésében (bár ez a két utóbbi a demokrácia elvével ellentétben áll). Annak pedig, ha a parlamentáristus nem tudja a kellő eredményeket felmutatni, nem az intézmény az oka, hanem a pártélet elfajulása, a közéleti korrupció. Ezek pedig minden parlamentáristus nélkül is súlyos és okvetlenül kiküszöbölendő jelenségek. Azt semmi esetre sem lehet bizonyítani, hogy az államfejlődés által egyszer már végkép eltemetettnek hitt rendi és érdekképviselésnek új alakban való feltámasztása — amint ez a Mussolini államában előttünk áll — előbbre való a parlamentáristusnál. Sem az általános választójognak, sem a parlamentáristusnak hiányai nem bizonyítanak tehát a liberálistus ellen.

A különböző diktaturákkal igen röviden végezhetünk. A diktatura, amint tudjuk, nem új az államok életében. Már a római alkotmány ismerte. De a modern alkotmányokban is a fejedelemnek több államban fennállott joga halasztást nem tűrő sürgösség és a parlament együtt

nem léte esetében szükségrendeleteket kibocsátani, a kormánynak rendkívüli esetekben, állami veszély esetében rendkívüli felhatalmazottsága bizonyos intézkedések megtételére a parlament előzetes hozzájárulása nélkül alapján véve szintén diktatórikus jellegűek. Ma azonban a diktatura több helyen kormányzati rendszerré vált, ami ismét más dolog. A diktaturának csak egyetlen indoklását lehet elfogadni. Azt, hogy az állam veszélyeztetettsége követeli a „salus reipublicae suprema lex“ elvénél fogva a diktatúrát. Ez a veszélyeztetettség származhat a társadalom egy részének a másik rész elleni szándékaiból, amint ez az eset fennforogott az olasz fascizmusnál, vagy a spanyol diktatúránál. Származhat továbbá az államot alkotó népek olyan mélyreható ellentétéből, amely mellett az államélet normális folyása ki van zárva, amint ezt a jugoszláv diktatúránál látjuk. Mellesleg megjegyezve, ez a rosszabbik eset. Mert míg az előbbi esetben oly társadalmi ellentéteknek súlyosabbá válásáról van szó, amelyek többé-kevésbé ma mindenütt fennállanak a szociálistikus irány előretörése következtében, de amelyek legalább az állami létet direkt nem veszélyeztetik, a jugoszláv diktatúráéhoz hasonló esetek egyszerűen azt bizonyítják, hogy az állam egész összetétele alapján hibás, az államalakulás mesterséges, mondva csinált, amely a különböző népek békés megférését egy állam keretében egyáltalában nem teszi lehetővé.

A diktatúrát azonban, mint kormányzati rendszert, semmi esetre sem lehet azzal indokolni, — amint ezt például Georg Mehlis az olasz fascizmusra nézve a „Der Staat Mussolinis“ című munkájában, egy másik hasonló irányú műve mellett jobb ügyhöz méltó buzgalommal, de vajmi kevés elfogadható eredménnyel megkísérli — hogy a közönséges szabadságjogoknak a diktatúrával járó megszorításaira és közszabadságellenes állami berendezkedésekre azért van szükség, mert a szabadsággal visszaélni is lehet és ily visszaélések történnek is. Erre valóban csak egy drasztikus hasonlattal felelhetünk. Az orvosoknak még soha sem jutott eszükbe, hogy a vízivást eltiltsák azért, mert a vízivással való visszaélés szívtúltengést okozhat. A szabadsággal való visszaélésnek megvannak a jól rendezett államban a maguk szankciói, a visszaéléseket kell ezek által a minimumra csökkenteni, de nem magát a szabadságot eleve kizárni. A mai diktatúrák tehát nem hogy a liberális kormányzás túléltségét bizonyítanák, hanem ép ennek szüksége mellett szolgáltatják a legnagyobb bizonyítékot. És itt nem is említjük a proletárságnak az orosz szovjetállamban megvalósított diktatúráját, amely a maga minden szabadságot és egyenlőséget megtagadó, az ember eszméjét megcsufoló rendszerével az emberi élet minden irányában máris esődöt mondott és uralmát csak egy csekély töredéknek az összeség feletti legbrutálisabb, legembertelenebb rémuralmával tudja ideig-óráig fenntartani.

Ha ezek a diktatúrák semmit sem bizonyítanak a mellett, hogy az államok kormányzatában a liberálizmus túlélte magát, viszont abban, hogy a háború után több állam a monarchikus államformáról a köztársaságira tért át és az ujonnan keletkezett államok is ez utóbbi államformát fogadták el, nem a liberálizmus érvényesülését láthatjuk, mert ez az államformától — természetesen szabad államot értve — egészen független.

A háború után az államok külkereskedelmi politikája is egészen antiliberális irányt vett. Gazdasági elzárkozások, erős védvámok, behozatali és kiviteli tilalmak. De hogy ez a rendszer, különösen az Európát mind jobban nyomó amerikai verseny mellett, tarthatatlan, ezt a legutóbb tartott vámfegyverszüneti konferencia bizonyítja legjobban. Általában mindinkább felismerik annak szükségét, hogy az eddigi elzárkozások helyett az európai államok valamiféle egységbe tömörüljenek. A páneurópai mozgalom ezt célozza. Ezt a háború utáni antiliberális gazdasági külpolitikát a háború utáni rendkívüli gazdasági viszonyok eredményezték, aminthogy az útlevélkényszert sem azért hozták be az államok, mintha az emberek utazását a régmúlt idők engedélyezési rendszerével akarnák korlátozni, hanem a veszélyes elemek ellenőrzésére.

*

Mint minden emberinek, a társadalom szervezésére vonatkozó elgondolásoknak is előnyök és hátrányok egyaránt vannak. Az a kérdés azonban, hogy az előnyök vagy a hátrányok vannak-e túlsúlyban, még ha e hátrányok nem is tartoznak a rendszer alapját képező eszmék tartalmához, hanem csak az emberek hibájából, gyarlóságából állhatnak elő. Minthogy társadalmi rendszereket nem angyalok számára készítenk, — Rousseau a maga demokráciáját csak ezek számára mondta megfelelőnek — hanem gyarló emberek számára, természetesen semmi lehetséges hátrány előtt szemet nem hunyhatunk. Végeredményben azonban azon fordul meg a dolog, hogy a társadalom szervezésére alapul elfogadott vezéreszme megfelel-e az emberi eszmét megvalósítani hivatott társadalom szükségleteinek, és ha más vezérelvet fogadnánk el, nem lennének-e annak még nagyobb hátrányai, mint aminők előállhatnak az általunk helyesnek talált vezérelv mellett.

A liberálizmus szabadságelgondolása ellen csak az abszolutizmus és a szociálisták tehetnek kifogást. Ez utóbbiak ugyanis mint az abszolutizmus hívei a proletárdiktaturánál fogva, ugyanis mint olyanok, akik tagadják a szabadság lehetőségét a magántulajdonon alapuló termelési rendszer mellett, minthogy ez a vagyoni egyenlőtlenség következtében a valódi szabadságot szerintük kizárja. A liberálizmus szabadsága a szabad embert és szabad polgárt, tehát a teljes egyéni és politikai szabadságot jelenti. Ez megtámadhatatlan. Azt már a természetjogászok hirdetik, hogy az államhatalomnak az ember eszméjéből folyó szükségképeni határai vannak. De az államkormányzat egyik legfőbb alapelveként ezt a liberálizmus állította fel. És az, hogy a közhatalomban való részvétel, a politikai szabadság a rendi világ letűnte után mind szélesebb körökre terjedt ki, szintén a liberálizmusnak köszönhető.

A gazdasági liberálizmust nemcsak a gazdasági érdek, a szükségletek legjobb kielégítése kívánja, hanem az egyéni szabadság is. Amint a gazdasági szabadság nem lehetséges az egyénnek, a tulajdonnak szabadsága nélkül, úgy az egyéni szabadsághoz szükséges a gazdasági is. A szabadság különböző irányai összefüggenek egymással. Helyesen mondja a modern magyar politikai tudomány mestere, Concha: „Midőn a liberálizmus elve az egyén szabad érvényesülését eredményezi, a köz

céljának szolgál, mert lehet, hogy valamely közület rendjében az emberre szükséges javak létrehozatnak, mégis e rend, a köznek meghatározott formája, ha az arra való emberek ténykedése a javak létrehozásából ki van zárva, külső erőként fog az emberre nehezedni és szabadtalanságot jelent.“ (*Politika*, 122—123. l.)

Csak a liberálizmus adja meg a termelés intenzitását, rugalmasságát és alkalmazkodó képességét. A szociálizmus a magántulajdonon alapuló termelési rend hátrányaként felrótta, hogy az nem képes minden egyes szükségletét megfelelően kielégíteni, a termelt javak igazságos szétosztását biztosítani. De a szociálizmus is erre csak a szükségletek lényeges lefokozásával és feltétlen egyenlősítésével lenne képes. Maguk a szociálisták elismerték, hogy a háború folyamán a kapitalisztikus gazdasági rendszer bámulatos ellenálló erőről, nagyszerű alkalmazkodó képességről tett tanuságot.

A liberálizmusnak olyan beállítása, mintha az semmi megkötését az egyesnek el nem ismerné, tévedés. A liberálizmus nem anarchia. Nem korlátlanságot kíván, csak azt, hogy a korlátok az egyéni tetterőt és vállalkozási kedvet ne bénítsák meg. A liberálizmust a szabad verseny következményei, a kapitalizmus miatt támadták leginkább. Minthogy a verseny feltételei nem egyformák, — mondották — a szabad verseny az erők elnyomó uralmához vezet, kipusztítja a gyöngébb existenciákat és még erősebbekké teszi a gazdagokat. A szociálizmus szerint a munkásság kizsákmányolásának eszköze és a benne foglalt szabadság gondolat csak a tőkekapzsiság ideológiai leplét képezi. Helyesen felfogva azonban, a szabad verseny nem jelenti a szabad rablást, a gyengének az erősebb által való megengedett kizsákmányolását. A szabad verseny hátrányos követkevéseinek ellensúlyozása, a gazdaságilag gyöngébbeknek védelme nem ellenkezik a liberálizmus helyes értelmével. A kapitalizmus alatt a liberálizmus elleni támadások során a szabad versenynek éppen ezen kizsákmányolási lehetőségeit értették. Ha pedig a kapitalizmus alatt a tőke tulsúlyára alapított gazdasági rendet értjük, úgy az ez elleni támadásokkal szemben elég arra rámutatni, hogy egész gazdasági, ipari fejlődésünket a kapitalizmusnak köszönjük, amely az emberi szükségleteknek olyan ellátását tette lehetővé, hogy ma a társadalom nagy tömege olyan életstandardot képes felmutatni, aminő emberöltők előtt csak a gazdagoknak jutott osztályrészül. Épen ezért nem állja meg helyét az az állítás sem, hogy a liberálizmus előnyeit a társadalomnak csak egy része, a birtokosok, kapitalisták és vállalkozók élvezik. A liberálizmus az egész, nem egy osztály érdekét tartja szem előtt, amikor általános szabadságkövetelésével az ember mindennemű szükségleteinek kielégítését célozza. Hogy ez a szükségletkielégítés az anyagi javakat illetőleg ma nem történik mindenkire egyenlő mértékben, hogy szegénység és nélkülözés is van, ez nem róható a liberálizmus terhére. Az ellenkezőt csak a szociálizmus igéri, de ezt az ígérését csak az életszínvonal általános leszállításával tudná megvalósítani. Ezzel szemben a liberálizmusban a társadalmi osztályok közti felemelkedés lehetősége is benne foglaltatván, e révén, az egyéni erők szabad érvényesülése következtében az egyesekre nézve az anyagi szükségletek jobb kielégítését teszi

lehetővé, amit a szociálizmus teljességgel kizár, nem ismervén felemelkedő osztálymozgalmat, mert nem ismer egyáltalán osztályokat.

A liberálizmusról szólva lehetetlen meg nem emlékeznünk azokról az igen nagy előnyökről, amelyek a liberálizmus általános békeprogramjából előállanak. Ezeknek talán sohasem volt oly roppant jelentősége, mint épen korunkban. A liberálizmus a teljes belső és külső békét akarja. Anélkül, hogy a kozmopolitizmust jelentené, állást foglal a nacionalizmus minden túlhajtása ellen, a szabadság elvét az államok egymás közötti életére is alkalmazni akarja. A nemzeti egyéniségek sérthetlenségének, egyenlő szabadságuknak, függetlenségük respektálásának gondolata a liberálizmus eredménye. A liberálizmus alkalmas arra, hogy a háború után még mindig megmaradt ellenséges szellemet a népek közt az engesztelékenység és megértés szelleme váltsa fel. A liberálizmus továbbá ellene van mindenféle imperiálizmusnak és hódítási politikának, a népek önrendelkezését és a nemzeti egyéniségek sérthetlenségét; egyenlő szabadságát tartván szem előtt. A tartós béke, amelynek biztosításán annyit fáradoznak a háború óta az államok, csak a liberálizmusnak a nemzetközi életben való érvényrejutásával érhető el. Ha a liberális gondolkozás és liberális alapelvek nem hatják át az államoknak úgy belső, mint külső politikáját, akkor hiába minden Nemzetek Szövetsége és hiába szeldelik keresztül-kasul Európát az államférfiak, hogy kicsiszolt körmondatok, szép szavak buborékait eregessék a levegőbe, hiába a pak-tumok végtelen sora, mert a tartós béke elérhetetlen ábránd marad.

Végül különösen ki kell emelnünk a liberális alapelveknek a nemzeti kisebbségek szempontjából való jelentőségét. A liberálizmusnak a nemzeti kisebbségekre mutató előnyei részint annak általános szabadság-gondolatából, részint pedig az állami hatáskörre nézve vallott felfogásából állanak elő. Általános szabadság-gondolatával ellenkezik a nacionalizmusnak minden túlhajtása, minden sovinizmus. A liberálizmus a több népű államban ezeknek egyenlő szabadságát jelenti az emberi élet minden irányában, tehát úgy kulturális, mint gazdasági téren. Liberális belkormányzat nélkül az etnikai, nyelvi és vallási kisebbségeknek az az egyenjogúsítása a többségi nemzethez tartozókkal, amit a kisebbségi szerződések elérni céloznak, egyáltalában meg nem valósítható. Enélkül a nemzeti kisebbségekhez tartozók mindig csak másodrendű állampolgárok lesznek, amint azok ma a tekintetbe jövő államok túlnyomó részében. De nagy hasznára van a kisebbségeknek a liberálizmus másfelől amaz alapelve által is, amelynél fogva állást foglal a közhatalom túlságos kiterjesztésével szemben. Az egyenlőtlen bánásmód, a kisebbségek elnyomása annál súlyosabb lehet, minél inkább avatkozik be a közhatalom, amelyet természetesen a többség tart kezében, minden irányban az emberek életviszonyaiba, vagyis minél nagyobb az állami szabályozások köre. Áll ez különösen azokra az esetekre, amikor a törvény az eljáró hatósági közegek szabad belátásának diskrecionális méltatásának enged teret. Liberális gondolkozás hiányában a kisebbségek mindig ki lesznek szolgáltatva a közigazgatási közegek önkényének.

Bemutattuk, amennyiben szűkebb keretek közt ez lehetséges, a li-

berálizmus előnyeit és lehető hátrányait. Mindenesetre óvakodnunk kell attól, hogy bizonyos belőle származó következményeket a rendszer lényegeként tekintsünk és azok miatt az egész rendszert elítéljük. A régebbi liberalizmusnak nem tagadható tévedése volt az az optimizmus, hogy a társadalomnak oly fokú tökéletesedését, a társadalmi szolidaritásnak olyan kifejlődését, az egyéni és közérdeknek az önmérséklés által való olyan összhangba hozatalát tételezte fel, ami a valóságban nem következett be. A liberálizmus hívei is elismerik, hogy az általa kívánt általános szabadság mellett a társadalomnak etikai, politikai és szociálpolitikai haladása szükséges.

Másfelől nem szabad felednünk, hogy a liberálizmus nem valami merev dogma és alapelveinek érintetlenül hagyása mellett alkalmazkodni tud a viszonyokhoz. Alapelveinek minden túlzásba vitele ellen már a tan első kifejtői állást foglaltak. Hogy a jövő mennyiben fogja e tanokat érvényre juttatni, arra nézve bajos jóslásokba bocsátkozni. Egy lelkes híve szerint „nem a multnak önmagát túlélte rendszere, hanem a jövőnek eddig még keresztül nem vitt rendszere“ (Wiese, *Der Liberalismus* 233. l.) Mi csak azzal a megállapítással fejezhetjük be, amivel előadásunkat kezdtük: ma egy hitelét nagyon vesztett rendszer. Érvényesülésének a ma divatozó áramlatok: a túlzó nacionalizmus, a diktatúrák és a szocializmus mind ellene vannak. Ami azonban nem változtat azon, hogy a társadalom berendezésére alapjukban véve változatlan érvényű igazságokat foglal magában.

A nemzeti nevelés román fogalmazásban.

Irta: Dr. Gál Kelemen.

Felolvasás az EME. Bölcsészeti-, nyelv- és történettudományi Szakosztályában, 1930. január 23-án.

Mielőtt a címül vett kérdés fejtegetéséhez fognék, méltóztassanak megengedni egy őszinte vallomást. Ez a vallomás okát fogja adni annak, hogy miért választottam a nemzeti nevelést előadásom tárgyául, másfelől talán mentségemül szolgál merészségemért, hogy olyan térre merészkedtem, melyen nincs elég ismeretem. Mikor tíz esztendővel ezelőtt a nagy háború befejezése után államjogi helyzetünk megváltozott s Románia állampolgárai lettünk, egyszerre új és ismeretlen problémák elé kerültem. Szégyen-nemszégyen, meg kell vallanom, hogy nem ismertem Románia múltját, történetét, irodalmát, nem ismertem a közéleti viszonyokat, kulturális törekvéseit, s ami élethivatásomnál fogva legközelebb állott hozzám, a romániai iskolázás múltját és jelenét sem. Ez volt az oka annak, hogy az egymás után sűrű egymásutánban érkező új törvények és rendelkezések előtt értetlenül állottam. Azt hiszem, m. t. hallgatóim között is sokan voltak vagy lehetek hasonló helyzetben.

Ez a helyzet s az élet parancsoló szava tette elkerülhetetlen kötelességgé, hogy a minket lelkünk mélyéig érintő iskolázás múltját és jelenét tanulmányozzam. Minthogy pedig teendőink és kötelességeink summáját nemzeti öntudatunk felkeltésében és megerősítésében látom, az összes iskolaügyi kérdések közül épen a nemzeti nevelés problémáját választottam. Egy egészen rövid történelmi visszapillantás után szeretném bemutatni, hogy milyen fogalmazásban él e kérdés a román államférfiak és pedagógusok lelkében, mi abból a helyes és a lélektani törvényekkel megegyező és van-e s ha van, mi abból a túlzás és a pedagogia elveivel megegyezhetetlen kizárólagosság.¹

Az 1832. évi Regulamentul Organic közoktatási részének (szerzője Asachi György) alap gondolata az, hogy a közoktatásnak román nyelvűnek kell lennie. Az oktatás középpontja az anyanyelv, ennek irodalma és az ország történelme. E törvénnyel is az történt, ami nálunk a XVIII. század 90-es éveiben. A törvényhozók egy része a magyar nyelv behozatala ellen minden elképzelhető érvet felhozott a latin érdekében. Romá-

¹ E történelmi visszapillantás forrása Kornis Gyula: *Az elszakított magyarság oktatásügye*. Budapest, 1927. N. Iorga: *Istoria învățământului românesc*. București, 1928.

niában a boérság részéről szintén hatalmas ellenséges áramlat indult a középiskolai rendszer, főképen pedig a románnyelvű tanítás ellen. De nem a latin, hanem a francia nyelv érdekében harcoltak. Magatartásukat az a gondolat irányította, hogy a románnyelvű tanítás megnyitja az érvényesülés útját a polgárság és a nép fiai előtt. S ennek az lenne a veszedelmes következménye, hogy az új értelmiség beleszólást követelne az ország ügyeinek intézésébe.

Ennek az agitációnak köszönhető, hogy Bibescu György munteniai és Sturdza Mihály moldovai fejedelem 1847-ben új törvényjavaslatot készítettek, amely szerint a tanítás nyelve a két első osztályban a román lett volna, felül a francia. De a forradalom, majd a krimi béke miatt a javaslatból nem lett törvény s majdnem két évtizedre volt szükség, amíg az egyesített két fejedelemségben 1864-ben az egész közoktatásügy újra szerveztetett. Ez a törvény két ciklusban 7 osztályos középiskolát teremt. Az alsó ciklus négy éves, a felső 3, mindkettő végén van egy általános vizsgálat. Ez a törvény csak az általános kereteket állapítja meg, melyek meglehetősen szabad kezet adnak a rendszer kiépítésére. Érvényben volt a század végéig, amikor Spiru Haret az új középiskolai törvényt 1898-ban megalkotta.

Ebben a korban a közvélemény hangos volt az iskolával való elégedetlenségtől. Általános volt az a meggyőződés, hogy a hiba, az elégedetlenség oka a közoktatás rendszerében van. Sturdza miniszter a közvélemény nyomása alatt megbizta a kérdés tanulmányozásával Spiru Haretet, a bukaresti egyetemen az elméleti mechanika tanárát, aki 1884-ben beadta jelentését. Ez a jelentés korszakot jelöl a román közoktatásügy történetében. Szenvedélyes vita keletkezett a jelentés körül, melynek jelentőségét jelzi már az, hogy az akadémia nagy jutalommal tüntette ki. Sötét képet fest az iskolai állapotokról annyira, hogy Hajdeu egyenesen azt állította, hogy Spiru Haret e jelentéssel a román közoktatást a magyarok gunyakájának tárgyává tette. 1883-ban a középiskolák főfelügyelőjévé lesz, 1897-ben Sturdza kormányában közoktatásügyi miniszter. Új közoktatási törvényt alkot. Reformjának legjellemzőbb vonása: a 7 osztályt 8-ra emeli két tagozattal. Az alsó egységes, tananyaga befejezett egész. Középponti tengelye: a román nyelv és irodalom, történelem, alkotmánytan, hazai földrajz. A felső ciklus három tagozatra oszlik: klasszikus, modern, réal. A törvényjavaslat szerzője, Dumitrescu-Jassy, a bukaresti egyetem pedagógia-tanára, akit államtitkáruul vett maga mellé.

Ha e törvény alapgondolatai eredetét vizsgáljuk, nem nehéz felfedeznünk, hogy forrása Németországban van, a Herbart-i pedagogia gondolatrendszerében. A Herbart koncentrációs gondolatának felel meg, hogy az alsó tagozat centrális tárgyává a nemzeti tárgyakat tette. A nyugati pedagogiai eszméáramlatok eredménye az is, hogy a felső tagozatot trifurkálja. A mind hangosabbá váló közvélemény nyugaton, Németországban és Franciaországban azt követelte, hogy a középiskolákban a klasszikus tanulmányok eddigi kizárólagos uralma megszűnjék s a természettudományok a modern kor követelményei szellemében nagyobb figyelemben részesüljenek. A követelést kétféle érveléssel támasztották alá. Az egyik lélektani, a másik gyakorlati természetű volt. A lélektani

érvelés Alfréd Binet kutatásaira támaszkodott s a tehetségek különbözőségére hivatkozva azt állította, hogy nem lehet a különböző lelki strukturájú és hajlamú serdülő ifjúságot az eddigi klasszikus iskola Prokrustes ágyába szorítani. A másik érvelés meg azt hangoztatta, hogy az iskolát közelebb kell hozni az élet gyakorlati feladataihoz. A hosszú és végetérni nem akaró vitába nem tudományos érvekkel, hanem huszáros temperamentummal Vilmos császár szólott bele s jóformán el is döntötte azt azzal a beszédjével, amelyet 1890 őszén a Professoren-Konferenz megnyitó ülésén tartott. Hivatkozva őseire, akik mindig az idők úterén tartották kezüket s előre látták azt, ami történni fog, kijelentette: „el van határozva, hogy új utakat fog nyitni az ifjúság nevelésében is. A középoktatásnak hiányzik a nemzeti alapja. Ezért a középiskolai tantervben első helyre kell tennünk a német nyelvet. Nekünk német nemzeti ifjúságot kell nevelnünk, nem pedig görög és római ifjakat.“

A nemzeti gondolat kategorikus imperativusza csendült meg a német császár e szavaiban s tartotta ígérete alatt a lelkeket nemcsak Németországban, hanem mindenütt, ahová elhatottak e kultúrpolitikai mozgalom hullámverései. Így Romániában is. Itt is román nemzeti ifjúságot akart nevelni mindenki s nem görög vagy római ifjakat, s azért a klasszikus tanulmányok néhány barátját leszámítva, mindenki örömmel fogadta Spiru Haret trifurkációs iskoláját.

A második román népoktatási törvény, mely 1893-ban keletkezett, a nemzeti nevelés gondolatát még csak ebben a formában tartalmazza: „Az iskola szervezett közintézmény, melynek egyedüli alapja az állam és egyedüli célja: annak jövőbeli megerősítése és biztosítása“.

Ehhez a nagyon vázlatos történelmi képhez tartozik még annak a megemlítése, hogy a régi királyság nem ismerte a felekezeti iskolázásnak azt a rendszerét, mely nálunk egy ezer esztendő folyamán kifejlődött. S míg nálunk a honalapítás után ezer esztendőnek kellett eltelnie, míg 1872-ben az első állami iskola létrejött, addig az oktatást a felekezeti iskola végezte, a regátban ez a fogalom a mai napig ismeretlen maradt. Az a magániskola, melynek szintjéig a magánoktatási törvény a mi régi felekezeti iskoláinkat lefokozta, egészen más természetű magán nevelőintézet volt. Ennek két fajtáját különböztethetjük meg: egyik a nálunk is ismeretes magán nevelőintézetek vagyonosabb és előkelőbb családok számára, melyekben főképp leányok nevelkedtek s a francia nyelvet akarták elsajátítani, de hivatalok viseléséhez szükséges képesítést és bizonyítványt nem adtak; másik: a regátban élő idegenektől a saját gyermekeik számára alapított és saját tanulmányi rendet követő iskolák, melyek saját anyanyelvükön tanítottak. Ezeket az iskolákat 1896-ban helyezték rendszeresebb állami felügyelet alá. Spiru Haret 1904-ben terjesztett egy magániskolai törvényjavaslatot a parlament elé, de nem válhatván törvénné, rendeleti uton alkotta meg az ellenőrzés rendszerét.

Ez ellenőrzés rendjének főbb vonásait szükségesnek tartom ismertetni, mert az érvényben levő magánoktatási törvény több rendelkezésének ez a forrása. E magániskolák ellenőrzésére a közoktatásügyi miniszteriumban külön ügyosztályt állított fel. Az iskoláknak fel kellett terjeszteniök létesítésük, működésük, fenntartásuk összes adatait és felté-

teleit, s csak azoknak engedték meg a további működést, melyek megfeleltek az állami iskolák részére előírt követelményeknek. A szabályzat kétféle magániskolát ismert el: egyik a román tanításnyelvű, állami tantervű. *Román nemzetiségi tanulók csak ilyen magániskolákban tanulhattak.* Másik kategóriába azok tartoztak, amelyek *saját hazájuk tanterve szerint* tanítottak, de a nemzeti tárgyakat román nyelven kellett tanítaniok. *A román nyelvet csak román születésű egyén taníthatta. Idegen nemzetiségű, bármilyen kifogástalanul is tudta a román nyelvet, nem lehetett a nyelvnek tanítója.* Az iskola ügyvezetése román nyelven történt. Az igazgató a hatóságokkal köteles volt román nyelven érintkezni. Tankönyveikül csak miniszterileg approbáltat használhattak. Ez iskoláknak nyilvánossági joga nem volt, államérvényes bizonyítványokat nem adhattak ki. Az állami ellenőrzésnek szigorú kötelessége volt arra vigyázni, hogy a nemzeti tárgyakat kellő mértékben megtanulják, hogy az iskola szelleme kifogástalanul hazafias legyen, hogy a nemzeti ünnepeket épen úgy megüljék, mint az állami iskolák. Minden ezzel ellentétes irányzat maga után vonta az iskola bezárását. Ezek az intézkedések alkotják záróköveit Spiru Haret rendszerének, *amelynek ideálja a román nemzeti közoktatásügy megalkotása.*

Ez volt a helyzete és jelentősége a nemzeti gondolatnak a háboru előtti Románia közoktatásában. A háboru Romániára nézve sohasem remélt, még meg sem álmodott szerencsével végződött. A régi kis államból nagy, hatalmas ország lett: terjedelme, népességének száma megkétszereződött. Magasabb kultúrájú és fejlettebb ipart üző, kereskedelemmel és közgazdasággal bíró tartományok csatoltattak hozzá. A homogén lakosságú régi kis királyság heterogén származású, különböző nyelveket beszélő népeket magában foglaló hatalmas állammá lett. Sőt a románnyelvű népesség egy része is különböző államokban, különböző eszmék és gondolatok, különböző eszmények és célok hatása és igézete alatt állott. És most a román kormányok és államférfiak az előtt a nehéz és sokféleképen komplikált feladat előtt állottak, hogy a különböző gondolkodású és lelkű, különböző célok szolgálatában állott, különböző ideálokat követő népességet lelkiileg egyesítsék, egy egységes gondolat engedelmes és öntudatos vallóivá és lelkes munkásaivá átfomálják. Nehéz és mély bölcseséget kívánó feladat. A politikai egyesítés bár erős és hatalmas tett volt, de egyszerű. A lelki egyesítés rendkívül összetett, sok bölcseséget és körültekintést, sok szeretetet és fáradságos, áldozatos munkát kívánó feladat.

A román államférfiak mindjárt a háború befejezése után ráeszméltek arra a fontos teendőre, amely az iskolaügy újjászervezése terén vár reájuk. Nem szándékozom e programmalkotás és annak megvalósítása körül felmerült részletes történelmi mozzanatokat ismertetni; hiszen ezeket már ismerjük, már átéltük és átszenvedtük. Csak az utolsó tíz év törvényalkotásának nemzeti vonatkozásait emelem ki.

A liberális kormány közoktatásügyi minisztere, Angheliescu, mindjárt 1919 elején értekezletre hívta össze a tudomány, a közélet és az iskola összes számottevő embereit és tényezőit, hogy megbeszéljék és megállapítsák azokat az irányzatokat, melyek az oktatásügy reformjánál elkerül-

hetetlenül figyelembe veendő.² Ez az értekezéslet kimondotta, hogy „minden iskola általános műveltségének kiválóan (eminaménte) nemzeti-nek kell lennie és nem létezhet iskola e kultúra nélkül“.

Azóta a liberális párt és néppárt felváltva s végül a nemzeti parasztpárt kormánya vezeti a közoktatás ügyét: mindenik kormány programmá tette a nemzeti nevelést, csupán a második Avarescu-kormány közoktatásügyi miniszterének, Petrovicinak, volt bátorsága elhagyni ez alapot s reformjában kihangsúlyozni az általános emberit. Igaz, hogy törvényjavaslatából nem lett törvény, mert a javaslat sorsa meg volt peeséltelve már abban a pillanatban, melyben hűtlen lett a nemzeti gondolathoz. A háború után Petrovici tervén kívül még két iskolai reformterv készült: a Negulescué és Angheliescué. Örök kár, hogy Negulescu javaslatából nem lett törvény s neki nem adatott meg, hogy megvalósíthassa rendszeresen felépített reformját és pedagógiai eszményeit. Így a liberális pártnak jutott az a történelmi hivatás, hogy megalkossa Románia háború utáni közoktatásügyi rendszerét: 1924-ben megalkotta az elemi iskolai törvényt, 1925-ben a magánoktatásit és 1928-ban az elméleti középiskola törvényét.

Angheliescu hú maradt a nemzeti gondolathoz. Mind a három törvényben az iskola tengelye, az iskola középpontja, amely körül minden egyéb tanulmány forog, a nemzeti tárgyak, melyeknek jelentőségét nemcsak a tanulmányok rendjében elfoglalt középponti helyük emeli ki, hanem az a tulsúly is, melyet az elemi iskola abszolváló, a gimnázium befejező és a liceum bakkalaureátusi vizsgálatával nyertek.

Az elemi iskolai törvény megalkotásában Angheliescu az iskola nemzeti hivatását így tüzi ki: az iskola alakítja a nemzeti öntudatot és készíti elő a nemzetek jövőjét. A háború meghozta a nemzet kiegészítését, ledöntötte a határokat, melyek elválasztottak s az összes románokat egy ország határai közé helyezte, hogy ugyanazon zászló és ugyanazon vezetés alatt szabadon éljenek. Az egyesülés nemzetünk történelmének új éráját nyitja meg s egy csomó nehéz problémát ró reánk, ezek között elsősorban a nemzet egységesítésének és konszolidálásának nagy feladatát. Ez az egysítés mindenk előtt *egységes típusú* iskolát kíván, mert a jelenlegi négy különböző típus, *különbségeket teremtvén lelki alkatunkban, gyöngíti nemzeti öntudatunkat*. Az iskola meg kell, hogy változtassa a lelkeket s meg kell, hogy teremtsen *az összes románok lelki egységét*. Amit Angheliescu ezekkel a szavakkal kifejez, ugyanazt mondja a javaslat előadója, Gârboviceanu: *Egy iskolát és egy lelket kívánunk*. Nem lehet, mint eddig, hogy a régi királyságban és Beszarábiában egy iskola legyen, Bukovinában, Erdélyben, Bánátban és a magyar részeken más. „Nemzeti szükségesség“ kisgyermek-iskolák létesítése olyan helyeken, ahol az idők mostohasága miatt sok román gyermek elveszítette ősei nyelvét s vagy elmagyarosodtak, vagy eloroszosodtak. „Nemzeti szükségesség“

² Forrásaim: Proiect de lege pentru învățământul primar al statului și învățământul normal primar, cu modificările introduse de comitetul delegaților senatului. București, 1924. Proiect de lege asupra învățământului particular, București, 1925. Revista Generală a Învățământului, București, 1924—29. évf.

ezeket visszavezetni őseik nyelvéhez. A középiskolai törvényjavaslat megokolását ezekkel a szavakkal vezeti be: Most, mikor nemzetünk évszázados álma beteljesült s az összes románok egy államba kerültek, szükséges, hogy a négy tartomány négy különböző iskolatervezete egységesíttessék. Ennél a munkánál első vezető cél: *az állam fejlesztése nemzeti keretben*. A 13 és fél millió népességből csak 3 és fél millió lévén idegen eredetű, nem lehet, hogy államunk a nemzeti jellegtől megfosztassék. A kiegészített Romániából el kell, hogy tűnjön a négy különböző iskolatípus és helyébe kell, hogy jöjjön egy egységes iskola, melynek hivatása, hogy *megteremtse az összes románok nemzeti egységét*. Ebből a szempontból az összes iskolai törvényeknek az a célja, hogy az egész népességből, *tekintet nélkül az eredetre és fajra, tudatos állampolgárokat képezzenek, kiknek azonosak törekvéseik, aspirációik és eszményeik*. És elsősorban épen a középiskola a legalkalmasabb és leghivatottabb a fiatal nemzedék lelkének formálására és gondolkodásának alakítására azért, hogy kifejleszti bennök a nemzeti érzelmet és a haza szeretetét.

Anghelescu nemzeti iskolapolitikája az egész országban erős visszhangra talált. Egy hatalmas politikai párton kívül az államférfiaknak, a közélet embereinek, egyetemi és középiskolai tanároknak nagy tömege és az országos közvélemény szava állott mögötte és sürgette a nemzeti program megvalósítását.

A román szellem legkiválóbb képviselőit tartja lenyűgözve ez a gondolat és lehetetlenné teszi magát már eleve minden törekvés, amely nem számol ezzel az irányzattal. Minden jellegű oktatásnak és nevelésnek középponti gondolata az iskola „nemzeti tengelye“, mely a négy tartományból kiegészített Nagy-Románia különböző gondolkodású és érzelmű ifjú nemzedékénél azt van hivatva teljesíteni, amit a cement az építkezésnél: összefogja és szilárd tömbbé kapcsolja a lelkeket (cimentarea sufletească), amint Antonescu, a bukaresti egyetem pedagógia-tanára magát kifejezi. A nemzeti nevelés fogalmazásában lényegi összhang és megegyezés uralkodik a legkiválóbb gondolkodóknál. Csupán árnyalatbeli különbségek és színeződések vehetők észre, melyek egyiknél a hazafias szólások kizárólagossága és türelmetlensége, másiknál a más nyelvű népek iránt megértőbb és türelmesebb magatartás irányában hajlanak el. És némi különbségek látszanak még a nemzeti nevelés eszközei megállapításánál is. Az egész román pedagógiai gondolkodás áramlatában még csak egy gondolat van ilyen hatalmas és mindent magával ragadó sodrású, s ez a *demokratikus-nevelés*³ gondolata. Aki az utolsó tíz esztendő iskolapolitikai és nevelésméleti mozgalmait és történelmét figyelemmel kíséri, látni fogja, hogy a román nevelés vezetőit állandóan ez a két gondolat foglalkoztatja. Ezt a tíz esztendőt a *nemzeti és demokratikus nevelés korszakának* nevezhetjük.

Kirişescu, a közoktatásügyi miniszteriumban a középfokú oktatás vezetője mondja: A háború előtt a középoktatás középponti eszméje a

³ L. a különböző oktatásügyi törvényjavaslatok indokolását, Revista Generală a Învăţământului évfolyamait, I. C. Petrescu, Problema selecţiei în şcoala democratică, Bucureşti, 1928.

⁴ Criza învăţământului secundar şi reforma liceului 1928.

nemzeti eszme volt: a nemzet kiegészítésének eszméje. „Nem volt ez sehol sem formulázva, nem áll törvényben, sem szabályzatban, sem tantervben. De ott volt mindenkinek a lelkében“. „Tudattalanul ez uralta az egész középoktatást hatásával. Ez készítette elő lelkileg a nemzetet, amely megvalósította a nemzet egységét“. Igaza van Kiritescunak. Ez az a politika, amelyet a fölünk csak elméletileg ismert, de nem követett román közmondás fejez ki: *Tace și face*. Ami nem volt benne a törvényekben, benne volt a szívekben. Rădulescu-Motru, a bukaresti egyetem filozófia-tanára, a szeg fejére üt, mikor e tényt így fejezi ki⁵: „Nacionalizmusunknak a háború előtt *nyíltan irredenta jellege volt*: olyan volt, mint a tűz lángja; volt célja, de nem volt rendszeres terve“. A cél a lelkekben élt, de a „rendszeres terv“ a törvényekből hiányzott. Most már a nemzeti gondolat és nevelés eszménye törvényekben is le van fektetve s a szívekben is lobog ennek áldozati lángja.

A következőkben arról szeretnék némi fogalmat nyújtani, hogy miképpen fogják fel kérdéseinket a román szellemiség képviselői. Egy néhány elsőrangú és nagybefolyású szakember felfogásával fogunk itt találkozni. Ezeknek az a kifejezett célja, hogy az iskolai politika vezető gondolatát elméletileg, a neveléstudomány prizmáján átszűrve megokolják és igazolják.

Kiritescu foglalkozván azokkal a tervekkel, melyek hol a klasszicizmust, hol a filozófiát (Petrovici), hol a szociológiát (Zeletin), hol a munkaiskolát (Negulescu) akarják a középiskola középpontjává tenni, arra az eredményre jut, hogy a középiskola középponti eszméje csak ez lehet: *a jövődő állampolgár nemzeti öntudata*. Egy másik értekezésében⁶ e felfogást úgy egészíti ki, hogy az iskola a *küzdő* nemzeti öntudat felkeltését, ápolását és erősítését van hivatva szolgálni éppen olyan értelemben és mértékben, mint a hadsereg. Rădulescu-Motru ugyanezt a célt tűzi ki a jövő iskolájának, csak mérsékeltebb fogalmazásban: a holnap nacionalizmusa egy békés konszolidáló, rendszeres tevékenység, más szavakkal: *fenntartó nacionalizmus*. Antonescu az iskola hivatását a nemzeti lélek művelésében, a nemzeti eszmény szolgálatában látja, melynek alája rendeli az aktív demokratikus és egyéniséget tekintetbe vevő pedagógiai irányú felfogást. Popa Lisseanu⁷ rámutatva az országban levő különböző, de nemzeti jellegű kultúrákra, aggodalommal látja, hogy a román kultúra „fatális módon nélkülözi az egységet“ s „viszonylag újabb és kevésbé mély gyökerű a néptömegben“, ezért legelső teendő a „*nemzeti nevelés tervét*“ megalkotni. Ugyanaz a gondolat, melyet Rădulescu-Motrunál olvastunk. Gr. Tăușan⁸ egyenesen odáig megy, hogy az új Románia részére egészen új iskolát kíván, mert a nemzeti lélek megnevelésére a régi kis ország régi gyenge és erőtlén iskolája nem alkalmas. Ez új iskolának „tengelye“ legyen a nemzeti eszmény, melyben a nép él; a tanítás terve, módszerei, törvényei álljanak kapcsolatban a nemzeti

⁵ Școala viitoare a naționalismului. Revista Generală a învățământului, 1924. 201—205 l.

⁶ Apărarea națională și școala. Revista Generală a Invăț. 1927.

⁷ Organizarea culturii noastre naționale. R. G. I. 1926.

⁸ O școală nouă în România nouă. R. G. I. 1926. 557—559.

lélekkel, a gyermek „*saját nemzeti vonásokat mutató lelkével*“. Az iskolának meg kell teremteni nemzetünk saját pedagógiáját, amely nemcsak a gyermeknek általában, hanem a *román gyermeknek* minél pontosabb ismeretén alapszik.

Még csupán C. Sudețean felfogását említem, hogy jellemezzem a nemzeti gondolat majdnem kizárólagos uralmát. Ő az *aktív* iskola fogalmát nemzeti irányban terjeszti ki, mondván: legyen az iskola a nemzet kebelében élő és szunnyadó erőknek felkeltő, működésbe hozó eszköze. És bármilyen kiváló, lelkiismeretes legyen is a tanító, nem teljesíti *teljesen* kötelességét, ha munkáját nem *sub specie nationis* végzi.⁹

A nemzeti nevelés gondolata a haza eszméje körül csoportosul. A haza gondolatának nemzetközi meghatározásától távol állanak a román nevelés elméletirői és gyakorlati vezető férfiai. A haza szerintük nem érdekszövetkezet. Eszméjének természeti és élettani alapja mellett van egy történelmi és egy misztikus alapja. „Egy együtt lélt hosszú élet közössége, együtt érzett öröme és fájdalmak érzelme, kapcsolat a földdel, melyen elődeink éltek s melyben nyugosznak, a nyelv közössége s az a tény, hogy azonos módon fejezzük ki érzelmeinket és gondolatainkat, ez a haza“, — mondja Kirițescu. És Rădulescu-Motru a haza iránt való szeretetet, a nacionalizmust „egy lelki szintézisnek mondja, melyben önzés és önzetlenség, világos ítélet és misztérium vegyül össze anélkül, hogy egymást gyöngíténék; ellenkezőleg összevegyül, hogy kölcsönösen erősítsék egymást“. A háború előtti nacionalizmusunk eszközei külsők, a holnap nacionalizmusa eszközei: kevésbé látható természetűek, technikai használatuk nehezebb. Előbb éber őrséget álló lelkekre volt szükségünk, most a modern kultúra tulajdonságaival felfegyverzett és lelkiismeretes munkásokra van szükségünk.

A román nevelési elmélet irói és a liberális párt iskolatörvényhozása szinte egyhangúan megegyeznek abban, hogy a nemzeti nevelés eszközei a román nyelv és irodalom, az ország földrajza, történelme és alkotmánytana, azaz az u. n. nemzeti tárgyak. Csupán St. Zeletin¹⁰, ez a szellemes és ötletes, de nem eléggé rendszeres elme, tesz ez alól kivételt. Ő kiméletlen kritikát gyakorol a román iskola felett, melyről azt mondja, hogy lelke sohasem volt és ma sem román. „A román iskola története nem egyéb, mint külföldi kölcsönzések története“. Habár több mint 50 esztendeje, hogy a nemzeti megerősödés vágya megtalálta a nacionalizálás formuláját, az oktatás nemzetivé tételére még máig sem történt semmi; az iskola még ma is csak hazafias frázisok stádiumában van. Az iskola akkor lesz nemzetivé, ha az oktatás középpontjába a *modern Románia szociológiája* kerül. Ez szerinte az a „lelki laboratorium“, melyből valóban románként kerülnek ki a lelkek és nem a klasszicizmus, sem a realizmus. Ezekért harcolni, ezeket tenni az iskola tengelyévé annyi, mint pálmát ültetni az északi sarkra.

Zeletin méltó és érdemes bírálót talált Negulescuban¹¹, aki fölényes

⁹ Școala și educația națională. R. G. I. 1925.

¹⁰ Naționalizarea școlăi.

¹¹ Reforma Invățământului. Ediția II-a. Editura Casei Școlălor, 1927.

könnyedséggel szedte szét e fejtegetésekből azt, ami helytálló, és azt, ami csak frázis, legfeljebb egyéni világnézetének kifolyása. Egyébként hangja, bármennyire feltűnő volt a pedagógiai reformgondolatok áramlatában, izoláltan maradt és a nemzeti oktatás megszervezésénél nem részesült figyelemben.

De a nemzeti tárgyak tekintetében az iskola szerepe más volt a háború előtt és más a háború után. A háború előtt „a meg nem valósított nemzeti eszmény, mint egy világító torony, úgy világította meg a mi aspirációink horizontját, amely fényének elbűvölő erejével mindenkit vonzott s nem hagyott sötétben egyetlen utat és ösvényt sem, amely megvalósításra vezethetett.“ A háború után az iskola hivatása szélesebbkörű lett és megnehezedett. A kiegészített Nagy-Románia kollektív nemzeti lelke különböző, sőt ellentétes elemekből áll s azért a nemzeti nevelés szükségesebb, mint valaha, de nehezebb feladat is, mert az iskolának a maga útjain és a maga fogyatékos eszközeivel kell küzdenie a nemzet összeragasztásáért (cimentarea sufletească a națiunii).

Azt, amit a liberális párt iskolai törvényei kategorikus imperativusként nyersen parancsolnak, a párt elméleti igazoló pedagógusa, Antonescu, a pedagógiai tudomány prizmáján keresztül a neveléstudomány érveivel siet támogatni: „A nemzeti eszme fenntartására és erősítésére kell, hogy ez az eszme központi és uralkodó elem legyen az oktatás *minden ágában* (alsó, közép és felső oktatás) és *minden tárgynál*, amely a különböző iskolák tantervében van. Tehát a nemzeti érdek kell, hogy vezessen nemcsak a nemzeti irodalom, történelem, földrajz és alkotmánytan, hanem a *pozitív tudományok* előadásánál is.“ Ime, Antonescu kimondja ebben a tekintetben a kívánalmák maximumát s hozzáteszi: *a román lélek alakítását kizárólag csak a román iskola és család végezheti.* „Ha anyagi javaink kihasználását és termelését sok vita után is csak mi magunk végezzük: a nemzeti lélek gazdagságának értékesítése is csak mi magunk által történhetik“. Ez a pénzügyi és gazdasági „prin noi însine“ elv azóta esődöt mondott ugyan, de a közoktatásba átvive ma is igézete alatt tartja a lelkeket. Sőt Kiritescu tovább is megy s a gondolat végső következményeit is levonja: „*A küzdő nemzeti öntudat alakítására az alapvető tanulmányokat nem taníthatja más, csak (született) román.*“ Ime, itt születik újra Spiru Haret fentebb már említett intézkedése, mellyel a magániskolák működését szabályozta. Abból a pedagógiaiilag helytálló gondolatból indul ki, hogy a tanár lelke mélyéig legyen áthatva attól, amit a gyermek lelkébe át akar plántálni. Ez pedig szerinte azt kívánja, hogy a *tanár román eredetű legyen.* A nemzeti öntudat ébresztői kisebbségi tanárok nem lehetnek. Más környezetben, más hatások alatt, más szellemben nőttek, más eszményekért lelkesedtek. Nincs jogunk azt kívánni, hogy megváltozzék lelkük oly könnyen, ahogy változtatja valaki a ruháját vagy a nevét.

Kiritescu maga is érzi, hogy következtetésével igen messzire ment s azért hozzáteszi: *legalább a mai nemzedék.* Mert mire vezetne, ha ezt a gondolatot egészen végig gondoljuk? Nyilvánvalóan logikátlan és tartáhatatlan helyzetre. Hiszen a román tudományegyetemek nemcsak román születésű ifjaknak adnak diplomát a nemzeti tárgyakból, hanem kisebb-

ségi születésűeknek is, és a közoktatásügyi kormány elfogadván kormányzási elvül ezt a megállapítást, a törvényszerű diplomával rendelkező kisebbségi eredetű tanárokat nem fogadja el a nemzeti tárgyak előadóinul.

Ezt a lelki egyesülést és egységet a liberális párt közoktatási politikája valami könnyen és egyszerűen előálló folyamatnak s így máról holnapra megoldódó problémának fogja fel. Hogy a mélyebbre látók és pszichológiai megfontolások alapján ítélok nincsenek ezen a véleményen, arra csak egy példát idézek. P. P. Negulescu volt közoktatásügyi miniszter, egyetemi tanár, Románia egyik *legnagyobb elméleti pedagogusa*, komoly és meggondolt szavakkal figyelmeztet arra, hogy nevelési rendszernek megállapítása a nagy célokra még korántsem elég. Az egyesülés magában még nem biztosítja a nemzet egységét. Az egyesülés csak egy politikai tett, nem könnyű, de nagyon egyszerű. *Az egységesítés nagyon összetett probléma*, melynek sokféle és különböző aspectusa van, melynek megoldásán még sokáig kell dolgoznunk. Ő is a nemzeti öntudat fejlesztését tűzi ki célul, „amely az eszmék, érdekek és érzelmek legfőbb szintézise, melyek közösek azokkal, akik egy népet alkotnak.“ Ezt pedig hosszú, nehéz és türelmes munkával tudja a lelki praedispozíciókból kicsihozni a család, az iskola és a társadalom nevelő munkája.¹² Negulescu fejtegetésében két gondolat tűnik fel, amely jellemzően eltérő Anghelescu érvelésétől. Egyik az, hogy ő nem a rendszertől várja az üdvösséget, hanem a lelkes nevelő apostoli munkájától, melyet a félszázad óta „siralmas állapotban ránk hagyott“ iskolánál jobb iskolában s a régiéknél jobb elvek szerint végez. A másik meg az, hogy nem máról holnapra vár eredményt, hanem előbb vetni akar s türelmesen vár, amíg arathat.

A nemzeti nevelés *eszközei tekintetében nincs eltérés* a román gondolkozók között. Rădulescu-Motru erélyesen figyelmezteti a közvéleményt a *román hagyomány* fenntartásának szükségességére. 1848-ban szakítani a multtal helyes politikai stratégia volt. Ma nem lenne az. A franciák is szakítottak a multtal a nagy forradalom alatt, mikor az időt onnan kezdték számítani. Ma ők is elismerik a hagyomány erejét. A tradíció tisztelete nem lemondás a haladásról és kiritikáról, hanem biztos állásfoglalás a tapasztalat ellenőrzése mellett; szerveződése a szellemnek, hogy egy további lépést biztosan tehesen előre. A nemzeti hagyományok tisztelete nyomán fejlődik és szerveződik az építő munka.

De Kiritescu észreveszi és komoly hangon mond bírálatot a nemzeti történelemírás azon sovén módja ellen, ahogy azt kezelik. Őszintén ki mondja, hogy az a „hazafias hazudozás és szavalás“, ahogyan pl. a turtucaiai vereséget tárgyalja egy akadémiai díjat nyert munka, nem segíti elő a nemzeti védelem ügyét: „A mi szegény csapataink, melyek megverték és szétszórták az ellenséget és amelyeknek folyton hátrálniuk kellett.“ Túlozzák győzelmeink jelentőségét s kisebbítik veszteségeinket. Nekünk csak erőnyeink vannak, hibáink nincsenek. Szomszédaink rossz emberek, irigylik javainkat és jó tulajdonságainkat. Mindig rosszat akartak nekünk, de nem sikerült és csak véletlen és átmeneti, ha valami baj ért.

¹² Reforma învățământului. 2. kiadás. București, 1927.

Szerencsés emberek vagyunk: norocul Românilui! Semmi sem veszélyesebb, mint saját magunk túlbecsülése, mert ezek az üres frázisok elfedik a dolgok valóságát s rontják a való helyes megítélésére érzékünket.

És itt hadd térjünk rá annak az eszmeáramlatnak a jellemzésére, amely a háború befejezése után *pedagogiai pacifizmus* néven az örök béke megvalósítását tűzte ki céljául. Az áramlat Amerikából indult ki. A háború irtózatossága után az amerikai álmodozók azt hitték, hogy érkezett az a „pszichológiai pillanat“, melyben az örök béke utópiáját megvalósíthatják. Úgy képzeltek el, hogy a fajokon és nemzeteken felülálló egyetemes állam eszméje testet ölthet. És megalkották a Nemzetek Szövetségét, amely első lépés akart lenni ebben az irányban. És egymás után alakultak ezek a nemzetközi szervek, melyeknek célja: kedvező légkört teremteni a nemzetközi szellem részére azért, hogy az ifjúság lelkében siet a nemzeti szellem uralmát gyöngíteni, kizárólagosságát elnyomni s helyet biztosítani a nemzetközi szellem térfoglalására.

A nemzetköziségnek, a humanitárizmusnak ez az áramlata Romániába is eljutott, s amint olvastuk, itt is, habár szórványosan, hatalmas erővel fogta meg a lelkeket. Antonescu ismételtlen felemelő szavát ellene, s C. I. Petrescu kellő felkészültséggel száll szembe vele.

Antonescu két formáját különbözteti meg ennek a pacifista szellemnek. Az egyik egészséges, a másik veszedelmes, mert — amint mondja — nem szolgálja a nacionalizmust, hanem kommunizmushoz vezet. Gondolatmenete ez: A nemzeti nevelés csak akkor valósul meg, ha az *egész oktatást nemzeti szellem hatja át*. Ennek egy pozitív és egy negatív feltétele van. *Pozitív* az, hogy minden tantárgy járuljon hozzá s közelítse a tanulót hazájához. *Negatív* az, hogy az iskola kerüljön mindent, ami a nemzeti nevelés szellemét támadja. Ez annál szükségesebb követelmény, mert a humanitarizmus aláírca alatt olyan társadalmi hatások jelentkeznek, melyek gyöngítik és tompítják a nemzeti öntudatot és a nemzeti politika vizeit kezdik zavarni. Két formában nyilvánulnak e hatások. Az egyik egészséges, nem helyezkedik szembe a nacionalizmussal, csupán a népek békés és barátságos együttélését akarja. A másik azonban veszedelmes, mert a humanitárizmust csak átmeneti hidul használja a kommunizmushoz. Antonescu több ízben visszatér e társadalmi jelenséghez¹³, mert félti a nemzetközi kozmopolitizmus metyelyétől az iskolát, ahová szórványosan itt-ott behatolt, és a társadalmat a felekezeti köziségtől, melyet az egyház és az iskola emberei támogatnak. A nemzetközi pacifista mozgalom hullámai gyöngítik a nemzeti öntudatot, amely nem lehet el bizonyos heroizmus nélkül. Ez a heroizmus fenttartó erkölcsi erő, melynek nevelése és erősítése a nemzeti lét parancsoló elve. Eléggé beszédes bizonyíték erre a trianoni szerződés revíziójára vonatkozó propaganda és a szentgotthárdi fegyvercsempészség.

A nemzetközi humanizmus, — mondja Antonescu — amely kezd behatolni a mi iskolánkba is, a legveszedelmesebb akadály a nemzet érde-

¹³ Reforma Invățământului secundar în lumina principiilor pedagogice. R. G. I. 1928. Rolul școlii în societatea românească de azi. u. o. 1926. Fundamentul Pedagogic al programei învățământului normal. U. o. 1924.

keire. „Az a felfogás, amely felmenti az egyént a haza iránti feltétlen és korlátlan áldozat alól és földi mennyországot ígér, gyöngíti az energiákat, tompít minden etikai lelkesülést, amely lehetetlen az önmegtartás és áldozat szelleme nélkül. És ha e kozmopolita felfogás káros a nevelés céljára, veszélyes nemzeti szempontból. Hirdetni az iskolában a pacifista humanitárizmust, mikor körülöttünk a békeszerződés revíziójáról agitálnak s a trianoni békeszerződés kritikai tárgyalását be akarják vinni az iskolába, legalább is az okosság hiánya; kívánni az állig való felfegyverkezést (inarmarea până în dînti) s ugyanakkor prédikálni a pacifizmust — pszichológiai képtelenség.“

A technikailag legjobb fegyver sem ér semmit, ha azoknak a lelke, akik kezelik, fegyvertelen (dezarmat). A mărășeștii győzelmet nem azoknak a sokkal gyengébb fegyvereknek köszönhetjük, mint amilyenekkel az ellenség rendelkezett, hanem a román paraszt heroikus lelkének. A nemzeti lélek művelése a nemzeti eszmény szolgálatára, ez a mai aktiv és demokratikus iskola feladata a nemzeti tárgyak eszközeivel.¹⁴

J. C. Petrescu pszichológiai okok alapján kel ki ez áramlat ellen. Az örök béke álmódzói azt hiszik, hogy politikai eszközökkel meg lehet teremteni az örök békét, amelyről Kant azt mondja, hogy jó felirat a temető kapujára. Abból indulnak ki, hogy a gyermeki lélek egy tiszta lap, amelyre bármit fel lehet írni, bármit be lehet oltani. Pedig ez a felfogás már régóta elavult a pedagógiában. A gyermek lelke olyan készségekkel és diszpozíciókkal jó, melyek a nemzet történelmi tapasztalatai rendjén születnek. Mindaz, ami be van írva egy nemzet történelmébe, a polgárok lelkében tükröződik s olyan közös alapot alkot, amely egy külön, sajátos szellemiséget foglal magában. Nem venni figyelembe ezt a szellemiséget s helyette mást, valami racionálisat oltani akarni, amilyen a humanitárius szellem, azt jelenti: *kiszáritani a teremtő erők élő forrásait*. Ezek a teremtő erők a tudattalan mélységeiben fészkelnek. A történelem mutatja, hogy az állam szervező ereje nem helyettesítheti a nemzeti lélekben adott öröket. A csehek és lengyelek az idegen uralom alatt is megőrizték szellemiségüket. „Amint nem sikerült a magyar államnak minden drákói iskolatörvénnyel sem, hogy megsemmisítse a román szellemiséget, amely hatalmasan lüktet az erdélyiek lelkében.“ „Pszichológiailag lehetetlen, politikai természetű rendszabályokkal még inkább.“ De ha lehető volna, akkor sem kívánatos, mert az egyetemes kultúra csak a teremtő erők versenyéből születik. Beleszédülni ebbe a gondolatba részünkről annyi volna, mint „belépni egy hangversenyre, melyben az uralgó dallam idegen. A mi kultúránknak sajátosan nemzeti nótája belehal a kozmopolita áriába.“¹⁵

A fentiekből látnivaló, hogy a nemzeti nevelés gondolatrendszeré tele van politikai elemekkel. Rădulescu-Motru egy helyen azt mondja: mi még nem engedhetjük meg magunknak a tiszta politikamentes pedagógiát, majd eljön annak is az ideje. Ez a kijelentés helyreigazításra szo-

¹⁴ Antonescu: *Mișcarea pedagogică și școala Românească*. R. G. I. 1928. 1—21 l.

¹⁵ *Internaționalismul și școala*. R. G. I. 1929. 513—521.

mul. Ez azt a gondolatot látszik magában foglalni, mintha a nevelés politikai felfogása hibás volna, mintha csak az állam jelenlegi helyzetétől diktált eljárás volna, melyet a tiszta pedagógiai tudomány nem helyesel. A politika és pedagógia egymással nem összeférhetetlenek.¹⁶ Hiszen a nevelés a politikának legkitűnőbb eszköze. A népek életében ez a rendkívüli jelentősége akkor domborodik ki különösen, mikor a nemzetet nagy sorscsapások érik. Comenius a 30 éves háború viharai és csapásai között emeli fel szavát, hogy új és jobb idöket teremtsen az ifjú nemzedék nevelése által. Fichte, a nagy német tanító, az idegen hódító trombitaharogása közben szól nemzetéhez, hogy a neveléssel olyan nemzedéket teremtsen, amely ne türje kezén a bilincseket. A nagy háború befejezése után a rettenetes élmények döbbenete alatt minden nemzet arra a gondolatra eszmél, hogy reformálnia kell az oktatás és nevelés ügyét.

A politikának és pedagógiának azonos a területe és a feladata: a nemzet szellemi javainak megörzése, fejlesztése és ápolása, hogy átadhassa a jövő nemzedéknek, melyet képessé akar tenni a kulturális munka folytatására. A pedagógia feladata is ez, azzal a megszorítással, hogy munkáját a kiskorúak, az ifjúság körében végzi. A politika feladata: a nép fizikai és erkölcsi egészségének megörzése. A pedagógiáé is ez az ifjú nemzedékre vonatkozóan.

Tehát kétséget nem szenved, hogy a politikának szava van és kell, hogy legyen a nevelés kérdéseihöz. A kérdés csak az, hogy milyen a helyes viszony a kettő között. Ezt a viszonyt csak akkor lehet egészségesnek mondani, ha a *neveléstudomány ad, a politika elfogad*. A neveléstudomány igazi feladata és hivatása ebben a viszonyban az, hogy új gondolatokat, új javaslatokat hozzon, feltárja a tudomány eredményeit. Hogy a politika ebből mit fogad el, az tőle függ. De minél kevesebbet fogad el, annál közelebb a veszély, hogy sablonos és lelketlen közigazgatássá válik. „Sohasem volna szabad felednie, hogy helyes elméleti elvek nélkül csak vérszen hathat“, mondja Rein. És Ștefănescu Goangă pozitív formában ugyanezt a gondolatot így fejezi ki¹⁷: „Egy okos és hathatós iskolapolitikának mindenkor kapcsolatban kell lenni azokkal az eredményekkel, melyeket a tudomány elért és a társadalmi és nemzeti élet kívánalmáival.“ A politika kizárólagos szava a nevelés kérdésében annál veszesebb, mert megvan az ereje szándékai keresztülvitelére. A neveléstudomány ereje ellenben csak gondolatai igazságában, zártságában és következettségében van. A politika igen könnyen mellözi és figyelmen kívül hagyja a nevelés többi tényezőit, minök a család, a község, az egyház. Holott pedig olyan fontos nemzeti működéshez, minö a nevelés, az összes tényezök közremüködése szükséges, amint erre Negulescu meggyözö érveléssel figyelmeztetett, szemben a liberális párt iskolapolitikájával. Aztán van a nevelésnek egy olyan feladata, melyet a politika nem tud megoldani, mert hiányoznak hozzá az eszközei s tudományos feltételei, s ez a tanulmányok rendjének pszichológiai kutatások eredményei alapján való

¹⁶ Rein: Pädagogik in systematischer Darstellung. I—III. kt. Langensalza, 1911—1912.

¹⁷ Selecțiunea capacităților și orientarea profesională, Cluj, 1929. 27.

észszerű megállapítása. A pedagógia és a politika között teljesen hamis viszony keletkezik ott, ahol a nevelés egy bizonyos pártpolitika engedelmes szolgájává tétetik. Helyesen mondja Petrescu¹⁸: Az iskola igazi szerepe nem az, hogy ama felfogások szerint alakuljon, amelyek a politikai pártok arénáján ütköznek s azokat szolgálja, hanem ama szintetikus koncepciók szerint, melyek az ütközésekből kitisztulnak és kialakulnak.

A nevelés sokkal nagyobb szolgálatokat tesz az államnak, ha politikai jelszavaktól függetlenül megőrzi elvi tisztaságát és függetlenségét, melyből egy hibás és helytelen politika csak ujulást és javulást meríthet. A helyes viszony tehát a neveléstudomány és politika között az, hogy a neveléstudomány állapítsa meg az iskolaügy elvi alapjait s a politika csak ezután fontolja meg, hogy miképpen lehet a követelményeket a legcélszerűbben megvalósítani.

Ha ez elvi szempontokat a mi kérdésünkre vonatkoztatjuk, kétségtelen, hogy Románia utolsó tíz esztendejének közoktatási vezetése a politikum jegyében áll. E tekintetben csak folytatja azt az irányt, melyet a nagynevű Spiru Haret megindított. De ez a politika a liberális párt fogalmazásában a háború után a türelmetlen sovinizmus útjára tévedett. Ennek a türelmetlen és kizárólagos szellemnek a terméke: a törvénynek az az elhibázott alapfelfogása, hogy a felekezeti iskola csak — magániskola, hogy a kisgyermek-iskolák foglalkoztatási nyelve a román, a kiegészítő oktatás (V—VII. elemi osztály) nyelve csak a román lehet, hogy a kisebbségi tanító és tanítóképző intézet felállítását nem engedi meg, valamint egyetem állítását sem, hogy a törvény az „origina română” kutatását (elemi okt. törvény 8. és magánokt. törvény 34. §-a) intézményesen előírja és szervezi, hogy megtiltja magántanulók felvételét és vizsgáztatását, hogy kisebbségi iskolák (elemi és középisk.) tanterve csak az állami lehet, hogy a bakkalaureátusi vizsgálatoknak az anyanyelv és irodalom nem tárgya, hogy „kultúrzónát” statuál, melynek tanítóit különböző kedvezményekben részesíti.

Egy tisztultabb és higgadtabb szellemi légkörben élő jövőendő törvényhozásnak el kell tüntetnie a jelenleg érvényben levő törvényeknek a nemzeti nevelés elveivel ellenkezésben álló rendelkezéseit. Mert ha igaz az, aminthogy igaz, hogy a nemzeti lélek olyan adottság, mellyel minden nevelésnek számolnia kell, ha igaz az, aminthogy igaz, hogy a történelmi tudat az a lelki alap, amelyen a nevelés a kiteljesedő személyiséget felépíti: akkor ez az igazság a kisebbségekre nézve is igazság. És ha igaz, amit Stefănescu Goangă állít, hogy az okos iskolapolitikának a tudomány eredményei mellett számot kell vetnie a társadalmi és nemzeti élet kívánalmaival, akkor igazságos és szerényen méltányos az a kívánság, melyet e fejtegetés eredményeként kifejezhetünk, hogy az iskolai politika akkor jár helyes uton, ha nem akadályozza, hanem módot és lehetőséget nyújt az ország összes polgárainak nemzeti öntudatuk megőrzésére és kifejtésére. Mert ezzel nyugalmat és békeséget áraszt a lelkekbe s ösztönzést ad arra a konszolidáló munkára, melyre az ország haladása érdekében olyan nagy szükség van.

¹⁸ Problema selectiei în școala democrației. București, 1928. 11 l.

Nem építünk légvárakat, nem kergetünk ábrándképeket, nem akarjuk elveszíteni lábunk alól a való élet reális talaját. Miként Jorga, a román szellemi közélet e kiválósága, mi sem hisszük, hogy egyhamar eljőjön az egy akol, egy pásztor országa. Mégis hiszünk az emberiség tökéletesedésében, az eszmék mindent lebíró erejében és végleges győzelmében. És így hiszünk abban is, hogy eljön az idő, midőn a nemzeti lélek s annak legszebb hajtása: *a nemzeti nyelv olyan elidegeníthetetlen és szent birtoka és tulajdona lesz az embernek, mint a hit és lelkiismeret szabadsága*. És nem fog különbséget tenni az a sorsadta helyzet, hogy az egyén az államalkotó nemzet tagja-e, vagy más nyelvet beszélő állam alattvalója. Régen kereszttek emelkedtek a más hitet vallók számára. Máglyákat raktak, kinzó padokat és kamrákat ácsoltak azoknak a bátor lelkeknek, akik őszinte vallomást tettek hitükről, vallásos meggyőződésükről s vállalták az erkölcsi bátorság martiriumát. Ma hátborzongató és elképesztő anakronizmus volna hitéért valakit kérdőre vonni. Ilyen győzelmet várunk és jósolunk a nemzeti gondolatnak, a történelmi öntudatnak is. Ehhez csak az szükséges, hogy a világháború által felkavart szenvedélyek és indulatok elüljenek, lecsendesedjenek s a lelkekben az uralmat az önmérséklés, a józan belátás és ész vegye át. Egy tisztult és egészséges szellemi légkör megteremtése elsőrangú szükségesség. S hogy az nem lehetetlen és hiábavaló törekvés, azt már is sok jeltől következtetjük. A román államférfiak között is vannak olyan mérsékelt, higgadt gondolkodású, méltányos lelkületű emberek, kiket nem a türelmetlen nacionalizmus, hanem a méltányosság és igazságosság szelleme vezérel, akik nem helyeslik a nevelési politikának azt a türelmetlenségét, amely más nemzetek erkölcsi kultúrjainak megsemmisítését célozza. Akik a nemzeti gondolat harcosságnak eszközeit, a kizárólagosság türelmetlen szellemét kárhoztatják, mert nem tartják célravezető módszereknek. *Alexandru Aciu* a népiskolai törvényjavaslat tárgyalása alkalmával mondotta ezeket a megszívlelni való szavakat: „Ilyen eljárással a kultúrzónabeli lelkeket, ahelyett, hogy megnyugtatnók, csak elkésérítjük... Az államnak nincs joga megkövetelni egy néptől, hogy megváltoztassa nyelvét és vallását... Meg kell adni a lehetőséget, hogy a nem román nemzetiségek is kultúrárt szerezzenek s hogy ezt a saját kultúrájukat, tisztességüket, sőt faji önérzetüket is érvényesíthessék az állam érdekében. Ha ezt tesszük, akkor a belső ellenségeskedés is megszűnik“. Mély pszichológiai belátás mondatra *Aciu* szenátorral ezeket az igaz szavakat. *Simionescu*, a jaşii egyetem pedagógia tanára, egy vérbeli pedagógushoz illő kijelentést tesz, midőn azt kívánja, hogy *a hazai történelmet és földrajzot a kisebbségek nyelvén kell tanítani*, hogy beidegződjenek a gyermekek lelkébe és így lelki kapcsolatot létesítsenek közöttük és a többség között. Ne követeljük a kisebbségektől, hogy asszimilálódjanak velünk, románokkal. „Hiszem, hogy semmi eszközzel, még ha állandó nyomással próbálkozunk is, nem leszünk képesek a kisebbségeket arra bírni, hogy *megváltoztassák nemzetiségüket*. Törvényeinknek, főleg az iskolaiaknak, arra kellene ügyelniök, hogy a kisebbségek tiszteletét, s ha lehetséges, a szeretetét irányítsák a ma uralmon levő testvérek irántuk tanusított figyelmessége felé. *Ne igyekezzünk a kisebbségek anyanyelvét elrabolni*, mivel sem

nevelési szempontból nem hasznos, sem az állami érdekek szempontjából nem kívánatos, hogy az őslakó románok és a kisebbségek között olyan szakadék keletkezék, melyen már nem érnek keresztül a testvérileg nyújtott kezek.“

Még csak a román tudomány kitünőségének, Jorgának, szavait idézzük, aki a magánoktatási törvény tárgyalása alkalmával 1925 dec. 7-én a kamarában ezeket mondta: „Hiszik önök, hogy hamarosan el fog jönni az idő, mikor itt egy nyáj és egy pásztor lesz, ugyanazt az egy nyelvet beszélve és ugyanazon szellemtől áthatva? Amikor olyan elemekről van szó, amelyek az évszázados német és magyar civilizáción átmentek? Hiszik-e önök, hogy ezek az emberek mindent levetkőznek, amivel egész sor elődeiknek tartoznak? Azt hiszik, elég lesz néhány törvény, felügyelői megintés és miniszteri megtorlás ahhoz, hogy egy álnemzeti államot teremtsenek? A terrorizált emberi lélek, amely egy irányban halad, szívében gyűlölettel érkezik meg a neki erőszakkal kitűzött célhoz, és gyűlöletét nem az erőszakkal érezteti, hanem az illető minden tiszteletet és szeretetet megérdemlő céllal szemben. Ez lélektani törvény. Ez alól nincs kivétel.“

Valóban ez lélektani törvény, mely alól nincs kivétel. De lélektani törvény az is, hogy ahol a féktelen szenvedély és indulat fogja el a lelket, ott a nyugodt és higgadt megfontolás és a megértő szellem méltányossága nem jut szóhoz. Hogy a lelkekben már derengeni kezd a higgadt megfontolás és szóhoz jut a megértés is, épen a fentebbi idézetek igazolják. Igaz, hogy ilyen szavak a román közvélemény túlfűtött légkörében még ritkán hangzanak el. De reméljük és bizvást várjuk, hogy ez a még gyöngé indulás erőre kap és eljő az idő, amikor a kisebbségek nemzeti öntudata érintetlen és elidegeníthetetlen kultúrkinces lesz, mint a hit és a lelkiismeret szabadsága. Reméljük, hogy ez az idő már útban van.

II. Apafi Mihály fejedelem könyörgései könyve.

Írta: Dr. Kristóf György.

I.

A nagyenyedi Bethlen-kollegium könyvtárának kézirati osztálya K. 203. leltári szám alatt egy szép kiállítású, de igénytelen méretű kéziratos könyvecskét őriz. Nagysága tizenhatodrétt (6×11 cm.), tehát mint egy mai diákzebkönyvé. Vastagsága sem több. Mindössze 28 számozatlan levél van egybekötve az itt-ott már féregtől kikezdett pergamentbőr fedőtáblák közé. A kötési táblák ornamentikája a négy sarkon és a középen az aranyozásban és magában a figurális díszítésben is teljesen egyforma. A könyvecske sarka is megfelelően díszes: négy rózsza ékesíti, melyeket szép díszyomás vesz körül. A bekötött 28 levélből a két utolsó egészen, továbbá a 2, 4, 6, 22, 32, és 38 oldallapok szintén üresek. A többin két kéztől származó, mindenütt tisztán és könnyen olvasható szöveg áll. Még pedig az 1. és 3. lapokon bejegyzés, illetőleg citatum; az ötödik lap a tulajdonképeni címlap. A kétféle kézírás úgy oszlik meg, hogy a címlapot s a folytatólagos szöveget a 21-dik oldalig bezáróan írta az egyik kéz nagyon szép rajzolt betűkkel; ugyanez a kéz készítette a címlapot ékesítő rajzot is: jobbról és balról egy-egy levéldíszes, felfelé lágban égő s a mennég kárpitjával összefolyó oszlopot. A szöveg többi részét az 1. és 3. oldalra írt bejegyzéssel, illetőleg citatummal együtt a második kéz írta. Legvégén egy harmadik kéz is írt utólagosan, de csak néhány szóra terjedő bejegyzést.

E kis könyv Erdély történetének drámai fordulatokban gazdag korszakát, régi idők izgalmas eseményeit és érdekes történeti alakjait juttatja eszünkbe s idézi lelkünk szemei elé. Mert nem más e könyv, mint a szerencsétlen sorsú II. Apafi Mihály erdélyi fejedelem imádságos könyve. Övé nemcsak annyiban, hogy használta s e könyvecske lapjain egymást követő magyar igékkal alázkodott meg s könyörgött Istenéhez; nemcsak annyiban, hogy a második kézírás az ő jól ismert és szépnek mondható betűvetése. Hanem az övé legfőképen azért, mert a könyv egész szövegének, tartalmának a szerzője is ő, II. Apafi Mihály, Erdélynek törvényesen megválasztott, a töröktől is megerősített, de trónhoz soha nem jutott fejedelme.

II.

Az erdélyi fejedelmek alakja közvetlenül vagy közvetve szinte kivétel nélkül benne van, hozzá tartozik a magyar szellemi élet, irodalmunk történeti fejlődéséhez. A legelső, János Zsigmond, egy egészen új, minden eddigtől különböző felekezeti iránynak, az unitarizmusnak tudatos patronusa és meggyökeresítője. Közvetlen utóda, Báthori István, a későbbiek közül meg Bethlen Gábor és a Rákócziak nagyjelentőségű iskolát alapítanak, tudósokat nevelnek, tudományos könyvek kiadását vállalják és támogatják, pártfogó mecenásai a művészeteknek. Többet közülök, mint Bocskait, Báthori Gábort, Bethlent, a Rákócziakat, Kemény Jánost ajkára vett már az egykorú költői dícsérő (panegiriszt mondó) vagy ocsárló (pasquillust szerkesztő) költői kedv. Ez a kedv, költészetünk érdeklődése az erdélyi fejedelmek iránt a XVIII. század végén szintén ellanyhult, de a XIX. század első fele, a nemzeti eszme és a romantizmus által felkeltett és táplált történeti gondolkodás felébredése óta, újra megelevenedett. Időnként s épen napjainkban is öröndetes lendületet mutat. A fejedelmek kora gazdag költői anyagnak, bő ihlet forrásnak bizonyult s fejedelmeink személyiségét is állandó érdekes és értékes költői alkotások hozták közelebb s magyarálták meg az irodalom közönségének.¹

Végül nem egy van fejedelmeink között, kit a ragaszkodó hagyomány alkotó költőnek tett meg (Bethlen, II. Rákóczi Ferenc). Csak ugyan van közöttük, ki valóságos író volt, ki maga könyvet írt és adott ki vagy hagyott kéziratban az utókorra s így nemcsak, mint mecenás, vagy megénekelt költői alak közvetve, de közvetlenül is, mint személy szerint való író, tudós, jó stílusza helyet foglal szellemi életünk, irodalmunk történetében. (Kemény János, II. Rákóczi Ferenc).

Ezek közé tartozik az öreg Apafi Mihály fejedelem is, kinek alakja Jókai és Mikszáth egy-egy nagyon kedvelt regényéből (*Erdély aranykora*, illetőleg *A két koldusdiák*) minden olvasni szerető magyar ember előtt ismeretes. De a játékos költői szó mellett az oknyomozó történettudomány is elismeréssel említi föl, hogy Apafiban volt érzék a tudomány, közművelődés és a szellemi kérdések iránt, s hogy e téren legfontosabb, valóban áldásosnak mondható az a cselekedete, mellyel a Bethlen Gábor gyulafehérvári kollégiumát Nagyenyedre helyezte át; egyúttal biztosította további működését s gondoskodott fennmaradásáról. Nemcsak mint mecenás és mint költői alkotások szereplője közvetve, de közvetlenül is, mint író hozzá tartozik szellemi életünk munkás seregéhez. Egy latin nyelvű politikai röpirat (*Universis orbis* etc. Kolozsvár, 1681) mellett két vallástudományi művel gyarapította irodalmunkat. Az egyik: *Az egész keresztényen vallásnak fundamentumai. Megint kétség-*

¹ Az idevágó adatok összefoglaló felsorolására nézve l. Dézsi Lajos: *Magyar történeti tárgyú szépirodalom* (A magyar történettudomány kézikönyve I. k. 4. B. füzet) Budapest, 1927. Bethlen Gáborra vonatkozólag l. Kristóf György: *Bethlen Gábor és a magyar irodalom*. Budapesti Szemle 1930. 627—628 sz. és külön is. Kívánatos, hogy elkészüljön valamennyi fejedelem irodalmi kapcsolatainak részletező ismertetése.

benesés ellen való egynehány lelki vigasztalások, eredeti munka, melyet jóval fejedelemmé választása előtt írt volt és adott ki (1645, Gyulafehérvár). Másik műve fordítás: Marcus Fridericus Wendelinusnak A keresztyén isteni tudományról írott két könyvei, melyek mostan, Isten dicsőségére az erdélyi és magyarországi reformata ecclesiáknak és minden isteni dolgokban épülni igyekező keresztyén embernek idvességés

II. Apafi Mihály kéziratós könyörgéses könyvének címlapja.

hasznára magyar nyelvre fordíttattnak Apafi Mihály, Isten kegyelméből stb. által (Kolozsvár, 1674). Ha a cselekvésben erélytelen, lakomás eszem-izomot kedvelő fejedelem az ország gondjai között is keres és talál időt arra, hogy hittudományi műveket olvasson, fordítson, elhihetjük azt, amit a kortársak és a hagyomány gúnyosan szokott emlegetni, hogy Apafi alkalmasabb lett volna tudós papnak, mint Erdély fejedelemének, országurának, hadak vezérének.

III.

Míg az öreg Apafi tudományszeretetét, közvetett irodalmi kapcsolatait feljegyezte és emlékezetben tartja a hagyományból és pragmatikus történetírásból kialakult köztudat, emberi alakját közvetlen közelségből élénk állítja az élő költészet, írói működését nyivántartják a magyar szellemi élet alkotóiról és alkotásairól szerkesztett könyvészeti összefoglalások — Szabó Károlyra és Szinnyei Lexiconára gondolok —: addig az ifjú Apafi Mihály alakja a legújabb időkig csak egyetlen egyszer s akkor is csak közvetve, mint novellahős s nem mint író fordult elő irodalmunkban. Jókainak a *Koronát szerelemért* című kedves elbeszélése az a mű, melynek hőse II. Apafi Mihály s tárgya az ifjú fejedelem szerelme Bethlen Ilonka iránt, eljegyzése, házassága. Ahogy Cserei feljegyezte az egykorú véleményt, az a cselekedete, *melyben elugratta ő kegyelme a fejedelemséget*, amit viszont Jókai úgy fejez ki: „Agy alá vágta kegyelmed a fejedelmi süveget.“ Jókai forrása itt is, mint az I. Apafit tárgyaló *Erdély aranykorában*, Cserei Mihály. De itt is változtat forrásának adatain (pl. Ilonkának nevezi azt a Bethlen lányt, kit Apafi feleségül vesz, noha Katalin volt a neve), az eseményeket kiegészíti, ragyogó képzeletével összefüggésbe hozva költőileg megmagyarázza és érthető teszi. Tény pl., hogy a hirtelen megtörtént eljegyzésről az igazoló jelentésre felszólított kormánysszék 1694 okt. 11-dikén azt válaszolja Bécsbe Lipót császárnak, hogy az ifjú fejedelem a kormánysszék tudta és beleegyezése nélkül váltott jegyet, összeesketésén a kormánysszéki tagok közül néhányan ugyan jelen voltak, de azok is az napig semmit sem tudtak a dologról, sőt akkor sem helyeselték. Megfoghatatlan, hogy a kormánysszék nem tud a jogszerinti fejedelem eljegyzéséről, nem házasságáról sem, holott jelen van mindkettőn a kancellár, Bethlen Miklós, jelen természetesen a menyasszony atyja, Bethlen Gergely, kik mindketten tagjai a kormánysszéknek. Sőt jelen volt maga Bánffy, a kormányzó is. E rejtélyt Jókai merész, de tetszetős írói fogással úgy oldja meg, hogy II. Apafi titokban szereti a Bethlen Gergely lányát s vele szőtt szerelmi viszonyát egyelőre épen trónja érdekében maga sem akarja nyilvánosságra hozni. Bethlen Gergely pedig, ugyancsak Erdély érdekében, egyenesen megtagadta Apafitól leánya kezét. Ámde az apa egy tatárbetöréskor lányát a megmentő ismeretlen daliás lovagnak odaígérte és felajánlja feleségül. S ez az ismeretlen dalia — maga az ifjú fejedelem. Így aztán a kormánysszék tagjai, bár tudják a dolgot, de előre csakugyan nem tudták. Sem maga az apa, Bethlen Gergely; sem a menyasszony kiadója, Bethlen Miklós, a kancellár sem. Jelen voltak a lakodalmon, de nem helyeselték. Egészen véve Jókai kitűnően érzékelteti meg a történeti légkört: Erdély vajudó sorsát, fiainak aggodalmát s magának az ifjú Apafinak is óvatos töprengését jövőendő sorsa iránt. Meglepő, hogy Apafit daliás, bátor, tette kész jellemnek rajzolja, inkább sejteti, ami a történeti valósággal nem igen egyezik.²

² De az anthropologiai méretek a Jókai sejtetését igazolják. Termete magas (174—175 cm. körüli) volt; feltűnően nagy koponyaüregében 1546 g.

Elég, hogy II. Apafi Mihály alakja irodalmunkban a jelen század elejéig csupán Jókainak e novellájában szerepelt.³ Maga nem lévén író, a Színnyei *Magyar írók*jában neve nem fordul elő.

A jelen század elején azonban előkerült II. Apafi Mihály Naplója, előbb csak másolatban,⁴ utóbb előkerült a napló eredeti kézírata a kegyestanítórend budapesti központi levéltárából.⁵ E napló nem nagy jelentőségű mű. Alig több pusztá adatokat tartalmazó útikönyvnél. A történettudomány mégis figyelemben részesíti s hasznát veszi. Ez alapon aztán II. Apafi Mihály is bevonult az író erdélyi fejedelmek közé s a magyar szellemi élet munkásait nyilvántartó *Magyar írók élete és munkái*nak Gulyás Pál szerkesztette második kiadása, illetőleg kiegészítő sorozata az 545. hasábon címszót juttatott neki, közölve életrajzát, fölemlítve *Naplóját*, leveleit és a rájuk vonatkozó könyvészeti adatokat.

A szóban forgó imádságos könyvről azonban itt sincs semmi adat, semmi emlékezés. Pedig már a Jakab Elek életrajza (megj. 1875) tudja, hogy Apafi imádságokat is írt — közöl is egyet a Gulácsi Naplója után. Ez annál feltűnőbb hiány, mert a Gulyás szerkesztette idevonatkozó füzet megjelenése előtt (1927) alig pár évvel 1922-ben látott napvilágot Révész Imre: *Az imádkozó magyar c.* kiadványa (Debrecen, 1922), melyben Apafi imádságai közül kettő is helyet kapott. (T. i. az ötödik és az utolsó.) Révész e két imádságot a *Református Szemle* című Kolozsvárt megjelenő, tisztán egyházi jellegű hetilap 1909-diki II. évfolyama nyomán közölte, amelyben Bartók György, akkor az enyedi Bethlen-kollégium, ma a szegedi egyetem tanára, II. Apafi valamennyi imádságát kiadta pár sornyi bevezetéssel az eredeti helyesírás szerint.

Az életrajzi lexikon hiányossága érthető. A Jakab életrajza rég jelent meg, a Bartók közlése meg olyan hetilapban, melynek nyilvánossága az erdélyi református lelkészkedő papságon túl nem terjed. A Révész kiadványa pedig szintén elkerülhette a figyelmet, mert tisztán hit-

agyvelő foglalt helyet, ami jóval felülmúlja az európai férfiátlagot. L. *Bar-tucz Lajos* érdekes cikkét: *Az Apafiak exhumálásának embertani és történelmi tanulságai*. Pótfüzetek a Természettudományi Közlönyhöz. 1927. évf. 2—3. sz., 70—81. l.

³ A teljesség kedvéért fölemlítjük azt a három anekdotát is, melyet Hermányi Dénes József Nagyenyedi Demokritosa nyomán Tóth Béla közölt (Magyar anekdotakincs VI. k. 220—222. l.) s amelynek szintén II. Apafi Mihály a hőse. Egyik se kedvező Apafira. Az elsőben arról van szó, hogy a Bécsbe felrendelt Apafi csak nagykésőre veszi észre, hogy ő kíséretének — foglya. A másodikban az van elmondva, hogy a császári udvar emberei megmutatják neki az üres kincstárt, mikor kegydíja kifizetését sürgeti. A harmadik a nyúl szívű s ezért mindenkitől lenézett Apafiról szól. Az angol király követe egyszer azt ajánlta Apafinak, hogy szökjék meg bécsi fogságából. De Apafi szabadkozott, hogy elfogják, megölik. S nem-hogy megpróbálta volna, de titkát elmondta magának Leopold császárnak s a két potentátot majdnem összevesztette. Hanem az angol követ a bajt okosan elhárítá. De Apafit azóta igen contemnálák. Kik azelőtt látogatták s beszéltek vele, mint Savoyai Jenő is, többé feléje se néztek.

⁴ Kiadta Tóth Ernő. *Erdélyi Múzeum* 1900. évf. 325—335. l.

⁵ L. Biró Vencel: *II. Apafi Mihály Naplójának eredetije*. Erdélyi Múzeum 1914 évf. 42. l. Felsorolja az eredeti és a másolatosszöveg között levő különbségeket.

buzgalmi célzatú s csak a Révész történetírói lelkiismeretessége magyarázza meg azt a ritkán tapasztalható szabatos eljárást, amellyel ő műve végén gyűjteményének forrásait, s azok között a II. Apafi imádságos könyvét is felsorolja. Figyelembe véve e sajátos körülményeket, továbbá azt, hogy amint látni fogjuk, a szóban forgó imádságos könyv II. Apafit valódi írónak s nem pusztán adatok feljegyzőjének igazolja és bizonyítja, s hogy ennek következtében nemcsak tárgyilag, de szellemtörténetileg is teljesen érdemesnek bizonyul arra a helyre, ahová őt az említett gyűjteményes munka második kiadása felvette s a magyar szellemi élet munkásai közé besorozta és beiktatta: talán nem felesleges az író, az imádkozó II. Apafi Mihály személyiségét emlékezetben felújítunk.

IV.

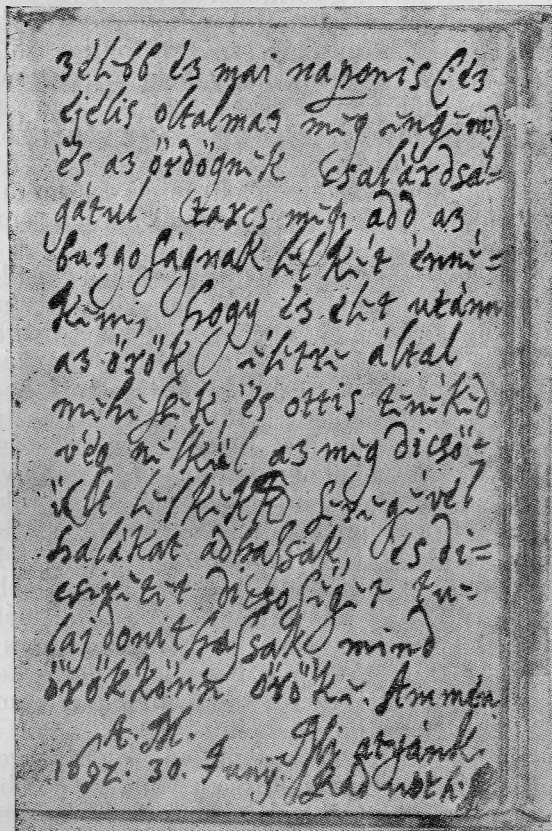
Ahhoz, hogy íróvá fejlődjék II. Apafi Mihály, életkörülményei elég kedvezőek voltak. 1676. okt. 13-án született Gyulafehérvárt.⁶ Ugyanabban az esztendőben, mint Erdélynek másik, *utolsó uralkodó* fejedelme, II. Rákóczi Ferenc, ki alig egy félévvel volt idősebb Apafinál. II. Apafi bőven örökölhette szüleitől jó tulajdonságot: anyjától éber, józan gondosságot; a közeli és távoli dolgok és lehetőségek okos számbavételére kész szemet; apjától a tudományos foglalkozás megbecsülését és a hajlamot az elmélkedés, a tudomány, az írói foglalkozás iránt. És mindkettőjüktől örökölhette nagyon buzgó vallásos kedélyt, majdnem az elfogultságig erős és hajlíthatatlan kálvinista hitet. De persze örökölhette, főként apjától, egy csomó, a fejedelmi süveg viseléséhez épen nem kívánatos tulajdonságot is. Jórészt a környezet, melyben nevelkedünk s a tudatos nevelői hatások, melyekben részesülünk, döntik el, hogy a legösszetettebb misztikumból, a gyermeki lélekből, szenvedélyek burjánzóinak-e elő, gyöngeségek csökevényesednek-e föl, avagy a jó tulajdonságok, a talentumok szökkennek szárbá s határozzák meg jellemünket.

Minden okunk megvan annak feltevésére, hogy Apafi Mihály gondos és megfelelő testi és lelki nevelésben részesült. Anyja haláláig (1688 aug. 3.) legalább minden bizonnyal. Az Isten sok gyermekkel áldotta meg Apafi Mihály és Bornemisza Anna házasságát. De a hét (vagy nyolc) gyerek közül csak a mi Mihályunk érte el a férfikort. A többi mind elhalt, mint kis gyermek. Egy fiuk halva született, egy pedig csak egy napig élt, mint „a vendég, ki reggel jó és estve elmégyen, bujdosás lévén nekünk itt a földön való életünk.“ — írja naplójában a keserű apai szív. Gondolható, hogy a különben is gondos, gyermekeit szerető édesanya és hűséges hitves lelkét milyen mélyen szántotta föl a bánat, mikor újra meg újra kis koporsót kellett a temetőbe vinni. És gondolható, hogy mennyivel éberebben, mennyire féltőbb gonddal s remegőbb szeretettel övezte körül az édesanya az életben maradottat, anyai szív-

⁶ 1676 „October 13. Kedden virradólag adta Isten Apafi Mihály fiamat Fejérvárott három fertálykor négy órára, ki is 18 Octobris bokályos audientia házban kereszteltetett meg Tofeus Mihály által“. *I. Apafi Mihály naplója*. Erdélyi Múzeum. 1900. évf. 215. l.

nek egyetlen örömét s fejedelmi reményeinek egyetlen hordozóját, Erdélyország trónörökését.

Mert alig volt öt éves gyermek II. Apafi Mihály, mikor az 1681 június 10-én Gyulafehérvárt megnyílt országgyűlés harmadnap, június 13-án, Istennek megköszönhetetlen bölcs rendelkezéséből — mint az apa írja naplójában — az országtól választatott erdélyi fejedelemségre, kiért ál-

II. Apafi Mihály könyörgései könyvének egyik lapja.

dassék az ő dicsőséges szent neve mindörökké. A kuruzslásban hívők s a babonások — s ilyenek abban az időben még a legtanultabb főrendüek között is nagy számban voltak — bizonyára nem jósoltak sok jót abból, hogy a hónap 13-dik napján született gyermeket ugyancsak a hónap 13-dik napján választották meg fejedelemnek. Mi azonban tudjuk, hogy minden történés a bölcs Isten végezéséből jön létre s teljesen független a kabalisztikus számokhoz hozzáragadt állítólagos szerencsétől vagy szerencsétlenségtől. A bölcs Isten végez, az ember tiszte, hogy legyen bé-

kében-harcban ember, méltó képmása Istennek, ahogy Arany János írja a *Gondolatok a békekongresszus felől* c. költeményében. Az Isten elvégezte, hogy a gyermeket az erdélyi országgyűlés háromszori vivát kiáltással közakarattól s egyhangulag fejedelemnek válassza meg. Nem a fejedelem kezdeményezéséből, sem izenetére vagy rendeletére, de mintegy isteni végzésnél fogva, mondja a választásról szóló törvénycikk is, az apa feljegyzésével egybevágóan. Mende-mondánál csakugyan nem egyéb az, hogy Teleki Mihály a gyermeket ölébe kapva, bevitte a tanácskozó rendek közé, kik aztán a jelenettől elbűvölve, tehát inkább érzelmeikre, mint a politikai megfontolás szavára hallgatva kiáltottak háromszoros vivátot. Világos azonban, hogy nem a gyermek vágya teljesült, hanem a szülőké, különösen az eszes, erélyes és messzenéző fejedelemasszonyé. Mint anya s mint fejedelemasszony végre boldog és büszke bizonyossággal látta, hogy amire vágyott, amit a rendektől egyenként bizonyosan többször és állandóan kért és sürgetett fia számára, biztosítva áll a fejedelmi szék, melyet a férj és apa annak idején sem nem keresett, s ha nem akarták tőle elvenni, nem is nagyon szeretett. A választási törvény azt is kimondta, hogy a fejedelemfiú csak húsz éves korában veheti át a tényleges hatalmat. Addig mindenben fejedelmi atyja rendeleteihez tartsa magát. Ha pedig az öreg fejedelem időközben meghalna, akkor a választott ifjú fejedelem nevelése és az ország kormányzása iránt az ország tegye meg közmegegyezéssel a megkívántató intézkedéseket. Ámde Erdélyország vazallusa a töröknek s a törvényes választás érvényességéhez szükséges volt még a politikai kegyúr megerősítése. A szokásos athnamét s a vele járó jelvényeket azonban már nehezebb volt megnyerni. Hasztalan volt a pénz, a diplomáciai rábeszélés. A török előbb hallani sem akart róla, utóbb is húzta-halasztotta az athnamé kiadását. Majd kiállította, de hibásan. Ki kellett javítani, illetőleg újat szerkeszteni. A jelvényeket is előbb hiányos számban küldvén el, utóbb pótolni kellett, ami persze mind időbe került. Egy kis türelmetlenség, de másfelől a töröknek befejezett tények elé állítása, tehát politikai számítás is volt abban, hogy a véglegesen elfogadható szövegű athnamé megérkezés előtt (1685 január) néhány hónappal, 1684 szept. 18-án, már a gyermek konfirmáltatott az erdélyi fejedelemségbe. E beiktatás nyilván csak egyházi és amolyan népünnepélyszerű lehetett. Közjogi jelentősége nem volt. A választás törvényességét ugyanis senki sem vonta kétségbe. A hivatalos beiktatás törvényesen halasztatott volt el a fejedelem húsz éves koráig, amikor is köteles leend az ország törvényeire s az eléje szabott feltételekre esküt tenni, s amikor viszont az országgyűlés is hűségesküvel fogja magát elkötelezni a fejedelemnek.

Formailag tehát II. Apafi Mihály majdani fejedelemsége biztosított-nak látszott. De csak formailag. Lényegében véve azonban ingadozó alapon épült fel mind megválasztása, mind pedig megerősítése.

Mert Erdélyország állami függetlensége, hovatartozása s főképen a fejedelmi szék maga, ebben az időben már nagyon is esékeny helyzetben volt. A török világhatalom ereje megcsökkent, félelmetessége ellankadt. Vele szemben új erőre kapott az impérium, a császár, aki egyúttal Magyarország királya is. A két világhatalom ütköző pontján elhelyezett

Erdély csak addig élhetett mint a török vazallusa némileg önálló, Magyarországától független, azzal esetleg épen ellenséges célú állami életet, amíg inferioritásban volt és maradt a két világhatalom közül az, a német császárság, melynek érdekszférájából egykor ki kellett lépnie s elkülönülnie. A török mostani gyengülése a Habsburg fennhatóság erősödését hozta cserébe és közvetlenebb kapcsolatot Magyarországgal, vég-eredményében a teljes egység helyreállítását, azzal az állammal, melynek egységéből épen a török túlerő szakította ki.

Erdély mostani hintázása a két világhatalom között tulajdonképen 1683-ban kezdődött el. A Bécsset ostromló török hadsereghez ki volt rendelve Erdély és Apafi is. De Teleki titkon már a hadjárat megkezdése előtt felküldte Vajda Lászlót Lipót királyhoz egyezkedés végett, megüzenve, hogy Apafi hajlandó bizonyos feltételek mellett Lipótot urául elfogadni, azaz a török vazallusság helyett a magyar király főhatóságát elismerni.

Nem feladatunk sorban előadni ez évek bonyolult és sokszor ellentétes eseményeit, ismertetni a különböző titkos és nyílt egyezségeket, amelyekről úgy a kezdeményező, mint az elfogadó eleve meg volt győződve, hogy nem tudja, vagy nem fogja megtartani. Nekünk elég tudnunk, hogy Erdély helyesen ismerte föl az idők változását, ami a Habsburg uralom alatt álló Magyarország politikájához csatlakozást, a törökkel pedig szakítást követelt. De Erdély szerette volna eddigi önállóságát, a szabad fejedelemsválasztás jogát továbbra is megőrizni a magyar király fennhatósága alatt is. A habsburgi magyar királyságnak azonban épen a fejedelmi hatalom megszüntetése volt a célja, s nem egyúttal a magyar állam és Erdély erejének és egységének fokozása. Végül a török ragaszkodott a statusquo fenntartásához, a Habsburg világhatalommal ellentétes erdélyi fejedelemséghez, de természetesen a maga célja érdekében, tekintet nélkül a formákra és arra, hogy ki az a fejedelemnek mondott és tett személy, aki az ő céljának legalkalmasabb exponense.

Ezekben az alkudozásokban, egyezkedésekben titkos és nyílt szövetkezésekben mindenik fél gondolt a törvényesen megválasztott erdélyi trónörökösrel, de csupán mint olyan mennyiséggel, amelyik ránézve elhanyagolható, vagy ami még rosszabb, tehertételt jelent, melyet valahogy s mielőbb ki kell küszöbölnie a maga számításaiból. Mikor az öreg fejedelem 1690 április 15-én meghalt, akkorra a dolgok oda fejlődtek, hogy a világtörténelmi fordulat megkezdődött. A török hatalomnak beteg emberré válása s ennek következtében Erdélynek a Habsburg hatalom alá jutása küszöbön állott, mint történelmi és politikai kényszerűség. Maga, a császárnak hűségsküre kényszerített öreg Apafi fejedelem is meggyőződött élte utolsó éveiben arról, amit a hasonlóképen hűségsküt tett országgyűlés és a vezető politikusok már régebben tudtak, hogy Erdély nem egyszerűen patronus csere előtt áll, hanem alapos rendszerváltozás előtt is, melynek egyik áldozata leendő a fejedelemválasztás jogának megszüntetése, II. Apafi halálával mindenestre. Ezért és a maguk önző céljaiért is védték ugyan a trónörökös jogos és törvényes igényeit, de inkább csak látszatra, nem bízva s nagyon nem is kívánva a sikert. Lipót császár és diplomatái pedig folyton csak annyit monda-

nak, hol ridegebb, hol előzékenyebb szóval, amennyit a pillanatnyi helyzet tanácsolt, hogy a trónörökös, a választott fejedelem jogai épségben vannak, de a kérdés végleges rendezésére csak akkor kerül majd sor, mikor eléri az országgyűléstől megállapított törvényes kort, húszadik életévét. A török pedig, bár athnamét adott s fejedelemmé választását elismerte volt, most, mikor már semmiképen nem volt titok, hogy Erdély maga, önszántából is, a német politikához csatlakozik, többé nem megvédesre érdemes, hanem lázadó vazallusának tekintette II. Apafit, illetőleg Erdélyt.

Ezekről a politikai sakkhúzásokról a gyermek Apafi Mihály keveset, egyelőre természetesen semmit sem tudott. Hiszen ő ezekben az években még gyermeknyi gyermek, aki édesanyja felügyelete alatt gondtalanul játszadozik s részesül korának és leendő uralkodói hivatásának megfelelő oktatásban Tofeus Mihály püspök és Nagyári István udvari pap uraimék ékesen szóló és tudós ajkáról. Nevelésének részleteire nézve kevés adat áll rendelkezésünkre úgy, hogy tulajdonképen csak a fejedelmi anya és a tanító mesterek személyiségéből következtethetünk arra, hogy ez a nevelés gondos, kifogástalan volt. Legalább addig, míg az anya élt. Mert a gyermek 12 éves korában már anyátlan s 14 éves korában apátlan s így teljes árvaságra szakadt. Ki és kik fogadták tényleges és közvetlen gondviselés alá a tizennégy éves fiucska, aki pedig mint választott fejedelem mégis ott állott megoldatlan problémaként a hazai és világpolitikai érdekek kellős közepében, nem tudjuk. Nekünk úgy tetszik az adatokból, hogy a megalakult s nevelésével megbízott gubernium tagjai között senki bizalmas jóakarója, tanácsadója, vezetője nem volt. Nemesak árván maradt, de egyedül, lelki támasz nélkül, tanítóit, Nagyárit és Keszeit, kivéve. Az előbbi azonban szintén nemsokára (1694 február 18-án) meghalt, Keszeit pedig még előbb elvonták tőle, diplomáciai megbízásokat adván neki. És mégis meg kell állapítanunk azt is, hogy a magára maradt választott 14 éves gyermekfejedelem korához képest feltűnő érettséggel, szinte időelőtti nyugalommal, hogy ne mondjuk, fatalizmussal, intézi atyja halála után a maga dolgait. Ha egyfolytában olvassuk az apa és tizennégy éves fia naplóját, a két író szeme, felfogása között alig találunk különbséget. Mintha csak folytatása volna egyik a másiknak. Nem vevődik észre, hogy az első írója egy hosszú élet alkonyán végezte be naplóírását, a másodiké pedig egy rövid élet borus, ködös pitymallatakor fogott hozzá. S ez a tizennégy éves gyermekre nézve feltétlen dicséretet, korához képest nagy érettséget s szokatlanul megállapodott gondolkodást, a szellemi tehetségnek nem közönséges mértékét jelenti.

Bármennyire is csak gyermeknyi gyermek, azzal természetesen nagyon is tisztában volt, hogy ő már régóta electus princeps, törvényesen megválasztott fejedelem, aki atyja halála után, de legkésőbb húsz éves korában, mint Erdélyországnak Isten kegyelméből tényleges uralkodója, dei gratia princeps, gyakorolni fogja a hatalmat, fejére teendí a fejedelmi süveget. Egészen valószínű az is, hogy mindazt, ami csak körülötte s tőle távolabb a politikában történt, ebből az egy szempontból figyelte meg különös éberséggel. Abból t. i., hogy mint bánnak el vele,

mi lesz az ő fejedelemségével. Akár Nagybátori, Keszei, Bydeskuti vagy Gulácsy volt vagy lehetett körülötte, az eseményekből és hírekből első-sorban az ő személyére és trónfoglalására vonatkozók kerültek megbeszélésre, megtárgyalásra. És a hírek egyre kedvezőtlenebbek lettek, kevesebb reménnyel kecségtették.

Először is a rendek hűségüket nem tették. „Félelemből vagy némely nyughatatlan elméjű emberek miatt,“ annak vizsgálata nem tartozik ide. Csakugyan lehettek, akik azért akarták a gyermek Apafit fejedelemmé, hogy az országot piócaként kiszívják.⁷ A török véglegesen eljuttatta Apafit az atyjától elkezdett és helyeselt németbarát politikája miatt s helyette Thökölyt vette pártfogásba. A Zernyestnél diadalmaskodó Thökölyt a keresztyénszigeti országgyűlés meg is választja fejedelemmé, az öreg Apafi halála után alig 4 hónap múlva (1670 szept. 9). A zernyesti ütközet után Bécsbe küldött Keszei Jánosnak, a gyermek Apafi egyik tanítójának, azt adták a császári udvarnál feleletül az ifjú Apafira vonatkozólag, hogy nem illenek kormányzóvá tenni azt, kit magát is kormányozni kell. A karok és rendek által szent tiszteletben tartott fejedelmválasztási törvényre hivatkozik Bécs, melynek értelmében a törvényes huszadik év elérése előtt Apafi fejedelemségének megerősítése sem Erdélynek, sem a haza javának érdekében nem áll. A kiskorú Apafi törvényes ideje eléréseéig neveltessék hozzá méltó erényekben és a fejedelemségre következős reményében azon belső titkos tanácsosoknál, akikre a tartomány kormányzása bízva van; lelke kitűnő tulajdonainak kifejlődését és megérését el kell várni. Annak idején a haza java érdekében folyamodjék az ország a császári kegyelemhez.⁸ A vége csakugyan ez lett. Magának Apafinak kellett kegyelemért folyamodnia a császárhoz. Erdélyországból Bécsbe vitették, nagy vagyonából jórészt kiforgatták, helyette a császár kegydíjat folyósított; a fejedelemségről lemondatták (1701 szept. 7), de kárpótlásul kapott birodalmi hercegi címet; a szuverén erdélyi trón és uralkodás helyett holtig tartó internálást Bécs városában. Ott is halt meg 1713-ban, febr. 1-én. Hottestét felesége Bethlen Kata haza vitette Erdélybe s az alma-kereki családi sírboltba temettette. Oda temették a 12 év múlva 1725 jan. 2-án elhunyt özvegy fejedelmét is. Hamvaikat ott fedezte fel 1908-ban egy bizottság s onnan Kolozsvárra szállítva a Farkas-utcai ref. templomban helyezték el végleges nyugalomra.⁹

⁷ Trausch... *Chronicon Fochsio-Lupino-Oltardinum* II. k. 246—7. l. Idézi Jakab Elek: *Az utolsó Apafi*. Tört. Tár. 1875. XXI. k. 29. l.

⁸ Jakab Elek i. m. 37. l.

⁹ L. Szádeczky Lajos: *Az Apafiak sírboltja és hamvai*. Századok. 1909. évf. Ide volt eltemetve elsőszülött (s egyetlen?) kis lányuk is (1696 július 22). L. Keresztény Magvető 1887. évf. (XXII. k.) 252. l.: A kolozsvári unitárius kollegium matrikulájából: „II. Apafi Mihály fejedelem első szülött leányocskáját halva idehozták, a középkapuba elébe mentünk s a ref. templomba kísértük, nem énekeltünk, adtak 13 frt. 53 krt.“

V.

Imádságos könyve épen e nehéz időkből való. Készítéséhez, mint a címlap dátuma is (1690 jun. 30) mutatja, előbb fogott hozzá, mint Naplója írásához, melyet 1690 augusztusában kezdett el a következő bejegyzéssel: Idvezült méltóságos fejedelem, édes atyánk s kegyelmes urunk önagysága felejthetetlen emlékezetű halálát (mivel másuvá könyvemben béirtam), ide nem írom; következnek azután esett szomorú változó állapotok a diebus Augusti anni supranotati. Tóth Ernő, II. Apafi Naplójának kiadója, a zárójelben tett részhez ezt a megjegyzést fűzi: II. Apafinak e munkája fennmaradt kéziratban. Címe: *Idea brevissima status principatus Transilvaniae in familia Apafiana* (1690—98). Tóth jegyzete téves. Az *Idea* stb. tényleg fennmaradt, de nem könyv. Már pedig II. Apafi világosan *könyvemről* tesz említést. Az is igaz, hogy az *Idea*-ban is fel van jegyezve atyja halála, csakhogy az Ideát 1698-ban írta, vagy legalább is akkor jegyezte be. Elkezdeni pedig feltétlenül később kezdte el, mint utinaplóját. 1690 augusztusa táján az *Idea* megírására, sőt elkezdésére még sem oka, sem képessége, megfelelő ismerete nincs, nem lehetett. Ugyhogy Naplójának *könyvembe* szava teljes bizonyossággal imádságos könyvére vonatkozik. Ennek első lapján a címlap előtt a bejegyzést meg is találjuk így:

Anno 1690. 15. Aprilis.

Mult ki ez a világbul Istennek böles el végezett tanácsabul, Méltóságos Fejedelem, Édes Atyánk, Klms Urunk ő Nga, Fogarasban, délylesti (3) óra alatt: felejthetetlen szomorúságomra. M. A.¹⁰

A Naplóban hivatkozott beírás egyébként is be- vagy feljegyzést jelent. Tehát nem egy tárgyilag nagyobb, összefüggő dolgozatnak egy mondatát. És nem főképen egy még csak ezután írandó műből, hanem egy már készen levő könyvbe beleírást, mint amilyen az Imádságos könyv, melynek kötése, címlapja a Napló elkezdése előtt már több héttel készen volt.

A címlapot más kéz írta, illetőleg rajzolta.¹¹ *Erdélyi Fejedelem*

¹⁰ Alatta ugyancsak a II. Apafi kezétől a következő bejegyzés olvasható: Carolus Lotaringiai Fejedelem is holt meg 13 Aprilis Velss nevű helyben, Austriában, ki is egy keresztény szelid Fejedelem volt ez Világon, a hadakozásban szerenés. Vette volt az Lengyel országi Mihály Király özvedgyét, Austriaca Eleonora Mariat. Ao 1690. A. M.

A 2. l. üres; a 3-ik lapon a következő két latin idézet áll, szintén az Apafi kezétől: Cap. 12. X. 10., 13.

X. 10. Vanitas vanitatum, et omni vanitas dicit Ecclesiastas.

X. 15. Summa rei est, his omnibus auditis: Deum ipsum revereri, et Praecepta eius observa, quia hoc est totum hominis.

¹¹ Ugyanaz, amelyik a két első imádságot, T. i. Keszei János, a gyermek Apafi egyik tanítója, aki a zernyesti ütközet hírért Bécsbe mint futár megvitte, amiért Leopoldtól nemességet kapott, illetőleg magyaróvári előnévvel már bírt nemesi rangjában megerősített. Nemes levele az Erd. Nemz. Múzeum levéltárában. A betűk azonosságát Keszei több kéziratának összehasonlítása alapján lehetett megállapítani. Legdöntőbb volt a Bornemisza Anna fejedelemasszony számára németből fordított szakácskönyvnek az

| *Apafi Mihály* | *magános Kö* | *nyörgési* | *Domine coram te* | *est omne desiderii* | *um meum et su* | *spiritum meum* | *a te non est abscondi* | *tum.*
Psalm XXX. s. V. 10 | *Radnoth* | *Die 30 Juny Ao 1690.*

A hátlap üres. A hetedik oldalon kezdődnek az imádságok, összesen 7. És pedig:

1. Reggeli imádság 7—16 l.
2. Estvéli imádság 17—21 l.
3. Reggel és estve is mondhatni. 23—31 l.
4. Más imádság 33—37 l.
5. Ellenségitől szenvedő Fejedelemnek imádsága. 39—44 l.
6. Kiváltképen való imádság ellenségei ellen fejedelemnek Szent Dávid szavaival. 45—49 l.
7. Halálos ágyban vagy nehéz betegségben való imádság 49—50. l.

Az imádságok íratási idejének pontosabb meghatározásához csupán két adat áll rendelkezésre. Egyik a címlapé, 1690 június 30; másik a harmadik, *Reggel és este is mondható imádság* végére írt datum: 1692 30 Junij — Radnoth.

E két pontos adatból megállapítható először az, hogy valamennyi imádság 1690 június 30-dika után keletkezett, a harmadik imádság leírását pontosan két év múlva, 1692 június 30-án fejezte be II. Apafi. Ennek következtében az első két illetve három imádság e két időközről származik, a többi négy későbbi évekből. A továbbiakban és a részletekben közvetett okoskodásra vagyunk utalva.

Emlékezzünk arra, hogy az első két imádságot Keszei János írta, illetve rajzolta be, a többit, tehát már a harmadikat is, melynek végén az 1692. június 30. keltezés áll, maga Apafi. Nyilván azért maga Apafi, mert Keszei már nem volt oldala mellett. Azóta, hogy futárként Bécsbe küldték a zernyesti csata kimenetelének hírül adása végett, Keszei elszakadt Apafitól (1690 aug. 24). Ennek következtében az első két imádság írásának ideje 1690 július és augusztus. Keszei legalább egyelőre nem jutott vissza az Apafi közvetlen környezetébe. Ha igen, akkor sem húzamosabban úgy, hogy ismét felvehette volna az iródiák szerepét. Egyébként is e két első imádság hangulata nagyon is magán hordja az öreg Apafi halála okozta gyász és gyermeki bánat közvetlenségét: „Tetszett szentfelségednek, hogy engemet hamar, ilyen éretlen állapotomban meglátogatnál; váratlan, szomorú halál által szülőimtől, atyámtól, anyámtól megfosztva gyámoltalan árvaságra juttattál... Édes Istenem, a te árva fiad vagyok, légy énnekem édes atyám, jó gondviselő dajkám...” Ezek szinte az apa temetéséről hazatérő gyermekifjú szavai, melyeket eddigi tanítójának segítségével fogalmaz meg s vele is írat le, hogy árvaságában mindig és töprengés nélkül tudjon Istenhez imádkozni a kézügynél tartandó könyvecskéből, melyet éppen erre a célra köttetett egybe.

írásmódja és betűvetése, amelyről bizonyosan tudjuk, hogy Keszei János kezemunkája. Megvan a kolozsvári ref. kollegium könyvtárában. A két írás azonos.

Az imádságos könyv többi részét maga II. Apafi írta be.

A harmadik imádságot szinte két év múlva, de már Keszei nélkül szerkesztette s írta le Apafi 1692 június 30-án Radnóton. Úgy látszik, hogy az ifjú várta, hogy majd együtt fogják tovább folytatni az imák szerkesztését és továbbra is Keszei szép betűi fogják megrögzíteni számára, amit együtt megfogalmaznak. Mivelhogy hosszas vára-kozása sem teljesült, maga fogott a folytatáshoz úgy, ahogy tudta.

A negyedik imádság keletkezése ismét nagyon közel áll a harmadikéhoz. Nevezetesen ebben az imádságban is, épen mint a megelőzőkben, teljes bizodalommal, erősebb lelki feszültség nélkül könyörög az Istenhez, hogy fejedelmi székében tartsa meg. Tehát még fejedelemnek érzi magát, a fejedelmi szék birtokosának. Látja ugyan, eleinte inkább sejti, hogy veszedelem fenyegeti fejedelemségét, hogy a sátán gonosz practicával ellene van. De bizalommal és reménylő szóval kéri Istent, hogy a felette való méltóságoknak szívét és nemzetének kedvét hajtsa, nevelje hozzá, hogy így teljesíteni tudja Istennek rendelését, lehessen az országnak és az anyaszentegyháznak igaz szolgája. Látja a fenyegető veszélyt, az ellene irányult támadást, de még magát birtokon belül levőnek érzi s bízik, hogy Isten fejedelmi székében meg is erősíti.

Az ötödik és hatodik könyörgésből az első négy imádságnak ez a bizakodó hangulata hiányzik. Már az imádságok címe is mutatja, hogy a veszedelem itt van a közvetlen közelben, sőt teljes valójában már le is sujtott. „Akiket akarsz, leszállítasz az királyi fejedelmi székből,“ „vetettél minket szidalmasságba, adtál a mi ellenségeinknek kezekben.“ — s más hasonló kifejezések világosan utalnak arra, hogy e két imádság írása idején Apafi már a fejedelmi székből kivetettnek érzi magát, hogy gyújtogatók között él, kiknek foguk dárda, nyelvük éles szablya, kik ellene kötéseket tesznek, noha ő csak jóval volt irántuk. Csaknem névszerint meg is nevezi ellenségeit. „Kik költenek fel én ellenem? Te látod — kiált fel Istenéhez —: az én rokonságim... Ezek mondják én felőlem: Jer töröljük el ötet...“ Csakugyan igaza van, mert a guberniumnak csaknem minden tagja rokona volt. És a gubernium most már, 1694 óta, kivált pedig a fejedelem házassága óta teljességgel céltalannak tartotta az Apafi uralkodói minőségének valóságos védelmét. Lehetetlenség volt a császár akaratával szembe állaniok. Nem is igen akartak.¹² Amire törekedtek, azt Katona szavával úgy fejezhetném ki: Engedd tisztességesen eltemettetni őt. Ez a két imádság, az ötödik és hatodik, ebből az időből, házassága első éveiben bécsi fogságának tépelődésekkel, aggodalmakkal teljes első szakaszából való. Erre az időre talál az, hogy *eladottnak* (elárultnak) mondja magát, ekkor tanácskoztak azon, hogy mi módon vessék ki méltóságából. Ekkor kérhette Istentől, hogy a *királyi* méltóságoknak szívét szentelje meg érlette. Hiszen tudva van előtte az ő *bujdosásainak* és könnyhullatásainak száma, adja hát vissza az ő *előbbeni* tisztét, kit rendelt volt számára.

¹² Még apósa, Bethlen Gergely is azok között van, akik kénytelen-kelletlen, vagy talán épen világos politikai látásuknál fogva, nemcsak nem erőszakolják Apafi fejedelemségét, de látszólag (az Apafi szeme szerint: valósággal) ellene küzdenek.

Ugyanerre az időre, bécsi fogságára emlékeztet bújdosásának említése is, valamint az ötödik könyörgés következő szakasza: „Ha... vissza viendesz engemet az én földembe...” Minden körülmény azt mondja, hogy az ötödik és hatodik könyörgést Bécsben írta Apafi, de még 1701-diki lemondási nyilatkozata előtt.¹³

Az utolsó imádság a mindennel leszámolt, mindenről lemondott lélek foházkodása. Míg a többiben valamennyiben utalás történik arra, hogy az imádkozó, az imádság írója és elmondója fejedelem, Istennek választottja és felkentje, addig ebben az utolsóban az imádkozó léleknek Istenén kívül senkije és semmi egyebe nincs, mint pusztá élete. Ettől is kész nyugodtan megválni. Van Istenbe vetett hit, de van keserű rezignáció is e szavakban: „Ha akarod, hogy éljek, továbbra is élek. Ha azt akarod, hogy ez nyavalya által te hozzád menjek, jó szívvel elmegyek, mint jó Uramhoz. Mert jobb az énnekem ennél az életnél is.” Egész bizonyossággal állíthatjuk, hogy az utolsó imádság leghamarabb 1697 március 2-dika, valószínűbben 1701-diki lemondása után, az erdélyi fejedelem jogról és címről írásban és szóban is megtörtént lemondási nyilatkozattétele után íratott. Akkor, amikor Apafi csakugyan nem emlegethette fejedelemségét, mert hiszen arról kényyszerhelyzetben ugyan, de mégis maga mondott le.¹⁴

Révésznel (i. m. 117. l.) ez utolsó imádság címe: *Beteg ember imádsága*. A tartalomjegyzék szerint pedig (u. o. 156 l.) szerzője II. Apafi Mihály és felesége *Bethlen Kata*.

Tárgyi alapja nincs annak, hogy Bethlen Katát társszerzőnek tünessük föl. Az irodalomtörténeti hagyomány Bod Péterre is (338 l.) támaszkodva, Bethlen Katát is emlegeti az imádságos szerző magyar asszonyok között, neki tulajdonítván a *Bujdosásnak emlékezetköve* c. névtelenül, először 1726-ban, tehát az ő halála után Lőcsén megjelent imádságos könyvnek első verses darabját, melynek kezdete: Mint gyors szarvast ha vadász sért — És dárdája szívére ért. Az elől-járó beszéd szerint e vers a megsebzett és orvoslás után indult bújdosó szarvasnak ábrázatjában lerajzolt állapotja egy édes hazáján kívül bújdosó, és maga bűnein titkon kesergő s annak igaz orvosságát nagy szorgalmatossággal kereső kegyes szívnek. — E jellemzés ráillik az

¹³ Jakab Elek (i. m. 158 l.) a hatodik ima íratási idejét pontosan 1701-re, de a lemondási nyilatkozat megtétele utánra teszi, ami sem tartalmilag, sem lélektanilag el nem fogadható. Jakab az imát közli is (i. m. 158—160 és 304 l.). Bár megtartja és le is írja az eredeti címet, melyben benne van, hogy *imádság ellenségei* ellen, mégis önkényüleg és ugyanott *hálaima* főcímet ad, melyet Apafi *ellenségei kezéből kiszabadulásakor* írt. Az eredeti cím ellentmond ez erőszakolt új címnek s a tényleges helyzet és tartalom is annak a magyarázatnak, hogy Apafi akár előbbi (kényszerű), akár az 1701. szept. 7-diki (formailag önkéntes) lemondása után magát ellenségei kezéből megszabadultnak érezte volna. Ellenkezőleg, ellenségei győztek; fejedelemsége, melyért imádkozott, most már véglegesen oda lett. 1701. szept. 7-dike után Apafi a hatodik imát semmiképen sem írhatta.

¹⁴ Ita desiderante Interesse Augustissimae Domus, libenter Eidem Augustissimae Domui concedo... Lemondási nyilatkozatának szavai. Kiadta Jakab Elek i. m. 267—69 l.

özvegy fejedelemnére, aki Bécsben, édes hazáján kívül bujdosik és él. Aztán a vers 17-dik szakaszából is ez a név jó ki:

KApuján kívül BETHLENnek
Fakadt forrása egy víznek;
Melyből Dávid vitézinek
HagyTa innya hogy vigyenek.

Igaz, hogy ez idézet a Bújdolásnak emlékezetköve 1764-diki kolozsvári kiadásából való. A későbbiekben a Bethlennek helyett a kevésbé erőltetett és tartalmilag is helyes Betlehemnek (t. i. a városnak) áll. *Lehetséges*, hogy ezt a verses imádságot II. Apafiné Bethlen Kata szerezte s még azt is lehet vitatni, hogy az egész imakönyvnek, a Bújdolásnak emlékezetköve c. könyvnek is ő az írója. Révész ezt a felfogást vallja, mert a gyűjteményébe a Bújdolásnak emlékezetkövéből felvett négy (I. r. Mindennapi fohászkodás 1. l.; Mindennapnak estvéjére rendeltetett imádság 41 l.; Urvaországja vétele előtt való imádság. 80 l. és végül az Urvaországja vétele után való buzgó hálaadás 86 l. című) ima szerzőjéül egyszerűen II. Apafiné Bethlen Katát nevezi meg úgy az imádságok végén, mint a tartalomjegyzékben.

A Révész eljárását, lévén művének célja és jellege tisztán hitépítő, megértjük: sőt könyve természetét tekintetbe véve fenn nem akadunk. A bújdoló fejedelemasszony imákat ír és olvas — férjével együtt. Az így kibontakozó kép figyelmet kelt, kedves, vonzó, áhítatos utánzásra indíthatja a mai hívőt is, hitépítő. Irodalomtörténetileg azonban semmiképen nem igazolható. A Bújdolásnak emlékezetkövében levő imákat nem Apafiné írta, még a határozottan övének látszó verses imát sem. Először is feltűnő, hogy az imádságos könyv első kiadása Lőcsén jelenik meg, tehát nem Bécsben vagy Kolozsvárt. És megjelenik a fejedelemasszony (igazában: hercegasszony) halála után. Ha ő írta volna, akkor kiadta volna még életében s valószínűleg nem a távol eső Lőcsén, hanem Bécsben, hol maga, vagy Kolozsvárt, hol rokonai s jó emberei éltek. A versben előforduló név ennek nem mond ellen. A verse és versfőkbe nemesak a szerzők nevét volt szokás beiktatni, hanem azokét is, akiknek dicsőítésére, tiszteletére (avagy kigunyolására és kisebbitésére) íródott a mű. Szilády Áron több ilyen példát sorol fel Bethlen Gáborral kapcsolatban (Irod. tört. Közl. 1897. 40 s. köv.). Bodnál is ezt olvassuk (Athenas 149 l.) osdalmi Kún Istvánról: „*neve alatt jött... világra... Ugy tartatott közönségesen, hogy írta volna Dési Márton akkor kézdivásárhelyi pap*“ stb. Valószínű, hogy hasonló esettel állunk szemben itt is.

Még kevésbé fogadható el Szabolcsi Bence következtetése (Irod. tört. Közl. 1926. 118–21 l.), mely szerint a Csórik András kézíratos kötetben levő siralmas éneket is II. Apafiné írta volna. Ennek a versfőjében levő Bethlen Kata kétségtelenül a másik B. K., az árva B. K., gróf Teleki József özvegye, Bod Péter patronája, akinek író, imádságszerző voltahoz csakugyan nem fér semmi kétség. (L. Hegyaljai Kiss Géza: Árva Bethlen Kata 1700–1759. Budapest, 1922.)

Ha meg is engedjük, hogy mindez vitatható, az az egy bizonyos,

hogy az Apafi kézíratos imádságos könyvében foglalt könyörgések szerzésében II. Apafinának része nincs. Döntő a kézirat, a betűvetés. S ez teljesen az Apafié. Ennélfogva Révész átvitt értelmezéssel tüntethette fel a feleséget a szóban levő ima társszerzőjének. Lehet, hogy együtt is elimádkozták, együtt is elmondták, de nem szerezték együtt.

VI.

Mi ezeknek a könyörgéseknek a tartalma és irodalmi értéke?

A könyörgés is végeredményében imádkozás, közvetlen beszéd Istenhez, a hívő keresztyén lélek élő, személyes kapcsolata a mennyei atyával. Ima, de annak egyik sajátos faja. Míg az ima hangulata általában véve a megnyugvás, a könyörgésé határozott és égő esdeklés valami szavakban is kifejezett ajándékért, valami megnevezett hiánynak pótlásáért az Isten ingyen kegyelméből. Az imádság inkább hálaadás és örvendezés a vett javakért, a könyörgés esedezés valamely hiányzó kegyelemért. Az imában is van, kell lennie kérésnek. Mert az ember — s itt elsősorban a kálvinista ideológiára gondolok — általában és dogmatikai értelemben gyenge, erőtlen, bűnös. Ennek a megvallása és az erőért, meg az Isten bűnbocsátó irgalmáért való kérés egy imából sem hiányozhatik. A könyörgésben azonban a hálaadás fennszármal nyugodt zsolozsmája háttérbe lép; az általános bűntudat és a dogmatikus értelemben vett erőtlenség és emberi gyöngeség helyét elfoglalja a személyes bűnnek, az aktualis és az egyéni gyöngeségnek megnevezése. Ennek következtében a könyörgés mindig egyénibb, alkalmosze-
rűbb, közvetlenebb és eget ostromlóbb.

Apafi a maga könyvecskéjének címlapján a *könyörgés* kifejezést használja; belül azonban mindig imádságot ír. Ez arra mutat, hogy az imádság és könyörgés között éles különbséget, épen mint ma, az akkori időben sem tettek. Pedig ha pontosan akarjuk megjelölni a műfajt, akkor a címlap kifejezését, a könyörgést kell használnunk.

Az igaz, hogy a hálaadás és a bűntudat, továbbá az esdeklés az isteni kegyelemért és áldásért mindenikben benne van. S ha csak ennyi volna, akkor bátran használhatnók az általánosabb ima megjelölést is. Ámde mindjárt az első könyörgésben ott van három személyes mozzanat, amilyen az imában nem igen szokott előfordulni. Egyik árvaságának, másik veszett természetének és indulatosságainak az emlegetése és végül kérés, hogy tartsa meg őt az Isten az ő fejedelmi székében. Még legkevésbé könyörgés a második imádság, az utolsóén kívül, noha ezekben is megvan a személyes íz. A többiek azonban egészben is, részleteikben is olyan sajátos, annyira valóságosan személyes természetűek, hogy azokat más, mint Apafi Mihály, nem vehette és veszi ajkára, mert csak ő volt benne abban a sajátos helyzetben. Ezért könyörgés a helyes nevük.

Akármilyen műfaji keresztnévet is adunk, annyi bizonyos, hogy rokonszenves egyéniség áll előttünk. Az imádkozó, bár gyermek-ifjú, tisztán látja az ember viszonyát Istenhez, mélyen érzi, hogy a bűnös ember semmi az Úristen mindenhatóságával szemben. Megalázkodva

vallja meg gyengeségét, gyámoltalan bűnösségét. Másfelől azonban töretlen hittel és tiszta gyermeki bizalommal van a mennyei atya jósága, szeretete és kegyelme iránt nem a maga érdeméért, ami nincs, hanem a Jézus Krisztus érettünk meghozott áldozatáért, megváltó martíromságáért. Látszik, hogy kálvinista vallásos nevelése mennyire gondos volt. A bűnvallás, az erőtlenség és a szabadulás egész szótára a legtisztább kálvini dogmatikus felfogásról tanuskodik.

Fokozza a rokonszenvet, meleg részvétté és együttérző sajnálkózássá mélyíti el a könyörgésekben előforduló személyes tartalom.

Mert az a hang, melyik a második imádságban megcsendül, hogy az Istent bűneinkkel, hálátlanságunkkal ingereltük haragra, s azért szenved az ország, azért pusztul a haza mindaddig, míg a nemzet meg nem javul, jobb útra nem tér: ez a hang a XVI. és XVII. sz. költészetének, sőt országgyűléseinek is folyton-folyvást megújuló vezeklése, ami azonban távolról sem akadályozza meg az egyesek további önzését, haszonlesését, a Balassi Menyhártok garázdálkodását. II. Apafi azonban egyénileg is azonosította magát a közösségi vonatkozásban általánosan vallott hiedelemmel. A könyörgő apátlan-anyátlan árva Istent kéri és vallja atyjának. Választott fejedelem ugyan, de önöségnek még nyoma sincs lelkében; a legutolsó alattvaló sem tudna Isten előtt jobban, őszintébben megalázkodni, mint ő, a fejedelem. Fejedelmé választását is Isten rendelésének tartja. Ragaszkodik hozzá, esdekel, hogy megmaradhasson fejedelmi székében — de Isten akaratából és az ő segítségével. És nem a maga egyéni céljaiért, hanem hogy szolgálhasson nemzetének, az anyaszentegyháznak, Isten országának. Nem egy helyt keserű panaszszóra fakad, ellenségeit szinte felháborodással emlegeti. De hiszen egyedül állott közöttük, azok között, kiknek szerinte nemcsak az adott szó, az országos határozatok, de a vérség kötelekeinél fogva is nem vele szemben, de mellette volna a helyük. Azonban még ezen eget ostromló panaszokban sincs lázadás Isten bölcsesége ellen. Valamennyi könyörgést áthatja az a hit, hogy Isten rendelkezéseiben meg kell nyugodnunk. A magára maradt, sőt mindenfelől ellenségtől körülvelt ifjú eget ostromló esdeklése csak egyetlen egyszer válik alkudozásszerűvé, tehát a dogmatikus kálvinizmus értelmében keresztyénietlenné. Ez az ötödik könyörgés vége, amikor Já-kóbra hivatkozva ugyan, de így folytatja: ... „*Ha* engemet megáldandasz az én dolgaimban és utaimban és békével visszaviendesz engemet az én földemben, *ha* szerencsétlenség engemet az én ellenségeim ellen; én is oszlopot emelek teneked az én házamban, azaz háládatosságnak oszlopát, ennek felette az igaz és ártatlan ügynek oltalmazója leszek az én tehetségem szerint...” Ez az alkudozó feltételezés és fogadkozó ígéret nem keresztyéni, semmiesetre nem kálvinista felfogás. Emberileg teljesen megértjük, de hittanilag pogányosnak kell minősítenünk az Istennel való alkudozást, az ígéretésekkel rábeszélésre törekvést. Hiszen Isten tökéletes, neki semmire sincs szüksége. Hogyan adhatna neki valamit az ember, aki mindenét tőle nyeri? Mennyivel keresztyénibben szól ajka a harmadik imádságban: „*Ha* el vetsz is, de csak hozzád ragaszkodom...”

A II. Apafi Mihály könyörgései könyvecskéje épen nem nagyszámú imairódmunk gazdagodását jelenti. Mint magánhasználatra szerkesztett imádságok, amelyeket nem egy második személy, de maga az imádkozni akaró szerzett, épen egyedül állanak.

Nyelve világos, biblikus, emelkedett a nélkül, hogy bensőségét elvesztve fazengésüvé válnék. Közvetlenül s melegen esendül föl bennük a hajlékony magyar szó. Helyesírásában, szokincsében természetesen akad nyelvjárási sajátosság is (töllem, földömben, lött; itillet, tökéletes, tarcs, mái stb.)

Önként értetődik, hogy sem a gondolatok, sem a kifejezések nem az Apafi írói tehetségének eredeti és új alkotásai. Közvetlen, de nem egyéni; gondolatait, kifejezéseit a zsoldárok s az egykorú templomi kálvinista imák frazeológiájából vette. De hogy a válogatásban volt írói érzéke, az tagadhatatlan. Kétségtelen az is, hogy könyörgéseinek szerkezete ellen sem lehet kifogást emelni. Rendszerint Isten dicsőítésével kezd, egyéni bűnvallomással folytatja. A bűnösség érzetéből támad az imát befejező kérés, amelynek teljesülését ismét csak Isten kegyelme adhatja meg, csak tőle várja.

VII.

Végül néhány szót a könyv sorsáról.

Első tulajdonosa nyilván a szerző, II. Apafi Mihály volt. Ma, mint említők, a nagyenyedi Bethlen-kollegium könyvtárának kézirati tulajdona. Hogy került Enyedre, a Bethlen-kollégium birtokába? Ajándék vagy vétel útján? És mikor? E kérdésekre a kollégium iratai semminemű felvilágítással nem szolgálnak. Az első és jelenlegi tulajdonoson kívül azonban még egynek a nevét megőrizte számunkra — maga a könyörgései könyv. Ebben az utolsó könyörgés szövege után a lap alján, a következő lapra is átvive, ez a bejegyzés olvasható: *Anno 1759 egy Gyarmati József nevű ötvös Inasom tanálta ezen könyvetskét és én meg vétén — bírom emlékezetre Jonás Sámuel m. p. Belső Közép Uczában tanálván Kolosvárott.*

E bejegyzésből megállapítható, hogy a könyvecske a fejedelem, illetőleg a fejedelmné egyéb ingó hagyatékával együtt Bécsből Kolozsvárra, valószínűleg az Apafi leányági, vagy a Bethlen örökösök birtokába került. Később, talán egy költözködés alkalmával, valahogy a Közép-utcán (mai Deák Ferenc utca) elhullatták. A véletlenül vagy gondatlanságból elvesztett könyvet az arra járó ötvös inas meglátta, felvette s a mester tőle magának megszerezte. A Gyarmati József névvel később is találkozunk, amennyiben 1784-ben Szentkirályi Ferencel és Gyulai Boldizsárral együtt ő is az ötvösök egyik céhmestere.¹⁵ A két név nyilván ugyanazt a személyt jelenti. Hogy 1759 után Jónás Sámuelről Kolozsvárról hogyan és mikor kerül a könyvecske Enyedre, nem tudható.

Egyet azonban tudunk. Azt, hogy a könyvecske 1796-ban már a

¹⁵ Jakab Elek: *Kolozsvár története* II. k. 410 l.

Bethlen-kollégium birtokában volt. Ez adatot Benkő Ferenc jegyezte föl.¹⁶ Benkő elmondja, hogy „két üveges Théka készítettetett itten a Manuscriptumoknak vagy kézírásoknak, amelyek most kezdettek számban vétetni.“ Könyvecskénket így katalogizálja: *N. Felsőges I. Apafi Mihály Fejedelem mindennapi Könyörgése. 1690.* Ő tehát az apának, első Apafiénak nézi a kéziratot, ami nyilvánvaló tévedés, valószínűleg egyszerű sajtóhiba.

*

II. Apafi Mihály minden emberi és politikai gyöngesége ellenére is bírja szálmunkát. Legalább ezekben a könyörgésekben,¹⁷ mint ember, mint jogait kereső és védő fejedelem, de mint író is, mint a magyar ref. egyházirodalom művelője is teljes mértékben méltónak mutatja magát érdeklődésünkre, rokonszenvünkre.

III

Végül néhány szó a könyv szerzőjéről. A Bethlen-kollégium tanácsának elnöke volt Apafi Mihály, aki a kollégiumot a Bethlen-kollégium tanácsának elnöke volt. A Bethlen-kollégium tanácsának elnöke volt Apafi Mihály, aki a kollégiumot a Bethlen-kollégium tanácsának elnöke volt. A Bethlen-kollégium tanácsának elnöke volt Apafi Mihály, aki a kollégiumot a Bethlen-kollégium tanácsának elnöke volt.

A Bethlen-kollégium tanácsának elnöke volt Apafi Mihály, aki a kollégiumot a Bethlen-kollégium tanácsának elnöke volt. A Bethlen-kollégium tanácsának elnöke volt Apafi Mihály, aki a kollégiumot a Bethlen-kollégium tanácsának elnöke volt. A Bethlen-kollégium tanácsának elnöke volt Apafi Mihály, aki a kollégiumot a Bethlen-kollégium tanácsának elnöke volt.

¹⁶ Benkő Ferenc: *Parnassusi időtöltés*. 1796. Hetedik darab. 37. l. A kötet Kolozsvárt 1800-ban jelent ugyan meg, de az előszó kelte 1796 június 24, a könyvvizsgáló imprimaturjáé is 1797 július 7.

¹⁷ A könyörgések új kiadása sajtó alatt.

A francia hellénizmus hullámai az erdélyi magyar szellemi életben.

Irta: Dr. György Lajos.

Felolvasás az Erdélyi Múzeum Egylet Bölcsészeti-, nyelv- és történettudományi szakosztályának 1930. január 9-iki ülésén.

Az a szellemi folyamat, melyet francia hellénizmus névvel jelöl a szellemtörténet, nem volt olyan széles mederben hömpölygő áradat, hogy ellenállhatatlanul magával sodorta volna szellemi életünket. Nagyjában a saját területére szorítkozott, a saját ízléskörét mozgatta meg, anélkül, hogy messzi gyűrűző hullámokat vert volna. Csak rezgései, alig észrevehető fodrai érkeztek hozzánk. Mégis észre kell vennünk a sok rétegződésű szellemiségünknek ezt a vonását is, s meglátnunk, hogy e különös érdekességű francia megnyilvánulás iránt épen az erdélyi talaj mutatott legtöbb fogékonyságot. A francia hellénizmus hullámai a magyar szellemi életbe Erdélyen keresztül hatoltak be, — ennek nyomait s a rájuk világító szellemtörténeti háttért igyekszem a következőkben fölfedni s röviden összefoglalni.

A magyar jelenségekből indulok ki. Mindenekelőtt megállapítom, hogy a XVIII. század utolsó éveiben és a XIX. század első harmadában részben Erdélyben, részben erdélyi szerzőtől Magyarországon környezetéből kirívó egypár nevezetes magyar könyv jelent meg. Mai szemmel nézve őket, elszigetelt jelenségeknek látszanak, alig érthető törekvéseknek tetszenek. De ha eredetükig lehatolunk, nemcsak összefüggésüket találjuk meg, hanem a magyar szellemi élet külföldi vonatkozású kapcsolatainak is eddig ismeretlen rétegeire akadunk.

I.

Az egyik — nyilván a francia hellénizmus divatával összefüggő — könyv, amellyel 1790-ben regényirodalmunk úttörő medrében találkozunk, ezt a keveset sejtető címet viseli: *Julia levelei Ovidiushoz*.¹ Szerzőjét, bár neve a címlapról szándékosan lemaradt, — hiszen akkor nem a babérkoszorú, hanem a magyar nyelv szeretete és nemzetiségünk ügye

¹ *Julia Levelei Ovidiushoz*. Németből szabad fordítás. Kassán, Ellinger János Királyi privil. Könyv-nyomatónál. 1790. 8-r. 130 l.

lelkésítette munkára az írókat — jól ismerjük: a kiváló szervező képességű zágoni Aranka György (1737—1817) marosvásárhelyi kir. táblai ülnök, az erdélyi magyar tudományos igyekezetek lelkes agitátora írta. Kis 8-r. alakú, 130 lap terjedelmű könyvét az idő és a feledés annyira eltemette, hogy eddig még nem került az irodalomtörténet nézőpontjai elé.² Valóban a tartalmát tevő 42 unalmas, lapos és szellemtelen levél, melyeket az udvari környezet terhes világából kikívánkozó, szerencsétlen idegzetű és forró vérű császárléány intéz titkos szeretőjéhez, majd szerelmük kipattanása után a számkivetésbe zavart Ovidiushoz, legföllebb a XVIII. század olvasójánál kelthetett némi érdeket. Szenzációéhségét még azzal is izgatta a szerző, hogy ezek a levelek nem az elmejátékai, hanem Herculanéumban talált hiteles okiratok másolatai. Mindenesetre abban az időben, mikor a „szerelemnek csak a fennhangon kérkedő morál mellett meghuzódva lehetett bejutnia pátriárkális világunk női szobáiba“, megütközünk ezen a ledér szellemű regényen, amelyből a titkos szerelem forró vágya, perzselő szenvedélye s kétségbeesett gyötrelme liheg felénk, itt-ott a legérzékibb kényes szituációkkal élénkítve. Aki majd a magyar nyelvű erotikus irodalom multbeli emlékeit fogja összekereséggélni, nem mehet el mellette észrevétlenül. Minket az erkölesi szempontokra sokat adó korszellemtől elütő idegenszerűsége is készíttet arra, hogy időt töltsünk vele, annál is inkább, mert a maga idejében — ha szűkebb körben is — érdeklődést vert föl, némelyekben elragadtatást keltett, másokban ellenvéleményt hívott ki.

Később megállapítjuk, mint jutott Aranka arra a gondolatra, hogy ezt a kényes tartalmú könyvet magyarul tolmácsolja, most csak arra utalunk, hogy az irodalomban akkor még bátortalanul tapogatozó kezdő író 1789-ben Ráday Gedeonnak küldi meg manuscriptumát oly véggel, hogy azt Kazinczy kezébe juttassa.³ Kérésének Ráday készséggel tett eleget, mert maga is úgy találta, hogy „ezt a' fordítottat valójában a' jobb fordításaink közzé számlálhattuk, olyan könnyen folyó és minden erőszak nélkül való“, „az nyomtatást valósággal meg érdemlő.“⁴ Látatlanban címe után Kazinczy „à la Nouvelle Heloise“-nak hitte.⁵ Annál nagyobb meglepődéssel s gyönyörűséggel olvassa végig a kéziratot⁶ s már okt. 7-én Kassáról meg is teszi rá a „crisiseit“.⁷ Kiméretlenül rakta fel változtatásait, mert az ilyen dolgokban nem ismert elnézést, sőt inkább kész volt „éles lenni, és talán goromba is: mint wenig aufrichtig“.⁸ „Tele vólt a munka ortographiai sőt grammaticalis hibákkal; und das Werk war steif aufgeputzt, mint a' XIV. Lajos udvarában a' bájoló szépségű leánykák.“⁹ Kazinczy megjegyzéseiből Aranka mit adoptált,

² Kiadásának körülményeivel foglalkozott Perényi József: *Aranka György és Kazinczy Ferenc* c. tanulmányában, E. I. Szemle 1927. 1. sz.

³ *Kazinczy Lev.* I. 404 l.

⁴ *Kazinczy Lev.* I. 404 l.

⁵ *Kazinczy Lev.* I. 422 l.

⁶ *Kazinczy Lev.* I. 448 l.

⁷ *Kazinczy Lev.* I. 457—464 l.

⁸ *Kazinczy Lev.* II. 261 l.

⁹ *Kazinczy Lev.* II. 261 l.

— nem tudjuk. Bizonyára maga is belátta, hogy fordítása sokat nyert a már akkor nagytekintélyű széphalmi mester simításában¹⁰ s kapva kapott Kazinczy ajánlatán, aki arra vállalkozott, hogy *Julia Levelei*-t sajtó alá rendezi és saját költségén Kassán kinyomatja.¹¹ Voltak ugyan némi aggodalmai, hogy „miként fogja el a' Magyar Olvasó“,¹² amint Aranka is számított arra, hogy „a' szebb és szelídebb elmék közzül“ lesznek olyanok, akik könyvét „nem igen nagy köszönettel fogják venni, azt az erkölcsökre nézve veszedelmesnek, legalább kétségesnek és félelmesnek ítélné.“¹³

Kazinczy ismert buzgalomával lát a kiadáshoz. A kéziratot „pro revisione“ a cenzurához adja s közben tárgyalt Ellinger kassai typografussal. Semmi sem kerül el figyelmét: a nyomtatás betűje, nagysága, formája, tisztasága, elrendelése,¹⁴ sőt még a papiros és a korrektúra is mind lényeges és fontos szempont előtte. A homloklevélre tervezett képet Bécsben szándékszik metszteni: „Ámor jajgatva mégyen, 's lábait béklyó szoritja; iveit pedig mérgesen el-hintve lehet látni. Közzülök egygy kigyó fonakodik-ki.“¹⁵ Közben nagy bosszúság éri: Novák István kassai librorum revisor azzal az izenettel, hogy *Julia* megsemmisítésre méltó „erkölcsöket vesztegető“ munka, visszaküldi a kéziratot s megtagadja rá a „typis admittitur“-t.¹⁶ Képzeltetni mint lobbant fel Kazinczy a legindulatosabb haragra, melyet végre Voltaire-i nevetés szakasztja félbe.¹⁷ „Kérni kellene, hogy rigorától álljon el; — írja Kazinczy 1790. ápr. 25-én — e juta eszembe: de ójjanak az Istenek! nem szölkök néki többé, ha nem tudom mi ér is!“¹⁸ Kancellistájával rögtön lemásoltatja s a több belátású pesti cenzorhoz küldi a kéziratot. E kerülő uton célt is ér. A húzavona azonban hónapokat emészt fel, úgyhogy Ellinger csak 1790. november végére készül el a nyomással, bár a költségeket már augusztusban felvette.¹⁹ Kazinczy nemcsak a szöveg ortografiájára és grammatikájára, hanem a könyv külsejére is — nálunk abban az időben — szokatlanul nagy gondot fordít. Így külön 100 amatőr-példányt készített holland papiroson. Büszke is volt rá, el is dicsekedett vele, hogy „szebben még magyar munka nem jött ki,“²⁰ „bizony még úgy könyv nem jelent meg M. Országán“.²¹ Lankadatlan buzgalommal küldözgeti szét a tiszteletpéldányokat,²² majd az Aranka exemplárjainak „csinál lábat.“ A debreceni sokadalomban kolozsvári szekereket keres, aztán behordja Váradra s egy Zilahra induló földesúr kocsiáján indít útnak Erdély felé

¹⁰ *Kazinczy Lev.* I. 464 l.

¹¹ *Kazinczy Lev.* I. 448 l.

¹² *Kazinczy Lev.* I. 448 l.

¹³ *Julia Levelei* bevezetése.

¹⁴ *Kazinczy Lev.* II. 119 l.

¹⁵ *Kazinczy Lev.* I. 519 l.

¹⁶ *Kazinczy Lev.* II. 51 l.

¹⁷ *Kazinczy Lev.* II. 51 l.

¹⁸ *Kazinczy Lev.* II. 51 l.

¹⁹ *Kazinczy Lev.* II. 118—119 l.

²⁰ Döme Károlyhoz 1791 jan. 22. *K. L.* II. 139 l.

²¹ Arankához 1791 ápr. 9. *K. L.* II. 817 l.

²² *Kazinczy Lev.* II. 139—40 l.

100 exemplárt írópapiroson és 30-at hollandin, „fel tévén azt, hogy írója einheimisch lévén ott, azon még inkább fognak kapni“, mint Magyarországon.²³

Nem tudjuk, mennyire kapott a közönség az 5 garasért árult²⁴ modern regényen, csupán az adatokból sejtjük, hogy Kazinczy lelkesedése jóval nagyobb volt, mint a könyv sikere. Ha Fazekas István diószegi ref. lelkésznek a Kazinczy egyik levelében olvasható megbotránkozását²⁵ közvéleménynek tekintjük, úgy azt kell megállapítanunk, hogy Aranka igyekezete és Kazinczy buzgalma inkább visszatetszést váltott ki, mint elismerést aratott. Földi János is úgy vélekedett, hogy „Julia Levelei nem érdemlették meg a nyomtató bért“, „csak Szerелеm folytatást tanít“ s benne „a Magyar ízlés éppen nints eltalálva“. Az olvasást kedvelők, a papi emberek és az érettebb gondolkozású öregek, egyként kárhoztatják *Julia Levelei*-t, amelyet ő soha többé kezébe nem vesz, mert megelégedett vele, sőt megcsömörlött tőle. *Bácsmegyei Levelei* kimondhatatlan érdemű, mégsem tudja a magyar ember becsülni formája miatt, pedig ez „a' Julia Leveleit annyival haladja meg, mint a' Haza törvénye az Abécét“.²⁶ Ilyen, ehhez hasonló s még különb megjegyzések röpködtek *Julia* felé, aki frivol tartalmával meglehetősen kelletlenül érezhette magát a barátságatlan konzervatív magyar környezetben. Egészen kivételes báró Orczy László főispánnak, az országos bandérium fővezérének, elragadtatása, aki „csak nem ki-ugrott a' bőriből“, amidőn meghallotta, hogy az ő kedves *Lettres de Julie a Ovide*-je magyarra fordítottat,²⁷ vagy az eredeti precisiójától is elbájolt²⁸ Kazinczy gyönyörűsége, akit Aranka színtelen fordítása²⁹ sem riaszt vissza a regény megjelentetésétől.

Arra vall ez, hogy e regény a maga idejében nem lehetett annyira jelentéktelen, mint a hogyan ma látjuk. Feltétlenül a korszakban kellett gyökereznie. Ha most már a könyvkultúránk történetében is figyelmet keltő s pusztán a Kazinczy érdemeinek tulajdonítható Aranka-féle *Julia Levelei*-nek kapcsolatait kutatjuk, a címlap útbaigazítása szerint a német irodalomban kell keresgélünk. Itt valóban meg is találjuk a neki megfelelő *Briefe der Julie*-t.³⁰ Egy hozzá hasonló vékony könyvecske, amely csak néhány évvel előzte meg a magyar szöveget s három kiadást ért. Azonban ez sem eredeti munka: ismeretlen szerzője egy 1753-ban Londonban megjelent angol könyvből³¹ dolgozta át, amely

²³ *Kazinczy Lev.* II. 142–143 l.

²⁴ *Kazinczy Lev.* II. 142–143 l.

²⁵ „Julia a' Julin, a' ki szemtelen k... a vólt.“ *K. L.* II. 143 l.

²⁶ 1791. márc. 9. levél. *Kazinczy Lev.* II. 169–170 l. L. ehhez máj. 20. U. o.

191 l.

²⁷ *Kazinczy Lev.* II. 118–119 l.

²⁸ *Kazinczy Lev.* II. 55 l.

²⁹ Beöthy Zsolt, *Szépprózai elbeszélés.* II. 97 l.

³⁰ *Briefe der Julie, Tochter Kaisers August an Ovid.* Eine Handschrift, welche in dem Herkulan gefunden worden. Nach einer englischen Übersetzung. Franckfurth u. Leipzig 1783. 8-r. 114 l. — Ugyanaz: Sammlung der besten Romane. Bd. 1. Berlin 1790, Frankfurt 1791. — H. Hayn u. Alfr. N. Gotendorf, *Bibliotheca Germanorum erotica et curiosa.* München, 1912. I. 463 l.

³¹ *Letters from Julia to Ovid; a Manuscript discovered at Herculaneum,*

megint fordításnak vallja magát, épúgy a magyarnál egy évtizeddel fiatalabb olasz kiadás.³² E messzeágazó rokonság, mely arra vall, hogy Európa-szerte ismerték és olvasták e szenzációs szerelmi történetet, Aranka könyvét kiemeli eddigi elszigeteltségéből s megérteti a nagyműveltségű és korának minden újszerűsége iránt fogékony Kazinczy lelkesedését is érte. A fenti vonatkozások ismerete nélkül meglehetősen értelmetlenül áll előttünk, hogy honnan bukkan fel ez a könyv s a benne megnyilvánuló szellemnek mi keresnivalója van a XVIII. századi irodalmunkban. Még inkább tágul a kilátásunk, ha végül a francia irodalomban megtaláljuk az összes fenti fordítások eredetijét az angollal egy évben megjelent *Lettres de Julie à Ovide*³³ c. 12-r. igen csinos kiállítású könyvecskében. Látszik rajta, hogy elegáns, előkelő ízléssel készült s gyaníthatjuk, hogy a legválasztékosabb köröknek volt szánva. Kazinczy kezében is megfordulhatott s tőle vehetett buzdítást a maga gondos kiadására. A róla fennmaradt gyérszámú adatok bizonyossága szerint hazájában igen népszerű olvasmány volt a XVIII. század második felében: az első kiadás lenyomatainak kívül — a legutolsó 1879-ben jelent meg — más címek alatt is terjedt³⁴ s a kor népszerű gyűjteményeibe is bejutott. Így pl. a *Lettres de tendresse et d'amour* címűben is megtaláljuk, amely And.-Charles Cailleau (1731—1798) könyvkereskedő neve alatt és kiadásában jelent meg.³⁵ Többben neki is tulajdonították a szerzőséget, mások meg — így valószínűleg Aranka és Kazinczy is — Marmontelt hitték írójának, amint ez később az 1797-iki és az 1802-iki kiadás címlapján kifejezésre is jutott.³⁶ Viszont az 1774-iki kiadás a szerzőt M. M.*** kezdőbetű mögé rejti.³⁷ Ezt a talányt Claude-François-Andrien Lezay Marnezia marquis (1735—1800) akként oldotta meg, hogy az senki más, mint az ő édesanyja, Charlotte-Antoinette de Bressay Lezay Marnezia marquise (†1785).³⁸ Ennek alapján a *Lettres de Julie*-t

translated from the Original; the which is annexed, the Lady and the Sylph, a Visionary Tale. London 1753. Davis, 12mo. — Robert Watt, M. D. *Bibliotheca Britannica*. Edinburgh 1824. Vol. IV.

³² *Corrispondenza tra Giulia ed Ovidio*. 2 tomi. Lipsia 1801. L. Hayn i. m. I. 463 l.

³³ *Lettres de Julie a Ovide*. A Rome (Paris), chez Bernabo et Lazzarini. MDCCLIII. in-12. p. 130. — Újabb kiadásai *Lettres de Julie, fille d'Auguste a Ovide* címen: Geneve 1766, Rome 1789. L. Hayn i. m. I. 343 l.

³⁴ *Lettres amoureuses de Julie à Ovide et d'Ovide à Julie*, précédées d'une notice sur la vie de ce poète. Rome (Paris) 1753, in-12. — Ez a kiadás azért nevezetes, mert Julia leveleit Ovidius válaszával zárja, ami az eredetiben nincsen meg. Aranka jóllehet németből fordított, ahol Ovidius válasza hiányzik, a francia kiadást ismerhette s onnan vette át a zárólevelet. Jelzi is bevezetésében, hogy „Ovidius válaszló levelét is, melyet a Német Fordító ki-hagyott, megtalálta“.

³⁵ Paris 1780. 2 vol. pet. in-8., 1781. 2 vol. in-12., Paris 3 vol. in-12., Paris, Collin. 1808., Claudin 1879. — J.-M. Quérard, *La France Littéraire*. Paris 1828. T. II. p. 18—19.

³⁶ *Lettres amoureuses de Julie et d'Ovide, par M. Marmontel*. Paris, an V (1797). U. o. 1802. in-12.

³⁷ *Lettres galantes de Julie à Ovide, par M. M....* Paris, Bastien, 1774. in-12.

³⁸ La Saussaye, *Notice biographique sur le comte de Lezay-Marnezia*. Paris 1858.

az összes francia bibliografiák és encyklopediák Lezay Marnezia grófnő neve alatt szerepeltetik.³⁹ Az író életét nem ismerjük, csupán annyit tudunk róla, hogy Nancy-ban kiváló szellemeket összehozó előkelő szalont tartott.

Az akkori viszonyokhoz mérten, különösen ha az angol-német nagy kerülőt is számbavesszük, bámulatos gyorsan érkezett Marosvásárhelyre, majd Kassára Lezay-Marnezia grófnő nagy feltűnést keltő könyve. Az adatokból láthatjuk, hogy hagyományos levélformájával, az akkor divatos Herculanum-fikcióval s nem utolsó helyen a császár leányának s az *Ars amatoria* költőjének pikáns történetével rendkívüli érdeket keltett az olvasók széles rétegeiben. Egyelőre nem térünk ki annak fejtegetésére, hogy ez az előkelő francia grófnő, aki e könyvén kívül más emléket nem is hagyott maga után, mint jutott ehhez a témához, csupán utalunk arra, hogy a XVIII. század közepe táján a francia műveltség olyan jelleget öltött, hogy a császár leányának ékszerei, kosztümei, hajdíszai s a szerelméről sugdosott pletykák jobban lekötötték a kedélyeket, mint a kor mozgó eszméi. Természetesen a francia és a magyar kiadás közé eső angol és német fordítás sokat lekoptatott az eredetinek nemcsak finom s friss színeiből, hanem erotikus kilengéseiből is, úgy hogy Arankának még a német szöveget is szelídítő marosvásárhelyi fordítása beláthatatlan távolságra áll Lezay-Marnezia grófnőnek a francia nyelv választékosságával még a legrikítóbb színeket is letompító párisi eredetijétől. Halvány kópiájában is azonban érdekes emléke a korabeli francia divatnak, amely lelkesedését minden iránt, ami antik, épen Herculanum felfedezése révén vitte át a rómaiakra is. Így különösen a regényirodalomban aktuális lett a görög és római milieu. Természetesen nem a jellegzetességet keresték, csak a felületen mozogtak s azt hitték, hogy egypár hanyag színfolttal az ókort már a jelenbe varázsolják. Mutatványul ebből a nemből hivatkozhatni a báró L.-Fr. Bilderbeck (1764—1833) *Cyane* c.⁴⁰ 1794-ben magyarul is megjelent⁴¹ sőt még játékszínre is vitt⁴² görög tárgyú francia regényére. Csupán annyiban görög, hogy szereplői görögös hangzású neveket viselnek s cselekménye is olyan helyekre van lokalizálva, amelyek Görögország térképére esnek. Ez a

³⁹ J.-M. Quérard, *La France Littéraire, ou Dictionnaire Bibliographique*. Paris 1833. T. V. p. 286. — *La Grande Encyclopédie*. T. 22. p. 157. — *Nouvelle Biographie Générale*. Paris 1860. T. 31. p. 63. — A. A. Barbier, *Dictionnaire des ouvrages anonymes*. Paris 1874. T. II. p. 1249. — J. Lemonnyer, *Bibliographie des ouvrages relatifs à l'amour, aux femmes et au mariage*. Lille 1897. T. II. col. 809—810.

⁴⁰ *Cyane. Roman grec*. Par le Baron de Bilderbeck, Aneuwid, chez la Société Typographique, et a Strasbourg, chez J. Pr. Treuttel. MDCCXC. in-8. p. 190. — Belső címlapján ez a cím áll: *Cyane, ou les jeux du destin*. A magyar fordítás valószínűleg a Carl Leberecht Bille német fordítása után készült: *Cyane, oder: das Spiel des Schicksals; ein griechischer Roman*. Aus dem Französischen des Herrn Baron von Bilderbeck. Wien, gedruckt und verlegt von. Ign. Alberti. 1792. 8-r. 178 l.

⁴¹ *Ciane, vagyis a Szerentse Játékja, egy görög történet*. Posonyban, Schlauff János Betüivel, 1794. 8-r. 304 l. (3 csinos rézmetszettel.)

⁴² *Tziáne vagyis a szerencse játéka*, Vigj. 3 felv. — Bayer József, *A nemzeti játékszín története*. Budapest, 1877. II. 382 l.

Cyane egy botrányos életet folytató táncosnő. Szerelme a hős Lysiás iránt azonban felemeli és megneemesíti. Utálattal és kétségbeeséssel fordul el romlott életétől, s érezve, hogy Lysiáshoz méltatlan, a tengerbe veti magát. Szerencsére egy öreg halász, Daxiphanes, megmenti s kunyhójába viszi. Itt Lysiás és Cyane között hosszas és unalmas beszélgetések bonyolódnak le, amelyekből korántsem a görög érzésvilág tükröződik, hanem a XVIII. század szentimentalizmusa és mesterkéltséggel rafináltsága szól hozzánk. Természetesen a szerető szívek boldogságát felbolygató intrikus sem hiányzik s a meglepő romantikus mozzanat sem, amikor az öreg halászról kiderül, hogy Cyane apja. Megnyugvásunkra boldogan adja áldását a 3 könyvön át sok lelki töprengésen keresztül vergődött szerelmes ifjú párra. Az akkori olvasónak egészen mellékes volt, hogy a görög szellemnek és az antik világnak még halvány nyoma sem tapadt ezekre a regényekre. A XVIII. század második felében a klasszikus irány dekadenciájaként divatosá lett hellénizmus áramlatában úszó író és olvasó talált egymásra ezekben a színtelen mesékben, amelyeket nem is önmagukért kell észrevennünk, hanem az antik világért lelkesedő hajlamosságáért, amely fejtét itt is, ott is, így a mi fogékony szellemi életünkben is felütötte.

II.

Az itt ismertetett két regény a francia hellénizmusnak csak a szelemtörténeti vizsgálódás nagyítója alatt észrevehető jelenségei. Van azonban ennek az iránynak egy olyan klasszikus terméke, amely terjedelmével is megállásra készlet s mélyrehatóan beavat a hellénizmus eszmekörébe és lényegébe. Ki ne hallott volna *Anacharsis*-ről, az ifjú scythiai vitéznek Görögországban tett regényes utazásáról? Van-e olyan magyar könyvtár, amely példányát meg ne őrizte volna s emlékezetben ne tartaná azt a páratlan népszerűséget, aminek ez a könyv a XIX. század első felének művelt olvasói közt örvendett? Külföldön épúgy, mint minálunk nyomot hagyott az emberek gondolkozásában, műveltségében s az antik világ iránt érzett őszinte lelkesedésében. Annyira eltávolodtunk tőle, annyira átalakult a lelkünk, hogy ma már nem tudunk kellőképpen beleilleszkedni az egykorú olvasó ízlésébe, aki türelemmel sőt élvezettel tudta átküzdeni magát a hét kötetes regény tömkelegén. Mintha nem is egy ember munkája lenne, hanem a hellénizmus névvel jelölt szellemi irányzat klasszikus lecsapódása. Harminckét évig dolgozott rajta Jean-Jacques Barthélemy apát (1716—1795). Másfél éves római tartózkodása érlelte meg benne azt a gondolatot, hogy a renaissanceon keresztül meglátott s ezer dokumentumában szeme elé tárult antik görög világ közelébe vigye századának az ókor iránt lánggra gyúlt érdeklődését. Még Rómát el sem hagyta s készen volt munkája nagy körvonalával. Párisba visszatérve, minden gondját a kidolgozásra szentelte. Kezdetben csak bizalmas baráti körben olvasott fel egyes részleteket, majd — félve a közönség ítéletétől — csupán mutatványokat közölt belőle 1777-ben majd 1782-ben. A biztató fogadtatás további munkára sarkalja. Végre 1787-ben Debure könyvkereskedőnek nyomásra adja hatalmas mennyi-

ségű kéziratát. Az első kiadás⁴³ villámgyorsan elfogy, 1789-ben már a harmadik kiadást kapkodják szét, sőt a forradalom sem vet gátat az 1792-ben megjelent újabb kiadásának. Maurice Badolle, Barthélemy életírója,⁴⁴ 1893-ig 42 teljes francia kiadását és az ifjúság számára készült 13-féle átdolgozását sorolja fel annak bizonyására, hogy *Anacharsis* az egész XIX. századon át ki nem esett az antik világ szépségeiben gyönyörködő olvasók kezéből. De ez csak egyik fele nagyarányú elterjedtségének. Már az első kiadás híre beszáguldja az egész Európát s pár évtized alatt a német (J. F. Bister, Berlin 1789, Bécs 1792, 1835), angol (W. Beaumont, London 1791), olasz (Véence 1791), dán (Chr. Overs, Kopenhága 1797), holland (M. Stuart, Amsterdam 1802), spanyol (Pablo Sandino de Castro, Majorque 1811), újjörög (Bécs 1819) és örmény (P. E. Hurmuz Véence 1847) nyelvterületek is utat nyitnak az ifjú *Anacharsis* ellenállhatatlan kedveltségének.⁴⁵ Majd megjelennek a nehézkes terjedelmét megkönnyítő rövidítések és átdolgozások (Breton, Caillaut, Le Maire), amelyek közel százra — egy egész kis könyvtárra — szaporítják kiadásait, s ezek az *Anacharsis*-regénynek a közepszerűségeen messze túlemelkedő jelentőségére irányítják figyelmünket. Mme Staël és Fontane őszinte versekben magasztalták, s általában ritkán találni könyvet, mely a tudósok, a kritika, az irodalom és a közönség körében olyan őszinte és osztatlan elragadtatást váltott volna ki, mint Barthélemy-nek a korszellemhez pompásan illeszkedő nagy munkája. Az afféle disszonáns hang, hogy nem hiába 30 évig készült, mert 30 esztendő kell elolvasásához, vagy a *Journal Historique et Littéraire* szerkesztőjének cinikus csipkelődése, egészen kivételes jelenség a hódolat és magasztalás ama áradatában, amely Európa-szerte valósággal elborította a francia hellénizmus e legjellegzetesebb kiteljesedését.

Rendkívül szerencsés ötlete volt Barthélemynek, hogy a század hellénistáinak szárazságától visszariadva a regényes elbeszélés keretébe ékelte az antik világ bemutatását. Egy 18 éves scytha, Anacharsis, a Cyrus hadjáratában résztvett thébai rabszolgája kíséretében Görögországba utazik. Legelőször Chersonesos Taurica-ban találjuk őket, ahol Anacharsis az állami berendezkedés, a kormányrendszer s a legismeretebb történelmi események tanulmányozásába merül, majd vele együtt gyönyörködünk a Pontus Euxinus poétikus szépségeiben. Innen Byzantion felé vesszük útunkat s a hajóskapitánytól értesülünk e világtörténelmi hely multjának legnevezetesebb mozzanatairól. Anacharsis, aki korántsem a sythiai barbár bámulatával, hanem a XVIII. század emberének esztétikai ízlésével, filozófiai felfogásával és mindenre kiterjedő érdeklődésével tekinti át Görögországot, a modern tudós módszeré-

⁴³ *Voyage du jeune Anacharsis en Grece vers le milieu du IVe siècle avant l'ère vulgaire*. Paris, chez Debure, 1788. in-4 et in-8.

⁴⁴ Maurice Badolle: *L'abbé Jean-Jaques Barthélemy (1716—1795)*. Préface de M. Fernand Laudet. Paris, Les Presses Universitaires de France 1926. 397—398 l.

⁴⁵ Fordításait felsorolja M. Badolle i. m. 398 l. Természetesen a magyar fordításokról — mint általában a hasonló természetű külföldi munkáknak — nincs tudomása.

vel mélyed el a görög történet és műveltség gyönyörűségeibe. Figyelmét minden megragadja, az apróságok talán még jobban, mint a nagy vonalak. Így Lesbos kitünő alkalom arra, hogy a vele kapcsolatos összes vonatkozások (Mytilene felkelése, a lesbosiak erkölcstelensége, Pittacus bölcsesége, Arion kalandja, az irodalom, Sappho stb.) bemutatásra kerüljenek. A szárazföld felé haladtunkban Euboea történetét, földrajzi helyzetét s a szigeten uralkodó kis városok közt duló viszályokat ismerjük meg. Aztán Thebébe érkezünk, ahol a kis állam politikája tárul fel előttünk, majd Epaminondással ismerkedünk meg s futólag Macedonai Fülöppel is találkozunk. Az atheni Akademos kertjében Platonnal, Aristotellel, Demosthenessel és Apollodorossal társalgunk s néhány szót váltunk Diogenessel és Phokionnal is. A Lyceumban Isokrates állít meg s avat be az attikai próza szépségeibe. Mindig futva, állandóan sietve megnézzük az atlétákat s ezer apróságot tudunk meg életükről. Közben Anacharsis házigazdájának felesége meghal s ez a körülmény az atheni temetési szertartás apró, mellékes vonásait is feltárja előttünk. A korinthosi kirándulás csak arra való, hogy Xenophonról mindent megtudjunk, amit cselekedett s ami vele történt. Aztán ismét Athénben vagyunk, résztveszünk egy katonai szemlén, a színházban megnézzük *Antigone*-t s előadás után a város történetébe s intézményeibe nyerünk bepillantást. Az előttünk elvonuló képek rendkívül változatosak. Így végig nézzük a Mantinea mellett ütközetet s résztveszünk a hős Epaminondas végtisztességén. Egy pillanatig sem hagy pihenni a fáradhatatlan Anacharsis, akivel bekalandozzuk Görögország minden nevezetes helyét, megismerjük a görög állami, társadalmi, irodalmi és művészeti élet minden mozzanatát s még Egyiptomba és Perzsiába is ellátogatunk. Az antik világból figyelmünket semmi el nem kerüli, így bő tapasztalatokkal gazdagodva érkezünk vissza Anacharsissal Kr. e. 337-ben Scythiába.

De mi ez a rövid vázlat a hét kötetes *Anacharsis* büszke terjedelméhez, amelybe elmélyedni még ma sem érdektelen. Párját ritkítja az antik világ ezer apróságának színes képsorozatával. Természetesen mai szemünk azokat a gyengeségeit is észreveszi, amelyek a régi olvasó tetszéséről lesíklottak. De talán fölösleges is ma Barthélemy bírálatába bocsátkozni, s azt a kifogást emelni, hogy véletlen események és találkozások kapcsán összefüggéstelenül pergeti le előttünk az antik világot. A valóság benyomását szerette volna kelteni, de végeredményben rendtelenségbe, zűrzavarba bonyolít. Anacharsis ahelyett, hogy emlékeit és benyomásait sűrítene, kronologikus sorrendben szórja szét az egybekivánczó részleteket. Barthélemy határozottan visszaélt a regényforma könnyedségével s tárgyának népszerűsítő célzatával, jóval nagyobb súlyt vetve a közönség izlését megragadó misztikus és romantikus elemekre (pl. a bűvészekről vagy a Nagy Sándor kalandjairól szóló rész), mint az eszmékre és a nagy összefüggésekre. „Mézzel bedörzsölve“ — gondolta Barthélemy — a komoly hellén tudnivalókat is könnyebben felszívja a közönség. A könnyű siker titkát meg is oldotta, célját valóban el is érte, csak hogy így sem mélyenjáró történeti olvasmánnyá, sem pedig maradandó értékű lebilincselő regénnyé nem tudta értékesíteni a

nagy tehetségre és bámulatos tájékozodottságra valló munkáját. Bár igen komolyan igyekezett a történelmi szempontokhoz alkalmazkodni, még sem sikerült a Kr. e. IV. század gondolkozásába beilleszkednie. Így voltaképpen a XVIII. század szellemének tükrében torzult görög encyklopediát készített. De Anacharsis nemcsak gondolataiban, hanem érzelmeiben is a XVIII. század embere. A filozófia iránt érzett tiszteletéből a kor szelleme sugárzik ki, épúgy mint az irodalomról és a művészetéről vallott nézeteiből is századának ízlése verődik vissza. Barthélemy *Anacharsis*a rendkívül udvarias, érzékeny, finom és választékos, egyszóval inkább francia, mint görög. A XVIII. század második felében dekadenciába jutott klasszikus iránynak, a közönség felületen mozgó és külsőségekhez tapadt hellén szüenvedélyének fényes tüköre és példája ez a jellegzetes nagy munka, — innen óriási sikere és rendkívüli befolyása Európa-szerte az olvasók százazeire.

Mindig érdemes fölvetni azt a kérdést, hogy a korszellemnek egy-egy ilyen világsikerű kifejezése miképpen tükröződik a mi szellemi életünkben. Meglehetősen korán, már 1791-ben, tudomást vett róla egyik hírlapunk, a *Hadi és Más Nevezetes Történetek*, azt jegyezve meg róla, hogy „nem tsak Frantzia Országban hanem egész Európában nagy kedvességet nyert mostan egy Stzithiai Filozofusnak az utazása“, s felhívja a magyar írók figyelmét mulhatatlan lefordítására (IV. 136. l.). A fordító kedv azonban — bizonyára terjedelme miatt — igen lanyhán jelentkezett, s kezdetben csupán szemelvényekre szorítkozott. A szorgalmas Kis János, Kazinczy barátja, tesz először próbát 1797-ben és 1799-ben a boldogságról szóló és a Polykratesről írt két fejezet átültetésével.⁴⁶ Két évtized múlva, 1816-ban, egy Solymosi Dániel nevű, Baselben tanuló ref. fiatalember „erőtlen igyekezetének első zsengejeként“ „az olvasni szerető értelmesekekkel“ közli *Anacharsis*-nak azt a fejezetét, amely „szívet illető módon adja elő a' Böltsebb régieknek a' világi Boldogságról való vélekedéseket.“⁴⁷ Ő is kifejezést ad buzgó óhajának, „hogy talám valamelly derék Hazafinak munkássága Hazánkat... meg fogja ajándékozni“ a teljes *Anacharsis*-sal. Az akkori irodalmi és gazdasági életben nem sok reményt lehetett fűzni ehhez a várakozáshoz. A magyar viszonyokat meghaladó vállalkozásnak tetszett a számos térkép-melléklettel terjedelmesített nagyméretű munka teljes lefordítása. Annál na-

⁴⁶ *A' Boldogságról. Ifjabb Anacharsis utazásából.* Sebbe való Könyv. Azcknak, a' kik az olvasásban hasznos gyönyörködtetést keresnek. Kiadta Kis János, Nagy Baráti Pred. Posonban, Weber Simon Péter, 1797. 31—89. l. — *Polykrates Barthelemyből.* Kalendárium és Sebbe való Könyv... 1799-dik esztendőre, Posonban, 87—96 l. (*Anacharsis*, T. VIII. chap. 74).

⁴⁷ *A' Délusi Filoklesnek a' Boldogságról való Beszélgetése.* Eggy kis darab a' Barthelémy Anacharsisából, fordítva német nyelvből Solymosi Dániel által. Posonyban, Fűskuti Landerer örököseinek betüivel, 1816. 8-r. 90 l. L. Bister német fordítását: *Reise des jüngern Anacharsis durch Griechenland.* Berlin 1790—93. 78—79. fejezet: *Verfolg der Reise nach Delos. Ueber die Glückseligkeit* (VI. 362—398 l.) és *Verfolg der Reise nach Delos. Ueber die Religionsmeinungen* (VII. 3—31 l.). A magyar fordító elhagyta azokat a részleteket, melyekben a görög böleseknak az istenségről való vélekedéseik foglaltatnak.

gyobb meglepetésként hatott, amikor 1820—21-ben Kolozsvárt a ref. kollégium betűivel 7 nagy kötetben, több mint 2200 lapon megjelent Barthélemy apátúr híres nagy munkájának az eredetiből készült, utolsó betűig hiánytalan szövege.⁴⁸ Az érdem két buzgó kolozsvári emberé: a guberniumnál akkor két ezüst húszasért díjnokoskodó Deáki Filep Sámuelé (1784—1855), ki a fordítást véghez vitte, és a nagyműveltségű Méhes Sámuel ref. kollegiumi tanára (1785—1852), ki a kiadást eszközölte. Kiviteléhez valóban semmi nehézségtől vissza nem riadó olyan vállalkozó szellemre volt szükség, mint amilyen Méhes Sámuel jellemezte, aki az *Erdélyi Híradó*-t, a *Nemzeti Társalkodó*-t és Brassai *Vasárnapi Ujság*-ját is két évtizeden keresztül saját vállalkozásában tudta fenntartani. 1819. febr. 8-án kötötte meg a szerződést sógorával, D. Filep Sámuellel, aki korának egyik legszorgalmasabb fordító munkása volt. A metszetek készítésével Nagy Sámuel bízta meg, a nyomtatással pedig Török István nyomdabérlőt azzal a kötelezettséggel, hogy 1819. május 1-től hetenként 1—1 ívet köteles elkészíteni 40 rhenes váltóforint ellenében.⁴⁹ Összesen 1020 példányt nyomtatott a könyvből, bolti árát 25, előfizetési árát 20, velin papíron 40 forintba szabva meg. Mindössze 333 előfizetője jelentkezett a széles Magyarhonból. A könyv kelendőségére és üzleti lebonyolítására nincsenek adataink, csupán annak híre maradt fenn, hogy Méhes Sámuel tetemes anyagi veszteséggel zárta az Anacharsis-ügyet. Viszont megérdemli, hogy emlékeztét felelevenítsük s áldozatkészségének motivumában pusztán e nagyhírű munka kiadására készítő ideális lelkesedését lássuk. Eleven kis korkép a száz év előtti Erdély szellemi életéből, amint két lelkes ember munkája az egész magyar szellemiséget bekapcsolja a francia hellénizmusnak európai kiterjedésű, akkor már egyre kisebb hullámokat verő áramlatába. Széles rétegeknek tette hozzáférhetővé azt a munkát, melynek ismerete a korabeli műveltségnek elengedhetetlen feltétele volt. Guzmics Izidor levelezéséből értesülünk, hogy a görögök történetjének megismerése végett az *Anacharsis* tanulmányozására adja magát s csak felette lassan tud átvergődni rajta.⁵⁰ Jászay Pál naplójából⁵¹ pedig látjuk, hogy a múlt század első évtizedeinek művelt magyar olvasója mily odaadással tudott elmerrülni ebbe a munkába, mely az antik világ minden érdekfeszítő apróságát élvezetes formába foglalta. Szellemtörténeti jelentőségének igazolására Jakab Eleket kell idéznünk, aki egykor emlékeit eleveníti fel, amikor azt írja, hogy „e művével Deáki hazafias célját teljesen elérte, megvették Erdélyben a tudósok, tudomány- és irodalompartolók s meg

⁴⁸ *Az ifjú Anacharsis Utazása Görög-Országban. A bévett időszámlálás előtt a negyedik Század közepén.* Berthelemy Apátúr után franciából fordította Deáky Filep Sámuel. Kolozsváron, A Ref. Kolégyom bet. 1820—1821. 8-r. I. XVI, 283 l., II. 359 l., III. 360 l., IV. 360 l., V. 360 l., VI. 350 l., VII. 84. LX. l.

⁴⁹ Török István dr., *A kolozsvári ev. ref. collegium története.* Kolozsvár 1905. II. 148—149 l.

⁵⁰ *Guzmics Izidor levelei Farkas Józsefhez.* Irodalomtört. Közl. 1909. XIX. 67 l.

⁵¹ Czékus László, *Jászay Pál naplója.* Irodalomtört. Közl. 1897. VII. 109 kkl.

a tanintézetek. Oly elterjedt s kedvelt olvasmány volt az amaz időben, -- folytatja tovább -- minők később a gróf Széchenyi művei voltak. Nem is volt mivel ember, aki *Anacharsist* és *Antenor utazását* nem olvasta. A tanuló ifjúságra különösen nagy hatást gyakorolt e könyv, egy eddig ismeretlen letűnt szép világ tündöklő nagyságával ismertetve meg annak tudományszomjas lelkét. Görögország nagyszerű kultúrája, művészeti classicus szépségei, tudományos gazdasága s építészeti emlékei Barthélémy magát kedveltető ragyogó irálya által még fokozva, Deáki gyönyörű magyar fordításában valóságos lelkesedést költött a kis Erdélyben.⁵²

Nem érdektelen annak felfejtése, hogy milyen indítékok hatottak Anacharsis magyar népszerűségére. A magyar fordító azzal tetszeleg magának, hogy Barthélémy egy scythával beszélteti el Görögország történetét, ami végeredményben a magyarságra áraszt dicsőséget. „Mélőbb tisztelethódolást az én nemzetemnek nem tehetek, — írja Deáki — mint midőn ezen Scythia utazó hagyományját azok törvényes tulajdonosinak — Scythák maradékainak — idegen kézből visszaadom.“ Már Bod Péter „Régi Magyar Bölts“ként emlegeti⁵³ Anacharsist, aki a melegen ápolt scytha-magyar rokonság révén egyetlen nemzetnél sem talált olyan meleg otthonra, mint nálunk. Walter Vilmos XIII. században szereplő keresztyén Anacharsisa is 1852-ben azon címen férközik a magyar olvasókhoz, hogy hősét a „szittyák, vagyis magyarok közt kereste a szerző, ez által fajunk neki hálával tartozik: mivel ezzel testi és lelki tehetségeinek életrevalóságát fényesen elismerte,⁵⁴ s még később, 1866-ban, Hanthó Lajos magyar ifjúsági átdolgozása⁵⁵ szintén azzal hizeleg a magyarságnak, hogy a rokonszenves és nagyműveltégű Anacharsis, aki Epaminondással, Xenophonnal, Platonnal, Aristotelel és Sokratessel társalog, vérrokonunk, ősmagyar atyánkfia.

Anacharsis tehát, a francia hellénizmus e legjellegzetesebb hajtása, amely mindenütt, ahol csak megjelent, lelkesedést keltett Görögország művészete, tudománya és klasszikus szépségei iránt, a mi szellemi életünkbe is mélyen benyomult s hatása a mult század magyar lelkének rétegébe rakódott. De nemcsak maga jött, magával hozta utánezatait is, még pedig mindkettőt, amelyik Barthélémy híres munkája mellett is érvényesülni tudott. Már a kortársak *Antenor*-t tartották az *Anacharsis* legsikerültebb kópiájának. Ezt az 1798-ban megjelent könyvet,⁵⁶ amely vetekedett mintaképének olvasottságával, Étienne-François de Lantier (1734—1826) szerkesztette egy Anacharsishoz hasonló fiatal embernek

⁵² Jakab Elek, *Deáki Filep Sámuel élete és irodalmi munkássága*. Független IV. 1878. 171 l.

⁵³ *Szent Hilárius*. N. Enyed 1768. 39. sz. 12 l.

⁵⁴ *A tizenharmadik századbeli Anacharsis*. Középkori jellemrajz. Walter Vilmos után Gyurits Antal. Kiadja a jó és olesó könyvkiadó társulat. Pesten, Emich Gusztáv könyvnyomdája, 1852. VIII, 360 l.

⁵⁵ *Az ifjú Anacharsis utazása Görögországban a Kr. e. IV. század közepeán*. Az érettebb ifjúság számára szerk. Hanthó Lajos. Pest, Emich G. 1866.

⁵⁶ *Voyages d'Antenor en Grece et en Asie; avec des Notions sur l'Égypte*. Manuscrit grec trouvé a Herculanum. Paris, Bernard, 1798. 3 vol. in-8.

görögországi és ázsiai utazásáról, meglátásairól, benyomásairól és tapasztalatairól. Nemesak megtartotta a regény-formát, hanem még tovább is fejlesztette, úgy tüntetve fel a dolgot, hogy ő csak fordítója a nápolyi múzeumban talált ama papirusz-tekercsnek, amelyre Antenor több ezer évvel azelőtt maga jegyezte le érdekfeszítő élményeit. Szabad szárnyra eresztett képzelete szakítva Barthélemy tudós módszerével, hamis képet festett a görög világról, saját századának francia erkölcsait vetítve vissza az elmúlt időkbe. Az ő személyei úgy éreznek, gondolkoznak, beszélnek és cselekszenek, mint a rokokó szalonok francia előkelőségei. Ilyen szellemben nézve a görög életet, kényesen kiélezett szerelmi jelenetekkel zsufolta tele a mult idők képét. Erotikus hangsúlyozottsága miatt a kortársak a női szalonok Anacharsisá-nak⁵⁷ (l'Anacharsis des boudoirs) nevezték Lantier *Antenor*-ját. Ebben azonban nem gúny, hanem dicséret rejlett. Tiszta, elegáns, kecses stílusa mellett főképen e vonásának tudható be rendkívüli sikere, amely 23 francia kiadásán kívül a német, angol, spanyol, portugál, orosz, olasz és az újjörög irodalomban is visszhangot keltett. Jakab Elek fent idézett sorából láttuk, hogy minálunk is a kedvelt olvasmányok közé tartozott, pedig a gyulafehérvári id. Farkas Sándor († 1858) Nemes Alsó Fehér vármegye táblabirájának 1831—33-ban a nagyenyedi ref. kollégium betűivel nyomtatott 3 kötetes fordítása,⁵⁸ „melyben minden rendű ember gyönyörűséggel olvashat, 's esméreteit gazdagíthatja,“ nem volt teljes, mivel a cenzura — nyilván megütközve az erkölcsi kifogás alá vonható jeleneteken — a 4. és az 5. kötet kinyomtatását eltiltotta.⁵⁹ Az *Anacharsis*-hoz és az *Antenor*-hoz hasonló szellemben fogant Alexander-Étienne-Guillaume Théis (1765—1842) szintén nagy sikert aratott, több nyelvre lefordított *Voyage de Polyclète*-je,⁶⁰ amely levélformában kellemes és elegáns képet nyújt a római köztársaság utolsó éveiről. *Anacharsis*-nak ezt a jóval csekélyebb értékű utánezatát a Felső Magyarországi Minerva II—X. évfolyamaiban (1826—1836) Kis János közölte le folytatásokban.⁶¹ Önállóan is szerette volna megjelentetni, de a Magyar Tudós Társaság Bajza előterjesztésére kiadását nem vállalta azzal a megokolással, hogy a munka nagy része nyomtatásban már megjelent.⁶²

⁵⁷ J.-M. Quérard, *La France Littéraire*. IV. p. 541. — *Nouvelle Biographie Générale*. Paris 1859. T. 29. p. 496.

⁵⁸ *Antenor Utazása Görög Országban és Ázsiában*. Egyiptomról való értekezésekkel. Herkulánumban talált görög kéziratban. Frantzia nyelvre Lantier a' Sz. Lajos rendjének kereszties vitézze; Frantziából pedig Magyar nyelvre fordította és némely jegyzetekkel kiadta Gyula Fejérvári Idősebb Farkas Sándor Nemes Alsó Fejér Vármegye Táblabirája. Nagy Enyeden, Nyomtatott a' Ns. Ref. Kolégyom betűivel Vizi István ügyelete alatt, 1831—1833. I. 292 l., II. 264 l., III. 229 l. 8-r.

⁵⁹ Ezt olvassuk Bajza József 1836. évi akadémiai jelentésében. Vizota Gyula: *Bajza József akadémiai munkássága*. Irodalomtört. Közl. 1912. 362 l.

⁶⁰ *Voyage de Polyclète, ou Lettres romaines*. Paris 1821. 3 vol. in-8.

⁶¹ *Polyklet utazása vagy római levelek*. Irta francia nyelven báró de Theis, fordította Kis János.

⁶² Vizota Gyula, *Bajza József akadémiai munkássága*. Irodalomtört. Közl. 1912. 236 l.

III.

Bajza helyes véleményének tulajdonképeni indító oka az lehetett, hogy a mult század 30—40-es éveinek nagy fordulatok előtt álló friss szelleme már rendkívül messze távolodott a hazájában is régen feledésbe merült francia hellénizmus eszmekörétől. Ereje már annyira lecsökkent, hogy mélyebbre vágó indítékokat, nagyobb lökéseket s elhatározó irányítást tőle várni nem lehetett. A romanticizmus és a népies nemzeti irány atmoszférájában már nem kellett a hellénizmus kiélt divata, a renaissance óta állandóan napirenden levő és ható görög-római klasszicizmusnak ez a még egyszer erőrekapó utolsó lendülete. Legsajátosabban a francia szellemben virágzott ki, amely a középkor vége óta állandóan kapcsolatban volt az antik világgal. Hanyatlásának mélypontját már a XVIII. század második felében elérte, amikor az ízlés elsekélyesedésével a lényeg, a belső szépség, áldozatául esik a merő külsőségek hajhászásának. Hogy az irodalom és a közönség ismét rajongással szegezte tekintetét az antik világra, abban elhatározó része volt az akkori idők legnagyobb eseményének, Pompei és Herculaneum felfedezésének. Enthuziazmus, bámulat veszi körül egyszerre mindazt, ami ókori, görög vagy római. De ez már nem az elmélyedés, csupán az újság ingere, a mindennapiságba változatosságot és rendkívülit óhajtó felületes érdeklődés. Legjobban talán úgy fejezhetjük ki, hogy divatba jön az ókor és olyan közszellem alakul ki, amely az előkelőséghez és a műveltséghez tartozónak tekinti törődni mindazzal, ami a görög-római klasszikus világgal vonatkozásban áll. Egyszerre nagy szaporasága támad a Herculaneumról szóló leíró munkáknak (akárcsak nem rég Tutankamen esetében), mások magában Görögországban személyes élményükké teszik az antik kultúrát. Így az angol Wood, akinek munkái francia nyelven is nagy sikert érnek el, továbbá a francia Chateaubriand és Delille költő bejárják az ókori műveltség színhelyét s áradozva örökítik meg benyomásaikat és hangulataikat. Winckelmann munkáit háromszor is lefordítják s egymást érik az antik világ kincseiről szóló leírások. Nem kell figyelmen kívül hagyni, hogy a XVII. és XVIII. században a történettudomány és az archeologia a mai kitisztultságában ismeretlen fogalom volt. Nem egyszer össze is zavarták az antik népeket, a görögöt és a rómaid, az etruszokot és az egyiptomit, így ezek az útleírások és tudós régiségtani értekezések az újság ingerével bilincseltek le a széles rétegek érdeklődését. Ezzel vele járt, hogy aki modern akart lenni, föltétlenül nagy érzéket mutatott a klasszikus ókor iránt s a sikerre vágyó író is a görög-római eszmekör nagy lehetőségeket nyújtó kényelmességében vonult meg. Úgy, ahogy Mme Lezay Marnezia tette, aki Pompeji romjai alól szedi ki Julia és Ovidius — lényegében a XVIII. század élénk francia képzeletével kiszínezett — szerelmi történetének kéziratait, vagy Lantier, a Sz. Lajos rend lovagja, akinek a történelmi szellem szempontjából értéktelen könyvéből 23 kiadást fogyaszt el az olvasók mohósága, csak azért, mert e Herculaneumban „talált“ kézirat a modern francia pikantériát antik keretbe foglalta. E nagy érdeklődés felverésében kiváló része volt Rousseau-nak is, aki a multon keresztül jutott el a ter-

mészethez.⁶³ A klasszikus kor fényűzését és raffinériáját megveti, de annál jobban lelkesedik a régiek egyszerű szokásaiért és erkölcsiért. Minden munkájából kitűnik, hogy különösen Spártaért és Plutarchosért őszintén rajongott. Lykurgos ezt mondta vagy azt tette, — döntő érv, megcáfolhatatlan bizonyíték volt Rousseau szemében, kit a spártai erkölcsök mellett főképen a régiek egyszerűsége bájolt el. Míg a tömegeket az antik emlékek szépsége és ritkasága izgatta, Rousseau Plutarchoson keresztül a figyelmet a görög és a latin műveltség emberére irányította. Ez az érdeklődés olyan arányokat öltött, hogy nem volt az az izgalmas regény, amelyet mohóbban olvastak volna, mint Amyot *Periklesét* vagy Plutarchos párhuzamos életrajzait. Jellemző, hogy ez utóbbiból pár évtized alatt 20 kiadást fogyasztottak el. Ez a divat annyira átjárja az életet, hogy a szalonokba is bevonul s leköti a társalgás témáit. Előkelő urak és nagyműveltségű úrnők Lykurgosról, Xenophonról csevegnek, vagy pedig a római költőkről, hadvezérekről, a görög hölgyek ruha- és hajviseletéről s ékszereiről tárgyalnak oly közvetlenséggel s ott-honossággal, mint a legközönségesebb napi dolgokról. „Örömben sirmtam, — írja Vauvenargnes Mirabeauhoz (1740. III. 22.) — amikor Plutarchos életrajzait olvastam. Egy éjszaka sem mulik el anélkül, hogy ne beszéljek Alcibiadessel, Agesilaussal s másokkal.“ Ez a vonzalom Plutarchoshoz s ez a rajongás az antik világ iránt nem volt muló jelenség. Komoly alapot nyert a nevelésben, mely az iskolába is bevitte a *Vies paralleles*-t és az *Oeuvres morales*-t. A nagy rokonszenvvel kísért 1774-iki görög felkelés, mely a németeknél is filhellénista nyomokat hagyott,⁶⁴ még inkább fokozta Görögország iránt az érdeklődést és rajongást. A XVIII. század második felében Gessner idilljeinek francia nyelven elért nagy sikere szintén a hellénizmus szenvedélyének tulajdonítható, amelynek hatása lassanként a tudományra, irodalomra, művészetre, a mindennapi életre, sőt még a politikai gondolkozásra is kiterjedt.

Csak nem régen látjuk behatóan megvilágítva⁶⁵ e szellemi folyamatot. Részletezését kerülve, csupán vázlatos körvonalait szeretnők megvonni mintegy háttérül ama néhány tipikusan francia hellénista jelenséghez, amely hozzánk is elszármazott. Igen természetesen a tudomány sem vonhatta ki magát hatásköre alól. Jellemző azonban a hellénizmus felületességére, hogy az irodalmi, történeti és nyelvi kultusz ellenére a forradalom ébredésekor még a leghívatottabb körökben is csaknem tökéletes nyelvi tudatlanság uralkodott. La Harpe alig értette Sophokles nyelvét, akinek tragédiáját fordította, s a professzorok sem jutottak tovább az elemi ismereteknél. Az Akadémia, a legmagasabb fórum, amely rendszeresen foglalkozott az archeologiai problémák megvitatásával, — ennek eredménye a 20 vastag 4-r alakú kötetben kiadott görög régiség-

⁶³ *Emile*-jében írja (IV.): „En général, Emil prendra plus de goût pour les livres des anciens que pour les nôtres, par cela seul qu'étant les premiers, les anciens sont les plus près de la nature.“

⁶⁴ Robert F. Arnold, *Der deutsche Philhellenismus*. Kultur- und literarhistorische Untersuchung. Euphorion. Zweites Ergänzungsheft 1896. 71—181 l. U. o. 1904. 735—741 l.

⁶⁵ M. Badolle i. m. 341—393 l.

tan — talán az egyetlen kivétel. Ellenben a francia filologusokat össze sem lehet mérni a XVIII. század végének híres német tudósaival. A hellénizmus a tudományosságnak nem is a mélységére, inkább terjedelmére hatott. Ekkor halmozódnak fel nagy számmal a francia irodalomban azok az értekezések, tanulmányok, könyvek és kötetek, amelyek a görög műemlékekkel, az antik építészettel és festészettel (Caylus), az ókori mozaikkal, érmekkel és felírásokkal. (Barthélemy), s a görög vallással és mitológiával (Foucher) foglalkoznak. A kritikusok Aristoteles princípiumairól vagy a modernek és a régiak kölcsönös értékeiről vitatkoznak. Batteaux felújítja Voltairenek Euripides *Hippolytjára* vonatkozó véleményét, s összehasonlítva Racine *Phedre*jével, arra az eredményre jut, hogy a görög tragédia nem méltatlan az utókor bámulatára. Általában munkáik tele vannak ilyen s hasonló banális megállapításokkal, a közönség ízlésének nyomában járó s tetszését hajhászó hamis eszmékkel. A napjainkban sem ismeretlen tudományos amatörködés volt ez, melyet az Akadémia a szigorú stílus és módszer alkalmazásával igyekezett az érvényesülést terelő leszorítani. A nagy termelés bősége annak tulajdonítható, hogy az emberek szívesen olvastak és hallottak a hellén régiségekről. Ugyanez az érdeklődés váltotta ki a tömeges fordítást és átdolgozást is. Rochefort 1770-ben az *Iliast*, hat évvel később az *Odysseiat* bocsátja közre. Pár évtized alatt majdnem az összes görög klasszikusok — Platon, Aristoteles, Xenophon, Anakreon, Sappho, Theokritos, Aristophanes, Aischylos, Sophokles, Euripides — francia mezt öltének. Mivel nem tudtak jól görögül s az antik világ szelleme is csak távoli sejtésként derengett előttünk, egészen franciaízü szövegek kerültek ki kezeikből. Mindenesetre jellemző a nagy közönség érdeklődését is igénybe vevő hellénizmus terjedelmére, hogy Cousin-Despéreaux 1782-ben egy 16 kötetes görög encyklopédiát szerkesztett, amelyet később még több hasonló munka követett.

Természetesen a közönség elsősorban az irodalomtól várta izgatót hellén érdeklődése kielégítését. Azok az írók, akik erre vállalkoztak, majdnem kivétel nélkül másodrangúak. Az irodalmi élet különféle korszakaiban megismétlődő jelenség az, hogy épen ők azok, akik az igazi tehetségeknél jobban kitapogadják a kor tendenciáját, az olvasók lelki állapotát, hajlandóságát, ízlését és fogékonyságát. A XVIII. század második felének az ismeretlenség homályából felbukkanó francia írói valósággal ellepték az összes műfajokat s a kor kívánalmainak megfelelően teletüzdelték hellén elemekkel. Találékonyaságuk odáig terjedt, hogy divatba hozták az u. n. görög regényt. Kitaláltak egy valószínűtlen cselekményt, amelyen még rajta izzott a XVIII. század bélyege, szentimentális bábalakjaikat görög nevekre keresztelték, s hogy semmi se hiányozzék, regényük vázát ismert vagy egyáltalában nem létező görög hangzású földrajzi helyekre támasztották. Az olvasó rendkívül meg volt elégedve, ha a szerző még azt is elhitette vele, hogy regénye csak fordítása ennek vagy annak a görög szövegnek, amelyet a ritka véletlen innen vagy amonnan vetett napfényre. A *Bibliothèque des Romans*-ban számos ilyen látott napvilágot s hatását még Marmontel is megérezte, akinek meséi szintén szívesen öltik magukra a di-

vatos görög kosztümöt. A költészetben elég André Chénier nevét említenünk, aki századában a hellén szellem legklasszikusabb művészi kifejezője. Születése, nevelése, tanulmányai folytán precíz görög ismereteket szerzett s különös érzéssel látta meg az antik világ szépségeit. Egyedüli a maga korában, ki a mélységbe száll, akin eredeti szépségében ragyog Görögország levegője, illata, íze és színe, aki naivul és igaz szívből szerette az ókori írókat, aki valóban beleélte magát az ő világukba, aki a régiak szépségeinek búbáján annyira szenvedélyes odaadással csüngött, aminő a XVI. század embereinek lelkét töltötte el az ókori világ legelső felfedezésekor.⁶⁶

Ha egy kor képét vizsgáljuk, multhatatlanul színházához kell fordulnunk, ahol a napi ízlés legközvetlenebbül nyer kielégülést. A XVIII. század második felében közel 100 olyan francia drámát számlálhatunk össze,⁶⁷ amelyek nyilván a hellénizmus eszmeköréből keltek életre. Vannak köztük pásztorjátékok, heroikus balletek, komikus és komoly operák, komédiák és tragédiák. Össze lehetne belőlük állítani a mitológia minden legendáját, s a görög történelem valamennyi nevezetes eseményét. Lemierre *Hypermetre*-je 143-szor, Guimond de la Touche *Iphigénie en Tauride*-ja 116-szor, La Harpe *Philoctete*-je 24-szer került színre a század utolsó évtizedeiben. Amikor ezekről a drámákról az állapítható meg, hogy nagyrészt csak neveikben s a görög történelemből vont cselekményeikben görögök, egyébképen a XVIII. század filozófiáját hirdetik és a felvilágosodás eszméit propagálják, önkéntelenül a mi Bessenyeink korszakjelző hasonló természetű *Agisára* kell gondolnunk. Meggyőződésem szerint nem Plutarchos s nem is Gottsched hatásának terméke ez, mint az eddigi irodalomtörténeti vizsgálódások gyanítják, hanem a drámairodalmat is megtermékenyítő francia hellénizmus áramlatából szűrte magyarrá a kiváló testőrhadnagy.

Ezek az utalások is eléggé igazolják, hogy a francia irodalom forradalom előtti korszakán valóban végig húzódik a hellén világért lelkesedő folyamat, ami meglehetősen érdekes és elszigetelt jelenségnek tűnik föl épen abban a században, amely lehető legtávolabb esik az európai műveltség antik kútforrásaitól.⁶⁸ A szellemi élet valamennyi megnyilvánulásából világosan látjuk, hogy ez nem volt pusztán esetlegesség, egynémelyeknek különködő kalandozása a múltba, hanem csakugyan benne élt a lelkekben. A képzőművészetekre is átcsapott, ahol Herculaneum kiásása meg a Caylus által felfedezett antik viaszfestés új lökést adott a képzeletnek és a technikának. A festők, szobrászok és építészek a görög stílus tanulmányozásába mélyednek s a rokokó művészettel szemben az antik irányúnak törnek utat. Az építészetben a görögös vonások lesznek uralkodók. Soufflot a Pantheont úgy akarja építeni, hogy a gót könnyedséget a görög architektúra tiszt-

⁶⁶ Faguet Emil, *A XVIII. század*. Haraszi Emil fordítása, Budapest 1898. 639—649 l.

⁶⁷ Ezeket a darabokat felsorolja M. Badolle i. m. App. V. 404—405 l.

⁶⁸ Faguet i. m. 639 l.

taságával és nagyszerűségével egyesítse. 1753 óta a Szalon egyetlen tárlatáról sem hiányzik a görög tárgyú kép. A görög-római mithologia és történelem eseményei elevenednek meg a vásznon oly teljességben s oly nagy arányokban, mint egyszer sem és soha többé a renaissance óta. Főképen Jos. M. Vien (1716—1809) és J. L. David (1748—1825) vívják ki ez irány diadalát, amely sajátos stílusával és felfogásával ugyanannak a hellén légkörnek kifejezője, mely a szellemi, sőt a mindennapi élet megnyilvánulásaiban is felbukkan. Így már 1760 körül a divaton is érzik hatása. A színpadokon, ünnepélyeken és összejöveteleken görög hajviselettel és görög kosztümökben jelentek meg a nők. Mme Vigée-Lebrun — amint memoirejában leírja — kis görög ünnepeket rendezett, ahol görög menüt szolgáltak fel a görög kosztümökbe öltözött vendégeknek. Korinthusi szőlőt és ciprusi bort hordoztak körül s az asztalnál Le Brun Anakreon ódáit fordította. A *Le Journal de la Mode* 1790-ben arról értekezik, hogy az igazi szabadság el sem képzelhető a görög viselet adoptálása nélkül. Hevesen kikeltek a gyémánt viselése ellen, amelyet Homeros nem említ s melyet az athéneiek megvetettek. David maga tervezett a szabadsághoz méltó görögös stílusú öltözéket. Csupán a nehéz pénzügyi helyzet volt az oka, hogy nem vált általánossá. Jó volt, ha kenyérre telt. De a forradalom terrorja alól felszabadulva, a nők megint antik izlésű toiletteket csináltattak, ekkor már inkább koketériából. Vasárnap a legszegényebb kis grisette is felöltötte athéni ruháját, hogy legalább ezzel dokumentálja Vénussal való rokonságát.

Ilyen volt a francia hellénizmus állapota 1789 felé. Általános görög izlés, válogatás nélkül. Szerették a görög regényeket, érdeklődtek a nagy görög férfiak intim élete s belső érzelmei iránt s minden apróság megkapta a figyelmet, aminek görög vonatkozása volt. Mindez aztán egybekerült, megsokszorozódva összegyűlt a *Voyage du jeune Anacharsis*-ban. Az előzmények után tehát egészen érthető a könyv szokatlan nagy irodalmi és rendkívüli üzleti sikere. Megjelenésekor a francia társadalom már át volt itatva a hellén eszmékkel, így *Anacharsis* az irodalmon túl a politikai életbe is szervesen beleillett. Ennek a hellénizmus eszközül szolgált egy olyan államrendszer után vágyó törekvés kifejezésére, ahol nagyobb a szabadság és több az egyenlőség. A hellénizmus befolyása a politikai életre már a nevelésben erős indítékokat kapott. A kollegiumok centrális tárgya a hellén civilizáció s ennek keretében főképen a politikai történelem tanulságaira szegődik a figyelem. Természetes, hogy az öregebb és a fiatalabb nemzedék élvezettel szívta magába az egyenlőség kultuszát, a szabadság szenvedélyét, de egyben az antik világ erkölcsi destrukcióját is. A forradalom aztán visszhangozza is a felszívott eszméket. A forradalmárok szenvedély korbácsoló szónoklatai hemzsegnak a görög politikai eszmékre s a görög államférfiak magatartására vonatkozó utalásoktól. Robespierre a „Code Pénal“ tárgyában tartott beszédét Athén történetéből vett részlettel kezdi. Valóságos ragály, járvány volt citálni a görög politikát, intézményeket és erkölcsöket. De nemcsak idézték, valósággal utánozták is őket. Dicsőségszámba ment hellén halált halni.

„Ha te kiiszod a méregpoharat, veled iszom én is“, — kiáltotta oda David festő Robespierrenak a termidori pompás szereplése után s ezért majdnem guillotine alá került a hamis Socrates feje. Ez az őrzöngés még nagyobb arányokat öltve a politikai tetteknek is irányt szabott s a törvényhozásra is döntően hatott. Chateaubriand az *Essai sur Révolution* c. munkájában írja, hogy a franciák fanatikus bámulói az antik világnak, amelyből kölcsönveszik a vitézséget, de sohasem az erényeket, s utánozzák Róma és Athén tyrannusait és gyilkosait, kik hazájukat romlásba vitték. Kétségtelen, hogy Rousseau mellett az *Anacharsis* — amelynek befolyása a közszellemre, Taine véleménye szerint is, Plutarchoséval vetekszik — volt a legnagyobb hatással a politikai életet is átfogó hellén szenvedélyre. 1789 óta az emberek szüntelenül ennek olvasásával csillapították antik érdeklődésüket. Szelleme nemcsak Chateaubriandon érzik, ki a forradalomról írt tanulmányának görög történelmi részeit veszi kölcsön belőle, nemcsak Lantieren és Théisen, a hanyatló ízlésre valló *Antenor* és *Polyclete* népszerűségén, hanem Mme Staël *Litterature*-jén is, melyet az *Anacharsis* legragyogóbb visszhangjának tekinthetünk.

Anacharsis tehát a hellén divatnak köszöni létét, viszont a hellénizmus is nagy hálával tartozik neki. Amikor már rég feledésbe merült a görögök utánzása, *Anacharsis* kiadás után kiadást ér s fordításai-ban a klasszikus világ őszinte szeretetére lelkesíti az egész Európa művelt olvasóit. Függetlenül stílusának kecsességétől, bájos formájától s cselekményének regényes fonásától, történelmi tudós hűségével a hitelesség bizalmát ébresztette maga iránt. Valóban encyklopédiának, az antik világ olyan szellemi tárházának tekintették, amely minden kérdésre megbízható felvilágosítást nyújt. *Anacharsis*nak s vele együtt a francia hellénizmusnak ez a különös sikere s duhatja 1850 táján hirtelen lehanyatlik, majd a modern áramlatok zuhataga alatt teljesen eltemetődik. Ez nem azt jelenti, hogy hellén érdeklődésüket az emberek modernebb munkákból elégítették ki, inkább azt, hogy a fiúkat egyáltalában nem érdekelte az a szellem, mely az apákat és a nagyapákat magával ragadta és bámulatra lelkesítette.

Igy váltakoznak a szellemi életben az áramlatok, így temeti el az idő az élő valóságokat, amelyeket csak egy századnyi rétegből is megfeszített kutató munkával kell kiásni. Célunk az volt, hogy a francia hellénizmusnak — e nagy súlyú irodalmi, művészeti, társadalmi és politikai ható erőnek — legjellegzetesebb termékeit a magyar nyelvterületen megkeressük, eddigi észrevétlenségükből előhuzzuk s a minden nyugati eszmeáramlat iránt rendkívül fogékony magyar léleknek erre az eddig észre nem vett érdekes kapcsolatára rámutassunk. A magyarság intelligenciája mellett tanuskodik, hogy kitárt lélekkel intenzíven idegződött ebbe a hatáskörbe, amely ízlését finomította s műveltségét gazdagította. A történelmi magyar lélek egy újabb műveltségi réteget jelent tehát, amikor a francia hellénizmus nyomait találjuk meg benne. Az a jelenség pedig, hogy ezek a nyomok legjelentősebb megnyilvánulásaikban Erdélyben futnak össze, nem esetlegesség sem pedig érdekes véletlen. A francia nyelv és műveltség magyarországi hatásának

egyik csatornája épen Erdély volt, ahol visszafelé a XVI. századig követhetők a részben politikai, részben szellemi kapcsolatok. Ez utóbbiak a XVIII. század óta kapnak erőre az erdélyi főúri családok franciás műveltségének befolyása alatt, amely divatossá teszi a francia irodalomnak nemcsak szemmeltartását, hanem nevezetesebb termékeinek magyar tolmácsolását is. A XVIII. század második felében a franciából készült magyar nyelvű műfordítások túlnyomó része Erdély szellemi köréből kerül ki, úgyhogy valósággal egy külön erdélyi franciás irodalmi irányról beszélhetünk.⁶⁹ Ennek hagyománya az alsóbb társadalmi körökre is kihat, a következő évszázadra is átnyulik, továbbra is ható erő marad: Erdélyben volt tehát leggazdagabb hagyomány és legtöbb érzék a francia hellénizmus eszméinek felvételére és a magyar szellemi közöshöz közvetítésére. A Zágoni Aranka György, a Deáki Filep Sámuel és a gyulafehérvári Farkas Sándor fordításában hozzánk került *Julia levelei*, *Anacharsis* és *Antenor* — még távolabb Bessenyei *Agis-a* — ennek a szellemnek az emlékei s az erdélyi magyar lélek mindig messze tekintő hajlamosságának a könyvtárak poros rejtekeiből előkereséggel bizonyosságai.

⁶⁹ L. Baranyai Zoltán, *A francia nyelv és műveltség Magyarországon. XVIII. század.* Bpest, 1920. c. könyvének „Francia hatás Erdélyben“ c. fejezetét (138—147 l.), ahol az Erdélyben franciából készült fordításokat is felsorolja.

A magyar kannibálizmus meséje.

Minap egy budapesti napilapban olvastam, hogy egy román iskolakönyv (Gh. Ioan és Dobrovici negyedik elemi osztály számára) a következő dolgokat állítja a magyarokról: „A magyarok nagyon kegyetlenek voltak. Akit elfogtak, azt megölték, kiszedték a szívét, felszeletelték és menten megették.“ Hallomásból tudom, hogy amerikai tankönyvekben is felmerült a honfoglaló magyarok emberevésének híre. De még dilettáns történészeknél is, mint a francia Dussieuxnél (*Essai historique sur les invasions des Hongrois en Europe, et spécialement en France*. Paris 1879, p. 76) találkozunk hasonló vádakkal, ami már magában is mutatja, hogy itt valami olyan hiedelemmel van dolgunk, melynek eredetére és tarthatatlanságára érdemes lesz rámutatnunk.

Ákár természetes józan ésszel nézzük a kérdést, akár segítségül hívjuk az összehasonlító etnológiát, nem képzelhetünk el és nem is találunk semmiféle olyan harcos, nomád állattenyésztő és részben földmivelő népet,¹ mint amilyen a magyar is volt a honfoglalás előtt, mely az ellenség nyers húásával, vagy pláne kitépett szívével táplálkozott volna. A magyarokkal rokon finn-ugor vagy török népek körében semmiféle ilyen analógiát nem találunk. Viszont annyi bizonyos, hogy a szóbanforgó állításnak megvan a maga történeti eredete, ami két forrásra megy vissza: egyrészt a német Reginora, másrészt magára Béla király névtelen jegyzőjére.

Regino (*Mon. Germ. Scriptores* I, 600) a magyar honfoglalással egyidejű Annaleseiben írja le a magyarok kannibalizmusát: „Carnibus siquidem, ut fama est, erudis vescuntur, sanguinem bibunt, corda hominum quos capiunt particulatim dividentes veluti pro remedio devorant, nulla miseratione flectuntur, nullis pietatis visceribus commoventur“.²

Maga Pertz, a *Monumenta Germaniae* nagynevű kiadója, megjegyzi e helyen, hogy Regino a magyarokról szóló tudósításának nagy részét Justinusnak a scythákról szóló fejezetéből (XLI.) vette át. Tudjuk azt, hogy a Krisztus utáni II. III. vagy IV. században élő Justinus scytháinak semmiféle köze nincs a IX. században felbukkanó magyarokhoz. De viszont tudjuk azt is, hogy a magyarok hogyan jutottak ahhoz a kétes dicsőséghez, hogy

¹ A földmivelés legfontosabb szavai, melyek igen fejlett agriculturáról tesznek tanúságot, már a honfoglalás előttiék: v. ö. Gombocz: *Bulgarisch-türkische Lehnwörter*. SUS. Tom. XXX; Zichy István: *A magyarság őstörténete és műveltsége a honfoglalásig*, 1923. 51. lap.

² Mint hire járja, nyers hússal táplálkoznak, vért isznak, az elfogott emberek szívét apróra szabdalva gyógyszerként falják, semmiféle könyörület meg nem indítja őket, semmiféle jóindulat nem hatja át belsőjüket.

a scythákkal azonosítsák őket. A középkori geográfiai fogalmak szerint Európától keletre a Tanaison túl levő területet Scythiának hívták és valamennyi innen előkerülő népet, mint a hunokat, avarokat, sőt a gótokat is és legvégül a magyarokat scytháknak tekintették; így az ókor minden adatát, mely a scythákra vonatkozott, egymásután ráhúzták a keletről felbukkanó és a nyugatot erősen nyugtalanító népekre. Így jutott eszébe Reginonak is, hogy Justinus scytháiról szóló tudósítását jórészt szóról-szóra átvegye a magyarok betörésének ismertetésével kapcsolatban.

Ez a tudósítás tulajdonképen nem is olyan kedvezőtlen, mert hiszen a római történetírók szívesen állították elpuhult véreik elé a barbár, de egészséges erkölcsű scytha népet. Azonban idővel sok kedvezőtlen állítás járult hozzá az eredetileg idillikus képhez, úgy hogy Szevillai Izidor, a középkor nagy enciklopedistája, már ezt írja a Mágóg fiai Jáfet-féle Scythiáról szólva: „Ex quibus quaedam agros incolunt, quaedam portentuosae ac truces carnisbus humanis et eorum sanguine vivunt.“ (*Etymologiarum libri XIV*, 3, 31–32).³ A VII. század elején író Izidor természetesen szintén nem ismerhette a magyarokat és állítása csupán az ókori scythákra vonatkozik.

Ami a scytháknak ezt a kannibalizmusát illeti, Ruehl, a nagy német filológus, kimutatta, hogy a Nagy Sándor-mondából ered és a zsidók kovácsolták ezt a vádat a körülöttük élő „tisztátalan“ népek ellen (*Neue Jahrbücher* 121, 573.).

Már pedig szerintem Regino, mikor a magyarok jellemzését igyekezett adni krónikaszerű feljegyzéseiben, nem tett mást, minthogy középkori krónikás módjára kompilálta Justinus adatait Izidoréval, mely utóbbit talán csak hallomásból ismerte (*ut fama est*), és ezt annál több jóhiszeműséggel tehette, mert meg volt győződve a scythák és a magyarok azonosságáról.

Igy lett egy középkori scytha-legendából a magyarokat még ma is sujtó vád.

A másik író, ki a magyarokról hasonló dolgokat mesél el, maga a magyar Anonymus: „Ámde utóbb a szóban levő nemzet a háboruszkodásba belefáradva, olyan kegyetlenné fajult, hogy — némelyek szerint — haragjában emberhúst evett, meg emberek vérért itta“.⁴ Már Fóti József Lajos kimutatta, hogy Anonymus e helyen szóról szóra az ú. n. *Exordia Scythica* c. középkori IX.—X. századi kompiláció szövegét írta át elbeszélésbe, mely szintén — a magyarokról mit sem tudva — a scythákról állította fel a kannibalizmus vádját, Ruehl szerint szintén Isidorus alapján.⁵ Az *Exordia Scythica* bambergi kéziratában olvassuk ugyanis a Justinusból eredő hízelgő scythajellemzés után: „postea, ut dicunt quidam, ad tantam crudelitatem pervenit iam dicta gens, ut carnem humanam manducaret sanguinem biberet“.⁶ Ami szóról szóra Anonymus szövege. Tehát Anonymus is azt hitte, amit Regino, t. i. hogy a scythák és magyarok ugyanaz a nép és hogy joggal mondhatja el a magyarokról azt, amit forrása a scythákról állít.

A pontos szövegkritika tehát kimutatja a magyarok kannibalizmusáról

³ Kik közül néhányan a földeket művelik, mások pedig mint szörnyűséges vadak emberhússal és emberek vérével élnek.

⁴ Pais Dezső: *Magyar Anonymus*. Napkelet könyvtára 14.

⁵ Fóti J. L. *Góga és Mágóg*. Irodalomtörténeti Közlemények 1913.

⁶ Kiadva *Mon Germ. Hist. Auctores Antiquissimi* XI. 319.

szóló híradások tarthatatlanságát. Furcsa volna, ha a XX. században egy népre abból hárulna odium, amit egy vagy két középkori kompilátor jóhiszeműen, de ostobán ráfogott.

Eckhardt Sándor.

Az első magyarra fordított angol regény.

Az erdélyi magyar szellemi élet mai erőteljes magatartását s lendületes előtörését is a román napi sajtó a kormányzat kisebbségi politikájának érdemei közé sorolja. Azért virágzik a magyar szellemi élet Erdélyben, — állítják — mert rendkívüli szabadságot élvez a magyarság. Különösen bibliografiáinkkal kapcsolatban ismételtén olvasható még az érdekeinket is kisajátító ez a megállapítás (*Prager Presse* 1929. máj. 10., *Ordinea* 1929., *Universul* 1930. febr. 11.), amelyért egyik magyar folyóiratunk (*Erdélyi Helikon* 1929. 8. sz.) egészen különös és meglepő felfogással a mi számotartó munkánkat tette felelőssé ahelyett, hogy önérzetesen rámutatott volna e jelenség valódi gyökerére. Nem azért borult virágzásba szellemi életünk, mert a politikai bölcsesség megengedi nekünk azt a ma már az egész világon vitán felül álló kulturális szabadságot, hogy poétáink verseljenek, elbeszélőink regényeket írjanak s tudósaink kutassanak, hanem azért, mert sok rátermettséget, gazdag lelki tartalmat s a művelődés iránt kifinomult érzéket hoztunk magunkkal a mai helyzetbe. Ezt a készséget és hajlamoságot korántsem a minden idegünket igénybe vevő utóbbi pár év alatt szereztük, hanem hatását még a román szellemi életben is érezhető hosszú évszázadok kulturális művelődéséből örököltük. Számítalan példával igazolható, hogy Erdély a múltban is igen sok téren úttörője volt a magyar szellemi életnek. Itt mindig magasba tört a lélek s szárnya volt a szellemnek. A magyar költészet, művészet, tudományosság és közélet annyi kiváló képviselője fogant az erdélyi szellemiségben, hogy ahhoz képest a mai állapot sivárságával és törpeségével inkább hanyatlást, mint virágzást jelent. Mind ezt tisztán látja az, aki nem köti be szemét, mikor az igazságot keresi.

Jelentéktelen kis adat a magyar irodalmi kezdeményezések sorában, mégis épen a fenti szempontból érdemes a megemlítésre, hogy az angol regények magyar fordításainak sorát is Erdély indítja meg ezelőtt 136 évvel. Itt jelent meg, Kolozsvárt, 1794-ben gr. Palm Józsefának, br. Bánffy Györgynének ajánlva az első olyan magyar regény, amely angol eredetiből készült. Címlapjának ez a másolata: *Mária: vagy a nemes gondolkodású Paraszt Léány egy igen szomorú történet* (Motto Popetól). *Fordította eredeti Anglus Nyelvből Magyarra, és szükséges világosító, és Erköltsi jegyzésekkel megbővítette BÖLÖNI SÁMUEL. Az egész Törvényi és Kamarai Tudományoknak Candidátussá. Kolozvárott Nyomt. a' Ref. Coll. Betüivel. 1794. Észk. 8-r. 107, 2 lev.* Ez az egyetlen kiadása ismeretes, amelynek „imprimatur“-ja 1794 jan. 2-án kelt. Sándor István *Magyar Könyvesházának* (Győr 1803. 291 l.) hibás adata alapján irodalomtörténetünk vele foglalkozó helyein (pl. Beöthy Zsolt: *A szépprózai elbeszélés*. II. 104 l.) téves az a megállapítás, hogy két kiadás (1791 és 1794) maradt volna fenn belőle. Tartalmát fölösleges részletezni Beöthy Zsolt kitűnő elemzése után (i. h.), amelyet csupán azzal lehet

kiegészíteni, hogy e minden művészi becs nélkül való regény nem érdektelen terméke a XVIII. század második felében hatását az egész európai regényirodalmon éreztető Richardson-féle iránynak, amely itt sajtósággal a rémromantika eszközeivel ölelkezik.

Természetesen csak akkor van kimerítve e kérdés, ha az eredetire is rá tudunk mutatni. A fordító semminemű utalással nem árulja el a XVIII. század angol regényirodalmában ma szinte megközelíthetetlennek látszó eredetijét, amelyet így igen rejtett helyről kell kiemelnünk. Egy évtizeddel előbb jelent meg s címe a magyarral szószerint egyezik: *Maria, or the Generous Rustic, London 1784*. Az angol bibliografiák azt is számontartják, hogy ezt a maga idejében már nagyon kopott eszközökkel dolgozó regényt egy Georg Monck Berkeley nevű Canterbury-i pap (1763—1793) írta (Watt, Robert: *Bibliotheca Britannica*. Edinburgh 1824. Vol. I. 103 u.). Valóban rajta hagyta a maga húsz éves fiatalságának minden kezdetlegességét. Addison és Steele leveleinek kiadásán kívül még egy *Heloise* c. (1788) lovagregény s egy *Nina* nevezetű 2 felvonásos vígjáték (1787) maradt fenn jelentéktelen neve alatt. (Leslie Stephen, *Dictionary of national biography*. London 1885. vol. IV. p. 359). A XVIII. század utolsó évtizedében nagy divata volt Bécsben az angol irodalomnak. Nyilván ez az áramlat sodorta Bölöni elé ezt a regényt, amelyről az angol irodalom nem is sejtí, hogy a messzi Erdélybe vándorolt s ott későbbi népszerűségének élére állott. A *Maria, or the Generous Rustic* különben a Bölöni gazdag könyvtárának nyomtatott katalógusában is megtalálható (*Bibliotheca Bölönyana oder sehr zahlreiche Bücher Sammlung*. Wien 1811. 521 l. 3977. sz.).

Bölöni meglehetősen ismeretlen személyiségéről azonkívül, hogy az erdélyi udvari kancellária ágense, jogtudós és a Therézianum magyar nyelvtanítója volt (Szinnyei *MI. I.* 1307. h.), még csak azt tudjuk, hogy 1784 dec. 22-én a friss hírek hatása alatt egy röpirat-jellegű, középszerű értékű hosszabb verset fejezett be a Hóra-lázadásról, mely a gr. Vay-család berkeszi könyvtárának kézíratai közt maradt fenn (kiadta Dékányi Kálmán: *Egykorú vers a Hóra-lázadásról*. A Hunyadmegyei Történelmi és Régészeti Társulat tizenhetedik évkönyve. Déva 1907. 97—122 l.). Nevét a magyar fordítás történetében az fogja megőrizni, hogy az angol regény tolmácsolójának hosszú magyar sorát ő indítja meg. Ebből némi érdem Erdélyre is hárul, amelynek közszelleme mindig világhorizontra tört s messzi összeköttetéseket ápol.

Dr. György Lajos.

Újabb román fordítások a magyar irodalomból.

A „Lectura“ c. sorozatban — amelyet az „Adevărul“ részvénytársaság (Bukarest) ad ki s melynek célja a világirodalom jelesebb prózai műveinek román fordításban való terjesztése — a 139. füzet újra magyar szám. (Az előző számok Herczeg Ferenc, Molnár Ferenc és Berczik Árpád elbeszéléseiből adtak sikerült román fordításokat). A szokásos két ív (32 l.) terjedelmű füzet nagyobb része (24 l.) megint Herczeg Ferenc elbeszéléseinek román terjesztője. Három elbeszélését hozza: *Când femeile plictisesc*, *Copilul e bolnav*, *Lehel* címen. A hátralévő 8 lap Cholnoki Géza románra *Iataganul* címen

fordított novelláját tartalmazza. Mindkét magyar író Ioachim Botez fordította románra.

Az N. Iorga vezetése alatt álló „Cuget Clar“ (Tiszta Gondolat) c. ifjúsági irodalmi és általános művelődési folyóirat 1928. októberi (I. évfolyam, 29—32.) száma Szabó Mária egyik megkapó novelláját hozza e sorok írójának fordításában *Psaltirea* címen.

Az „Universul Literar“ 1929 december 8-iki (XLV. évfolyam, 50.) száma a 788. lapot betöltő három hasábon Reviczky Gyula híres költeményét, a „Pán halálá“-t adja művészi román fordításban. A fordítás a Goethe és Petőfi fordításaiból és eredeti verseiből előnyösen ismert I. U. Soriceu nagyzebeni tanár műve. Kár, hogy a szép fordítást kísérő négy soros jegyzetbe, amely Reviczky életrajzi adatait tartalmazza, több hiba csúszott be. (Reviczky nem 1856-ban született és nem Nagy-Tapolcsán, hanem 1855-ben és Vitkóczon, Nyitra m.-ben. Nem Gozdsu-Gojdu Manó, hanem Gozdsu Elek tartozott barátai közé.)

Dr. Bitay Árpád.

A „Korteskedés és Ellenszerei“ eredeti kézírata.

Nem került még megemlítésre, hogy Br. Kemény Zsigmond híres röpiratának, az 1843-ban és 1844-ben Kolozsvárt két kötetben megjelent *Korteskedés és ellenszereinek* eredeti kéziratát a kolozsvári Lyceum-Könyvtár őrzi (43. K. 46—48.). A 3 füzetre terjedő kéziratból nyomtatásban az I. kötetet tevő két füzet (I—II. r.) 4-r. alaku (47 és 21 lev.), a II. kötetben lenyomatott 3-ik füzet pedig 2-r formájú (29 lev.). A betoldásokkal és javításokkal tarkított ívek mindkét oldalon sűrűn teleírottak. Az első két füzet a fogalmazvány nyugodt lemásolásának látszik, míg a harmadik füzet a sietve írt eredeti fogalmazvány benyomását teszi, ami megfelel annak a megállapításnak, hogy a folytatás elkészültét sok zavaró körülmény nehezítette. (Papp Ferenc, *Báró Kemény Zsigmond*. I. 211 l.). A kézirat a nyomtatott szöveggel pontosan egyezik. A röpirat a kir. Lyceum betűivel készült, minden valószínűség szerint tehát a kézirat nyomdai példányul szolgált s így került a Lyceum-Könyvtár tulajdonába.

Megállapítható belőle, hogy röpiratának címéül Kemény Zsigmond eredetileg ezt szánta: *Nézetek Nemzeti Kórállapotunkról és Gyógyszereiről*. A kezdő szó kivételével a mondatot később áthúzta s más tintával így javította ki: *(Nézetek) Korteskedésről és ellenszereiről*. Így csak a korrektúrában nyerte a magyarosság szempontjából is helyesebb mai címét.

Dr. György Lajos.

KRITIKAI SZEMLE

MELICH JÁNOS: *A honfoglaláskori Magyarország* (utolsó füzet). A Magyar Nyelvtudomány Kézikönyve I., 6. szám. Budapest, 1929.

E füzettel befejezést nyert Melich Jánosnak a honfoglaláskori Magyarország helyneveire vonatkozó kutatása. Feladatául annak a rendkívül sok szempontból érdekes és megoldásra régen váró kérdésnek a vizsgálatát tűzte ki; mit vallanak a honfoglaláskorabeli földrajzi nevek mint kétségbevonhatatlan hitelességű bizonyítékok a régi Magyarország honfoglaláskori lakosságáról. Búvárlatainak rendkívül gazdag tudományos eredménye van. Amde e kérdés napjainkban nem csupán tudományos probléma, hanem más, a tudományon kívül álló szempontból is nagyon aktuális. Nehézsége épen ez aktuálításában rejlik. A különböző érdekelt nemzetek szaktudósai, akik e kérdéssel napjainkban foglalkoztak, nehezen tudták elkerülni, hogy megoldásába a tisztán tudományos szempont helyett más, a tudománytól idegen szempontot ne vigyenek. Megoldására a magyar nyelvtudós helyzete a legkedvezőbb. Nemesak azért, mert e helyneveket a magyar nyelvnek, a magyar tudományos eredményeknek és a magyar oklevelek tulajdonnévanyagának ismerete nélkül megfejtani hiábavaló próbálkozás, hanem más szempontból is. Melichnek egy szóbeli nyilatkozata szerint: „E nevek földerítésében nekünk magyaroknak egyedüli érdekünk a tiszta, elfogulatlan igazság”.

A kérdés megoldásának másik nehézsége abban van, hogy inkább történeti, mint nyelvészeti probléma. Amde a történettudóst teljes nyelvészeti készség nélkül a földrajzi és személynévek mindenféle kockázatos és délibábos következtetésekre csábítják. Mindenkép örvendenünk kell tehát, hogy Melich Jánost, az összehasonlító nyelvészetnek ezt a kiváló mesterét, tudományos érdeklődése erre a területre is elvezette.

Melich kutatásainak egyes részletei már a külföldre is eljutottak. Kivánatos volna azonban a külföldi tudományos fórumok számára az egész munkát hozzáférhetővé tenni. Egyes megállapításai már is átmentek a köztudatba. Most előttünk áll mindenkinek hozzáférhetően az egész munka.

A könyv előbbi részeit megjelenésük sorrendjében az *Erdélyi Irodalmi Szemle* már ismertette. A jelen, utolsó füzet folytatja a bizánci érdekeltség területén levő honfoglaláskori helynevek vizsgálatát. E földrajzi nevek vallomása szerint a honfoglaláskor a Szerémségben, a Duna-Tisza közén és a Marosközön találtak a honfoglaló magyarok szláv népeket. Hogy a Szerémségben és Belgrád-Viddin közt a Duna mentén délszlávokat, még pedig bolgárszlávokat találtak, a Szerém, *Eszék, Valkó, Pozsega, Zemlin* (> *Zimony*), *Szagyóca, Szalánkemen, Haram, Bodon, Szeredüc* nevek bizonyítják. Ugyanilyen nyelvű délszlávokra következtethetünk a Duna-Tisza közén a *Zemplén, Tapolca, Torna, Long, Laborc, Zagyva, Kanizsa* helynevekből. A Dunától északra a Marosközön aligha találtak szlávokat. De találtak Erdélyben Gyulafehérvár és Küküllő vidékén (vö. rom. *Bálgrad* = Gyulafehérvár, rom. *Tárnava* = Küküllő, magy. *Zalatna*). Ezek a honfoglalás ideje előtt a Balkánról, a bizánci érdekeltség területéről idevándorolt délszlávok voltak. Nyelvük a mai bolgár és keleti szerb nyelvjárás IX. századbeli őse. Hogy e területekre a honfoglalás utáni századokban többféle szláv letelepedés történt, a később keletkezett szláv helynevek bizonyítják (*Kraszna, Radna, Beszterce, Lippa*, stb.). Az *Abrud* és *Ompoly* név alapján lehetónek látszik, hogy Erdélyben dákok maradványok is voltak. E földrajzi neveket közvetlenül is vehette nyelvünk a dákoktól, bár valószínűbb, hogy bolgár-török közvetítéssel vette. — Történeti adat

szól a mellett, hogy a Duna-Tisza-köznek a Szerémséggel határos részein néhány gepidatelep is volt, de sem Karácsonyinak, sem Diculescunak nem sikerült olyan honfoglaláselőtti hely- vagy személynevet kimutatni, mely gepida eredetre vallana. A szász *Galt* helynévnek a gepida *Galtis*-hoz az egybecsengésen kívül semmi köze. Diculescu személynevekre hivatkozik, mint pl. egyebek között Anonymus *Gelou*-jára, melyet egy *Gelumir*, *Gailamir* germán névvel hoz kapcsolatba. Amde egy föltételezett keleti germán **Gaila* > román *Gelu* fölvételének ellentmondanak más ellenérvek mellett főképen a román hangtani törvények. A magyar oklevelek adataival kétségtelenül igazolható, hogy *Gelou* és *Gyalu* egy és ugyanazon név s mint több helyt is előforduló magyar helynév magyar személynévi eredetű.

Hogy a honfoglalás idejében volt-e román lakosság a bizánci érdekeltség vizsgált területén, történeti adatokkal eldönteni nem lehet. A nyelvészeti kutatások (*Miklosich*, *Jirecsek*, *Kretschmer*, *Weigand*, *Tiktin*) megállapították, hogy az ósrómai nyelv a Dunától délre, a Balkánon az albán nyelv közelében alakult ki körülbelül a VII–IX. században. A bolgár-törökök erőteljesebb balkáni terjeszkedése a VIII–X. században számos balkáni néptörzset kényszerített lakóföldje elhagyására és új haza keresésére. Új hazát nem volt akkor nehéz találni, hiszen sok volt az üres, lakatlan terület s egy-egy ilyen népnek nem volt nagy a lélekszáma. Ilyen eseményekre gondolhatunk a románság esetében is. Melichnek a román-magyar behatóbb nyelvi érintkezés határát sikerült a XII. századig visszavinni. De bizonyítékai alapján valószínűnek tartja, hogy kisebb arányú menekülés, illetőleg bevándorlás az őshazából már a IX–X. század határán is történt. Ilyen menekülő, hazát kereső nép vezére lehetett Anonymus *Gelouja* is, ki népével az Alduna mellékéről kerülhetett oda, ahová Anonymus helyezi. A XIII. század második fele óta történt aztán nagyobb arányú bevándorlás.

A honfoglaláskor átvett tulajdonnevek esetéül számát tekintve a magyarok a bizánci érdekeltség területén rendkívül gyér lakosságot és sok üres, lakatlan területet találtak.

A IX. századbeli frank birodalom magyarországi érdekeltségének a területén, vagyis Felső-Magyarországon, a Dunántúl és a Dráva-Száváköz nyugati felén a következő országok voltak: *Morávia* a Morva folyó vidékén; a *bajor rábai örgrófság* a Lajta mentén a Rábáig; *Pribina fejedelemsege*, melynek fővárosa *Mosapure* (a mai Zalavár?) volt; *Braslav fejedelemsege*, fővárosa *Sziszek*, a későbbi Tótország területén. Morávia lakói a honfoglaláskor a mai tótok ősei voltak, akik Morva- és Felső-Magyarországon a VI–VII. század határánál nem korábban, a VIII–IX. századnál nem későbbben telepedtek le. E területen a tótok már germán néptörzdeket: kvádokat találtak. Tőlük vették át a *Morva*, *Nyitra*, *Vág* és a kelta eredetű *Kompa* folyónevet s úgy közvetítették a honfoglaló magyarságnak. A mai tótok őseitől: a morvaszlávoktól vették át a honfoglaló magyarok a fentiekén kívül a *Zsitva* folyó nevét, a *Zobor* és *Zovolun* neveket és a *Trencsén* helynevet. Ezekből a morva-szlávoktól foglalták el a honfoglaló magyarok 902–907. között Moráviát, melyhez azonban sem a Csallóköz, sem Pozsony nem tartozott hozzá. Melich fejtegetései során kitér a cseh és tót történetíróknak arra a tanítására, mintha a ma meglevő tót eredetű helynevek mind megletek volna a honfoglalás korában is, s mintha a magyarok Felső-Magyarországot csak Szent István idejében foglalták volna el, Nyitrát pedig csak a XVI. században. Melich utal arra, hogy a magyar törzsnevekből lett helynevek (*Kovács*, *Nyék*, *Megyer*, *Kürt*, *Gyarmat*, *Keszi*) s más helynevek is azt bizonyítják, hogy a X. században a magyarok Felső-Magyarországon már megtelepedtek s a Duna és a Zovolun erdő közt számbelileg is többen voltak, mint a tótok. Oklevelek adataival bizonyítja, hogy a tót eredetű helynevek legnagyobb része a X. század óta keletkezett. Moráviában a tótok mellett germán néptörzdekek is laktak, mint a *Garam* és *Ó-Bars* német neve és oklevelekben előforduló személynevek tanúsítják. E töredékekhez a későbbi századokban állandó hozzávándorlás történt.

Az átörökölt tulajdonnevek (folyó- és víznevek) és a honfoglalás után keletkezett folyó és víznevek arányszáma azt bizonyítja, hogy a felsőmagyar-

országi részekben a honfoglalók nagyobb számú lakosságot találtak, mint a bizánci érdekeltség területén.

A dunántúli részekben legtöbb embert a Balatontól északra a Dunáig terjedő területen találhattak. A honfoglaláskori helynevek tanúsága szerint az itt talált néptörödékek bajorok, avarok és tótok voltak. A Balatontól délre a Mura-Drávaig nagyon csekély számú néptörödékek laktak. A baranyai részekben török-bolgárokat, a Balatontól délre valamely újlatin s talán szlovén törödéket is találhattak. A Dráva-Száva nyugati részén délszláv: kajkavác nép lakott.

A Felső-Magyarországon és a Dunántúl megtelepedett honfoglaló magyarság Melich nézete szerint jóval több volt az itt talált néptörödékeknél, tehát nagy túlzás azt hinni, hogy a honfoglaló magyarság sok honfoglaláskori népet beolvastott volna.

Dr. Csúry Bálint.

CSIKSZENTMIHÁLYI SÁNDOR IMRE: *A székelyek letelepülése.* Budapest 1930. Jókai Nyomda, 8°, 88 l.

A folyó év elején Budapesten hirtelen elhunyt bankhivatalnok és történétíró utolsó műve, akinek kezéből a halál Arpádházi boldog Margit életén dolgozva ütötte ki a szorgalmas és termékeny tollat. A *Genealogiai Füzetek* tizenhárom évfolyama (Kolozsvár 1903—1914), *A széplaki Petrichevich-Horvát családról* (Kolozsvár 1908), *A csikszentsimoni Endes család levéltára* (Kolozsvár 1910), *Erdély pénzüvilága* (u. o. 1910), *Címerlevelek, I—II* (u. o. 1910, 1912), *Címerhasználat* (u. o. 1911), *A csikszentmihályi Sándor család levéltára* (u. o. 1914), *Kolozsvár címeres emlékei* (u. o. 1920) e. művei szorgalmáról és történétírói buzgóságáról maradandó tanúságot tesznek.

Utolsó művében a sokat vitatott székely kérdést igyekszik megfejteni. A kérdés irodalmát teljesen ismeri, s ha új beállításai és meglátásai nem is mindig meggyőzők, de mindig érdekesek és gondolatot ébresztők. Művének 15 fejezetbe csoportosított anyaga érinti és önálló rendszerbe foglalja a székely kérdés minden ágát. Ez a 15 fejezet a következő: 1. Csiglamező; 2. A székelyek első lakhelyei; 3. A székelyek és a szállásbirtokok; 4. Erdély megszállása; 5. A székelyföldi gyepük; 6. Sebösföldje; 7. Székföldre; 8. Kézd; 9. Torja-vására; 10. A Maros-Nyárad szöge; 11. A Partium (Udvarhely m. nyugati része); 12. Nemek és ágak; 13. A falui földközösség; 14. Csík-szék kialakulása; 15. Régészeti leletek.

Elméletét csak szerényen, óvatosan hangoztatja és igyekszik mások műveiből vett adatokkal, saját adalékaival és meglátásaival valószínűvé tenni.

Megállapításainak lényege, hogy a székelyek a magyar honfoglalást követő időkben Nyugaton a Lél és Botond vezérek szállásbirtokaihoz legközelebb eső gyepűsegeken települtek le (az egykori Pannonia északnyugati és délnyugati vonalán, Mosony, Pozsony, Nyitra, Baranya egyes részein); Keleten pedig az Alföld és Erdély határvonalán, a Fekete-Körös és a Maros két partján (erre a tájra teszi a Csigla mezejét is) s ettől északra Bihar-Szabolcs felé. Vagyis a honfoglalás után kialakult magyar terület védelmi vonalát alkotó keleti és nyugati gyepük védőiként települtek meg a magyarral rokon székely ősök. Ezen a vonalon emlegetik őket 1086—1260 közt a források. Innen kerültek a fokozatosan meghódított Erdélybe, ahol 1210-ben említik őket először. Első nevezetesebb lakóhelyük itt Szászsebes és Szászváros között volt: Sebös földjén, meg Szász, Kézd és Medgyes vidékén. (Szerinte Kalotaszeg vidéke is székely település.) Nagyrészt innen kerültek aztán át mostani lakóhelyeikre. Maga Sándor Imre mutat rá (15. l.), hogy történeti, jog-, hely- és névtörténeti elemekből felépített elmélete lényegileg megegyezik Dr. Erdélyi Lajos nyelvtörténeti és nyelvjárási vizsgálódásainak az eredményeivel: a keleti székelyek a Dunántúl északi részéből települtek mai lakóhelyükre (*A székelyek eredetéhez nyelvjárásaik alapján*, 35. l.).

Mindenütt érdekes, ha nem is meggyőző előadását nem szakember is

élvezettel olvashatja. Már csak azért is, mivel megtudja belőle egy szak-kutatónak a lényegest kiemelő összegezéseiben az erdélyi szakkutatók megállapításainak és elméleteinek mivoltát és eredményeit. Genealógiai kutatásainak eredményeként is érdekes beállítással beszél a székely nemzetről és ágakról, a székely falusi földközösségről, a hely- és személynevek kapcsolataiból levonható településtörténeti mozzanatokról. Kár, hogy nem ismerte O. Liebhartnak a lipcei Balkan-Archivban megjelent toponymiai tanulmányát a székelyföldi helynevekről, mert ez bizonyára előnyös és termékeny vizsgálódásokra ösztönözte s kéziratban már hosszú évek óta meglévő most ismertetett művén is módosított volna. Így pld. a Torja-Vására (= Kézdivásárhely) névben nem láthatunk szerzővel (33 l.) értelemkettőzést, tautológiát, a szláv „targ“ és az azonos jelentésű magyar „vásár“ kapcsolásával, hanem a Torja nevet azon szláv szóból vezetjük le, amely Torda, Tardoskedd, stb. helynevekben is etymont adó alap, és erős, erődített helyet, várat, erődítményt jelent.

Azt a szilárd meggyőződését sem oszthatjuk, hogy a székek intézményét a szászoktól vették át a székelyek. Inkább török eredetűnek tartom. E mellett szólna az a körülmény, hogy a jászkúnoknál is korán előfordul (l. Gyárfás művében).

Szerzőnek ez a legutolsó műve is fájdalmasan juttatja eszünkbe, hogy korai elhunytával nagy veszteség ért bennünket.

Dr. Bitay Árpád.

GYÖRGY LAJOS: *Egy középkori Sibylla-vers régi magyar irodalmunkban.* — rendes tagtól. Székfoglaló értekezésül felolvasta 1929. évi febr. 8.-án. 1929. Dunántúl R. T. Egyetemi Nyomdája Pécsen. — A Szent István Akadémia Nyelv- és Széptudományi Osztályának felolvasásai. Szerkeszti Várdai Béla osztálytitkár. I. kötet, 4. szám. (8-r. 102+2 lap.).

Az Erdélyi Múzeum-Egylet könyvtárának régi magyar könyvei között van egy unikum, mely 1649-ben jelent meg *Breuer Lőrinc* lőcei nyomdájában; e mű címe: „*Az Sybillának jövendöléséről, és Salamon királynak böltseségéről, s-tsuda dolgok tétélekről, mellyel löttének: és kik még lejendnek itélet nap előtt. Németből magyarra fordítottat Gyirwa Wentzel által.*“ A könyv töredékesen maradt reánk, középeről és végéről néhány levél hiányzik.

Ez a Sibylla-vers, amely antik, keresztény és nemzeti elemekből szövődött ösze és nyert verses formát a XIV. sz. második felében, a középkornak egyik legkedveltebb és legelterjedtebb termékét közvetítette a magyar irodalommal. Századokon át csaknem változatlanul számtalan lenyomatban élte népszerűségét, mely a német irodalom területéről a holland, dán, svéd és a magyar szellemi élet környékére is áthatolt. Így a közvetlen forrás megjelölése nehéz. Szerző egy Magdeburgban 1583-ban nyomtatott példányt használt és ennek segítségével a hiányos magyar szöveg hézagait is kiegészítette.

A vers az első emberpár bűnbeesésének és a paradicsomból való kiűzésének történetével kezdődik. Az elaggott Adám fiát a paradicsomba küldi, hogy az élet fájáról hozzon neki gyümölcsöt. A fiú azonban a paradicsom kapujában az angyaltól egy zöld ágat kap, melyet apjának sírjára ültet. E fát Salamon király temploma építéséhez akarja felhasználni, de Isten ezt nem engedi meg, mire egy patak fölé helyezik pallónak. Sibylla jósnő Salamon királyhoz érkezik. A pallóban felismeri az „élet fáját“ és nem lép rá, amiért Isten megjutalmazza. Sibylla megjövendöli Krisztus születését és halálát. Keresztje ép e fa lesz. Azután Salamonnal együtt terjedelmes jövendölést mond a XIV. század német császáraitól. Végül az Antikrisztus uralmáról és a világ végéről értesülünk.

Ez a Sibylla-vers könnyen felismerhetőleg több elemből áll s ezeket Sibylla személye tartja egybe. Eredete szerint ez a Sibylla nem más, mint Sába királynő, akinek személye a keresztény világnézetben fogant Sibylla

Tiburtina alakjával forradt össze. Ugyanebből a népszerű középkori tiburi Sibyllából, akinek mondai személye a művészetet is sokszor foglalkoztatta, másolta le a versszerző a szellemtörténeti szempontból rendkívül jelentős *császárjóslatát*. A versnek ez a motívuma nem egyéb, mint a népek messiási hitének az idők szelleméhez módosult változata, amely szorosan összefügg a középkor eszkatologikus hangulatával. Ránk nézve azért is nevezetes, mert az apokaliptikus spekulációktól távoleső magyar szellemtörténetben a népek életében nagy szerepet játszó császárjóslatoknak egyetlen magyar nyelvű emlékét tartotta fenn számunkra. Ehhez járul még a középkor legmélyebb rétegeibe nyúló két legendai motívum. Egyik a paradicsomi életfa misztikus felfogásából sarjadt, a bűnbeesés és a megváltás szimbólumának költői szépségeit összekötő *szent kereszt legendája*, amely ragyogó pompájú életét még a Krisztus előtti időkben kezdte meg s a középkor századaiban bontotta ki teljesen. E motívumnak egyik legsajátosabb változata került a Sibylla-versünkbe. A másik legendai mozzanat, amely szintén jellemzően színezi e középkori verset, a *15 csodajel legendája*. Pontosan megállapítható forrása szerint Gyirwa Vencel e versében az utolsó ítélet csodajeleinek legősibb tradícióját ültette át a magyar eszkatologikus irodalomba.

E Sibylla-vers tehát, melyben az ó- és középkori lélek érzelmi és gondolatvilágának nagy problémái, kínzó kétségei és megnyugvást kereső sóvárgásai csapódtak le, élénken színezi nemcsak a XVII. századi elbeszélő irodalmunk egyhangúságát, hanem jelentős vonásokkal gazdagítja, a szerző megállapítása szerint, szellemi életünknek a nagy európai közösségbe torkolló jellemvonását is. Indokolt volt tehát, hogy az EME unikum Sibyllaversét György Lajos alapos tanulmánya függelékül betűhíven kiadta.

Dr. Rajka László.

KÖNYV- ÉS FOLYÓÍRAT SZEMLE

ADY LÁSZLÓ: *A székelyföldvári református egyházközség története.* Debreczeni László rajzaival. Turda—Torda, Füssy József könyvnyomdája. 1930. 8-r. 51 l.

Az erdélyi ref. egyházkerület vezetősége felhívta a lelkeskedő papokat arra, hogy állítsák össze egyházközségük történeti és leíró monográfiáját. Ez adott ösztönzést a fenti világosan, szabatosan megírt tudományos színvonalú mű összeállítására. Az ajánlás és előszó után a következő 9 fejezetben tárgyalja anyagát: 1. a község története, 2. a ref. egyház megalakulása, 3. családkönyv, 4. a templom, 5. lelkipásztorok, 6. az iskola, 7. kántorok, kúrátorok, harangozók, 8. aranykönyv, 9. hazatért testvéreink. Szerző egyházközségének multját elismerést érdemlő tudással és szeretettel állította össze. Kár azonban, hogy egyébképen hasznos, komoly dolgozatában a jelen rajzát nem részletezte.

—f —y

ALSZEGHY ZSOLT: *Móra Ferenc. Irodalomtörténet* 1930. 1—2. sz.

E tanulmány a Lantos-cég kiadásában megjelent hat prózai kötettel kapcsolatosan jellemzi Móra írásművészetét. Móra Ferenc a sokoldalú (természet-, történelem) tudást eláruló, mégis művészien friss és élettel telt írásaiban az egyszerű emberek szenvedéseit, a magyar falut állítja elének. Prozájának legmegkapóbb tulajdonsága a mély emberszeretet és humorral átszőtt líraiság. Nagy ismerője az egyszerű ember lelkének s így a paraszti lelkiismeret minden rezdülését hiven adja vissza. Az a vonása, hogy az emberi szív minden csendes gesztusára ügyel, teszi az *Enek a búzamezőkről* c. regényét a magyar irodalom legemberibb alkotásává. Móra költészete gyökeréig magyar: „magyar szívben fogant, magyar szív melege érlelte poézissá; a talaj a szegedi humusz, a szív egy korán őszülő, jóságos szemű, derék emberé.”

Ópra Benedek.

DR. BALÁZS ANDRÁS: *Az erdélyi katolikus autonomia.* Katolikus Szemle 1930. 3. sz. 214—226 l.

E tanulmány az erdélyi katolikus autonomia vázlatos történetét, majd az önkormányzat mai tartalmi életének ismertetését adja. Az erdélyi kath. autonomia konkrét szervének, az Erdélyi Róm. Kath. Státusnak, létrejöttét egy államjogi és egy egyházi tényező egybehatásának eredményeként mutatja be. Az első az Approbata constitúciók, az azt követő törvények és fejedelmi határozatok, a második a később egyházjogi szankciókat nyert ősi gyakorlat által szentesített szokás. A tanulmány második részében a Státus szervezetét ismerhetjük meg párhuzamban azokkal a nehéz küzdelmekkel, amelyeket kultúrhívatásának betöltéséért rendületlenül folytat.

Kész Antal.

BARANY GERŐ: *Élet s halál.* Széphalom 1930. 1—2. sz.

A lét problémája a halál. A mindennapi élet filozófiája ezt tekinti a legnagyobb hatalomnak, a mindennapi élet meg elnéz fölötte: az életet tartja az egyedüli valóságnak. Az ember ebben a világban él s mégsem érzi magát otthon benne. Az élettelen természet a halál birodalma s az élő is részvétlen szenvedéseivel szemben. Ő csak a szellem világában találja meg boldogságát, csak az etikai világrend magasabbrendűségének tudata ad neki nyugtot. Az ember nem az anyagi világ örökkévalóságát, hanem lénye legjobb részének halhatatlanságát kívánja.

Gampe József.

BERÉNYI LÁSZLÓ: *Gorkij Maxim.* Debreceni Szemle 1930. 1. sz. 21—28. l.

Hosszú évszázadokon át két erőteljes szellemi hatás szabta meg az orosz kultúra fejlődésének irányát. Egyik a keleti kereszténység felvétele, másik a Nagy Péter erőszakos reformjai. E két hatás a nemesi rend és az államalkotó nép, a muzsik, közé, amely továbbra is kulturálatlan maradt, éles válaszfalat emelt. Az orosz írónak a társadalmi ellentétek kiegyenlítésére irányuló törekvései az orosz nép konzervatívizmusán és a cári hatalom kérlelhetetlen szigorán törtek meg. A sikertelenségek e pesszimiztikus légkörében tűnik fel a 90-es évek elején Gorkij, aki merész individualizmusával, színes romantikájával, újszerű témakörével és bátor hangjával felrisszülést hoz az orosz irodalomba. Az autodidakta Gorkij szélsőséges individualizmusa később eltéved a szocializmus és marxizmus kollektív eszmevilágában anélkül, hogy az előbbiből szabadulni tudott volna. E két ellentétes felfogás harca első nagy sikerei után tehetségének váratlan hanyatlását idézte elő. Gorkijt, kinek egyénisége és életfelfogása bántó ellentétben áll írásaival, származása és életsorsa a csavargók világának irodalmi felfedezőjévé tette. Autodidakta tudakossággal bölesekedő írásművészetének hátrányai ellenére Gorkij komoly írói egyéniség, akinek nagy sikerei a téves eszméit megvalló bátorságából és az emberbe vetett nagy hitéből magyarázhatók.

Kész Antal.

DIVÉKY ADORJÁN: *A Lengyelországnak elzálogosított XIII. szepesi város visszacsatolása 1770-ben.* Budapest 1929. 200 l.

Szerző eredeti levelek és források alapján megállapítja, hogy eddigi tudásunkkal ellentétben Magyarország már 1770-ben visszakapta az 1412-ben elzálogosított XIII szepesi várost. Továbbiakban vázolja e visszafoglalás világtörténeti következményét, Lengyelország felosztását, s cáfolja a porosz történetírók azon állítását, hogy Ausztriának e tette okozta volna Lengyelország feldarabolását. E könyvön át, amely több eddig ismeretlen vagy nehezen hozzáférhető levelet is közöl, érdekes bepillantást nyerünk a Mária Terézia, Nagy Frigyes és a II. Katalin korabeli politika rejtelmeibe.

Pataki József.

ECKHART FERENC: *A Habsburg-Lotharingiai ház családi törvénye.* M. Tud. Akadémia kiadása. 8-r. 117 l.

1806 után a különböző német uralkodók megalkották illetőleg kodifikálták házuk törvényeit. A Habsburg-Lotharingiai ház, a legelső német fejedelmi család, 1839-ben kapott végleges szabályzatot. A családi statutum vagy házi törvény, amint azt Ferenc császár még 1829-ben tervezte, VI. fejezetből és 61 paragrafusból áll; ez részletesen szabályozza a családfőnek és a családtagoknak jogait és kötelességeit egymással és az állammal szemben. Szerző fenti tanulmányában ismerteti a szabályzat létrejöttét s közli a rávonatkozó levelezéseket s magát a statutumot is.

Pataki József.

FLUDOROVITS JOLÁN: *Latin jövevényszavaink hangtana.* Magyar Nyelv 1930. 1—2. sz.

Az írott és beszélt latin nyelvnek a magyar nyelvre való hatása már tíz évszázados múltra tekinthet vissza. Ez a róppant terjedelmű átkutatásra váró anyag méltán riasztotta vissza a magyar nyelvészeket. A finn-ugor nyelvészet már az elmúlt században, a szlávisztika jelen századunk elején értékes összefoglaló művekkel gazdagította tudományos irodalmunkat, romanisztikára ellenben ezideig még egyetlenegy magyar nyelvész sem specializálódott. Ez a cikk egy sorozat kezdő közleménye, de írója már ebben a részben ismerteti figyelemreméltó elvi szempontjait.

A latin hatással foglalkozó irodalom ismertetésénél láthatjuk, hogy ez a kérdés eddig csak gyér hozzászólások tárgya volt. Tárgyalja a magyar írás eredetére vonatkozó fölfogásokat (Asbóth, Volf, Melich). Rámutat arra

a jellegzetes tényre, hogy latin kölesönszavaink a magasabb stílusrétegből kerültek a köznapi nyelvbe, az átadó nyelv pedig nem a klasszikus latin, hanem a vulgáris elemekkel telített középkori latin nyelv volt. Az is érthető, hogy miért nem a vulgáris latin nyelvet veszi alapul. Ez a népies latin nyelv, amely a VII.–VIII. sz.-ban a román nyelvek elkülönülésekor megszünt, nem lehetett hatással a magyarságra, amely csak a X. sz.-ban sodródott a nyugati kultúráramlatba. A vulgáris latint és a neolatin nyelveket annyiban vonhatjuk be megfigyelésünk körébe, amennyiben ezek középlatin tünemények magyarázóí lehetnek.

Blédy Géza.

FUHRMANN KAMILLA: *Gróf Teleki József és a magyar-francia szellemi kapcsolatok.* Budapest, 1929. Bibliothèque de l'Institut Français à l'Université de Budapest. 11. szám. 8-r. 101. lap.

A XVIII. századi Magyarország tudományos, irodalmi és politikai életének számottevő alakja volt gróf Teleki József, ki félszázaddal Széchenyi István gróf utazása előtt az itthon „megkóstolt” tudományokban való tökéletesedés vágyával járta a művelt nyugatot három esztendőn keresztül. Budáról 1759 júliusában útnak indulva, a kor divatozó eszmeáramlatainak és tudományos eredményeinek megismerése céljával Bazelben állapodott meg, hol Bernoulli Dániel és János vezetése alatt képezte magát az exakt tudományokban. Komoly tanulmányai mellett társadalmi összeköttetéseinek ápolására is szakított időt és egyik irodalmi összejövetelel Mária Terézia portréját rajzoló tanulmányát olvasta föl. Közben az otthoniakról sem feledkezett meg: gondoskodott Bod Péter egyháztörténetének kiadásáról. Bázelt elhagyva az útjába kerülő városok megtekintése után Leydenbe tért, hol kiadta „Essai sur la foiblesse des esprits forts” című, az enklópédistáknak és Voltaire-nek a kereszténységről vallott nézeteivel vitatkozó munkáját. Párisi tartózkodása 1760 őszen kezdődött. Teleki a város megismerésére tervszerűen készült és széleskörű érdeklődésének tökéletes kielégítésére törekedett. Érdekeltek őt a templomok freskói és üvegfestményei, a királyok temetkező helye, a város szociális intézményei, a díszkertek és fogatok. A versaillesi udvar szertartásain gyakran vett részt, miután a reggeli öltözködés keretében tartott fogadás alkalmával a királynak őt bemutatfák. Nyitva állottak előtte a francia főúri szalonok is, melyek közül legsűrűbben a Conti herceget látogatta. A színházak közül csak a Comédie Française-t kedvelte, hol Corneille, Racine és Molière darabjait láthatta kitűnő előadásban. Az opera szép díszletei és balletje nem tudták feledtetni vele a zenei produkció hiányait.

Bár Teleki rendszeres tanulmányokat Párisban nem folytatott, kiképzésének jelentős előmozdítója volt a francia tudományos élet megismerése és kiválóságaival kötött ismeretsége, nem ritkán barátsága. A kiváló prédikátorral, Duvoisinnal, fennálló összeköttetése hosszantartó, bensőséges barátsággá melegedett; a nagy francia newtonistának, Clairotnak és La Condaminnek, barátságáról is megbizonyosodhatott; barátai közé számlálhatta a magyarok történetének megírását szándékoló Bougainville-t, az orientálista De Guigne-t és Bourignon d'Anville-t, a híres geográfust. A felvilágosodás századának két legnagyobb hatású szellemével is megismerkedett: Voltaire-t Tournai-ban kereste föl és Rousseau-ért Montmorencyba látogatott el. Teleki széles látókörrrel, a francia kultúrától áthatottan és hazafiságában öntudatosodva tért haza. A francia műveltséggel fennálló összeköttetéseit igyekezett megőrizni: Duvoisinnal és Bernoulli Dániellel levelezett, a kor nagy port vert könyveit megszerezte, azonban a felvilágosodás elfajult, túlzásokba tévedő eszméinek mindvégig ellenfele maradt.

Fuhrmann Kamilla könyve a budapesti Pázmány Péter tudományegyetem francia intézetének a magyar-francia és francia-magyar szellemi kapcsolatokat kutató kidványai sorában jelent meg.

Kekel Béla.

GYÓRI SZEMLE. Dr. Bedy Vince és Dr. Gálos Rezső közreműködésével szerkeszti Dr. Valló István. Kiadja a Győri Szemle-Társaság. Győr 1930. I. évf. 1–3. sz. Megjelenik havonként.

Ez az új folyóirat, amely érdekes jelensége a magyarországi szellemi élet decentralizálására irányuló törekvésnek, kiváltképpen Győr város multjával és jelen életével kíván foglalkozni a tárgyilagos tudományosság szempontjából. Kitűzött célja továbbá Győr megye és az egész Felsődnántúl kultúrájának ismertetése és teljesebbé tétele. Első füzetének tartalmából kiemeljük a következő érdeemes tanulmányokat és cikkeket: Császár Elemér, *Jókai és Győr*; Csányi Károly, *A győri székesegyház fekete-oltárai*; Bedy Vince, *A győri nemzeti rajziskola története*; Valló István, *Az 1831. évi kolera Győrött*; Tolnai Vilmos, *Kis János ismeretlen Bánkban-adomája*; Petz Lajos, *Győr zenei élete a szabadságharc alatt és után*; Gálos Rezső, *Adatok a Himfy Szerelmei történetéhez*; Szabady Béla, *Dallos Miklós győri püspök Pázmány Péter küldetésében*; Lovas Elemér, *Győr város és Győr vármegye feliratos és domborműves római emlékei*; Gálos Rezső, *Győr és a magyar irodalom*.

Gy.

DR. HEVESI ANDRÁS: *A magyar vonatkozású francia színdarabok bibliográfiája*. Magyar Könyvszemle 1929. I.—II. sz.

A szerző kutatva azon ismereteket, melyeket a francia színpad Magyarországról a francia közönségnek adott a multban és ad a jelenben, igen értékes bibliográfiát állított össze. 55 francia színdarabot sorol fel, mindeniknél rámutatva a magyar vonatkozásra s egyben a legtöbb francia szerző tájékozatlanságára Magyarország földrajzi, politikai és kulturális helyzetét illetőleg. E nagy alaposággal összeállított bibliográfia szerint az első magyar vonatkozású francia színdarab 1535-ből való (Granier Robert, *Les Tragédies*), a legutolsó pedig Georges Sand-nak a „Revue de Paris” 1921. dec. 15-iki számában megjelent színdarabja (*Une Conspiration en 1537*). A francia színpadokon is gyakran szereplő u. n. export drámákat a bibliográfia nem említi.

Ópra Benedek.

HÓMAN BALINT: *Történelmi ártértékelés*. Napkelet 1930. 3. sz. 244—255 l.

A történelmi ártértékelés magyarázatául a szerző részletesen foglalkozik az ártértékelés fogalmának különböző értelmezéseivel. E szó alig pár éve a hírlapirodalom révén került a köznyelvbe. A köztudatban az ártértékelést egyik oldalról újszerű, boszorkányos műveletként fogják fel, másik oldalról a tudatos elferdítés becsmérő megjelölésére használják. E helytelen értelmezések oka a laikusnak a tudományos igazságok változhatatlanságába vetett hite. A történelmi ártértékelés az egyetemes fejlődésben való beilleszkedésünk új megvilágítását jelenti, s két okból történhetik: előidézheti a forrásanyag bővülése vagy a vizsgálati módszer megváltozása. Ismerteti aztán azokat a motívumokat, melyek a történettudóst, épúgy mint más tudományok művelőit, az abszolút tárgyilagosságra képtelenné teszik, de hangoztatja a motívumok lehető legnagyobb mérvű leküzdését az ártértékelésnél. Példákkal világítja meg a tárgyilagos ártértékelés mibenlétét. Végső megállapítása az, hogy a tárgyilagos ártértékelés szükséges és megbecsülendő még akkor is, ha vele nemzeti bálványok dőlnek le, „mert ellenségek által ledönthető bálványokra csak haldokló népeknek van szükségük.”

Kész Antal.

HORVÁTH JÁNOS: *A magyar irodalmi műveltség kezdetei*. Napkelet 1930. 3. sz. 224—230. l.

E címen egy hasonló nevű nagyobb tanulmány bevezető részét közli a szerző. A Szent István előtti időkből nincsen hiteles adatunk, amelyből az irodalmat megelőző nyelvünk tartalmi vagy formai elemeiről ismereteket szerezhethénk. A közhasználatu nyelv irodalmivá emelkedése nem egyszerre történik: kell léteznie minden nyelvben egy irodalmat előkészítő folyamatnak. Bár alig tagadható, hogy a pogány magyarság ismerte a betűt és az írást, nem tételezhető fel, hogy azt olvasmány rendeltetésű szövegek közlésére használta volna. A magyar nyelv irodalmivá emelkedése nem történ-

hetett meg a pogány korban. Mielőtt ez az önerejű emelkedés végbement, a keresztény műveltség által létrehozott irodalom a latinban kész irodalmi nyelvet kapott. A magyar nyelv irodalmivá emelkedése tehát csak az idegen műveltséggel való elteltődés után jöhetett létre. Az írni-olvasni tudás a XII–XIII. században a papságon kívül a világiak körében is meghonosodott és az oklevélírás által mind szélesebb rétegekben terjedt. A magyarság lelki kötelékében az első deáki művet Szent Gellért írta, majd ezután Mór püspök két remetéről írott legendája következik. A középkori latin literatúránk nem egyéb, mint forgalomba hozása az egyház hivatalos szövegeinek. Csupán egy csekélyebb része az az irodalom, mely a magyar szellem saját ajándékaként fakadt ebből a talajból.

Kész Antal.

KRISTÓF GYÖRGY: *Bethlen Gábor és a magyar irodalom*. Budapesti Szemle 1930. 627–628. sz.

Bethlen Gábor alakja többféle szempontból érdekli a magyar irodalomtörténetírást. Mint fejedelmi mecénás pártolta a tudományt és irodalmat: iskolát alapított (gyulafehérvári academia, később nagyenyedi Bethlen-kollégium) és anyagilag támogatta az írókat és a tudományszomjas ifjakat. Erről tesznek bizonyosságot a neki dedikált művek ajánló sorai és a már életében őt dícsőítő versek. E költemények nagyrésze latinnyelvű, de akad közöttük magyar is. Nehány névtelenül megjelent egykori költemény szerzőségét magának a fejedelemnek tulajdonították, ezt a föltevést azonban a beható vizsgálat megcáfolja. Tehát Bethlen nem volt költő. De nem volt zsoldáríró sem, amint ezt sokáig hitték. A XX. zsoldár parafrázisát csak „az ő nevére formálták.” Azonban mégis helye van irodalmunk művelői között; mint levélíró kiváló stílusánál fogva a legjobbak közé tartozik, noha egyetlenegy irodalmi levele sincs.

A nagy fejedelem, akit a költők dícsérő (néha gúnyolódó) szavakkal emlegettek, holtában is tárgya lett a költészetnek. Halála alkalmából több latin és görög s néhány szívből fakadó magyar gyászvers jelent meg.

A történetírás osztatlanul elismeri, a költészet magasztalja nagyságát. Újabbkori lírák is többször megénekelte. A róla szóló lírai költemények nagyrésze jelentéktelen alkalmi vers; a nevezetesebbek Váró-Borsay: *Bethlen-óda*. (1889.) Áprily: *A fejedelemhez* (1922.) és Reményik: *Az éltörccs magyar*. (1930.)

Szép prózáiróink és verses elbeszélőink akkor kezdenek gyakrabban foglalkozni Bethlen Gábor alakjával, miután megjelentek a rávonatkozó egykorú történeti forrásművek: Kemény János *Önéletírása* és Szalárdi *Siralmas krónikája*. A XIX. és XX. századbeli prózáiróink következő műveiben találkozunk Bethlen alakjával: Vörösmarty: *Vérnász*, dráma (1833.); Jósika: *Az utolsó Báthori*, regény (1837.) és *Végyváriak*, regény (1863.); P. Szathmáry Károly: *Bethlen Gábor ifjúsága*, regény (1866.); Székely Ádám: *Öt évi küzdelem Erdély fejedelmi székéért*, elbeszélés (1866.); Jókai: *Bethlen Gábor „egy” tánca*, adoma. (Több más anekdota is szól a fejedelemről). — Gyallay: *Kölönte síjja*, elbeszélés (1921.); Móricz Zs.: *Tündérkert*, regény (1922.); Makkai Sándor: *Ördögsekér*, regény (1925.) és *A fejedelem rózsái*, elbeszélés (1925.); Gr. Bánffy Miklós: *Ellenségek*, elbeszélés (1929.); Gulácsy Irén: *Bethlen Gábor, az ember*, (1929.).

Az újabb verses epika a következő művekkel járult a Bethlen alakjával foglalkozó irodalomhoz: Zajzoni Rab István: *Bethlen Gábor*, víg elbeszélés (1859.), Mentovich Ferenc: *Bethlen Gábor*, óda; Illésy György: *Bethlen Gábor szakála*, verses elbeszélés (1872.); Gárdonyi Géza: *Kamuti Balázs*, humoros költői elbeszélés; Vargha Gyula: *Mihály bíró*, humoros költői elbeszélés.

A Bethlen Gáborról fennálló irodalmi hagyomány tehát nem helytálló. A fejedelem nem volt sem zsoldáríró, sem költő. A magyar irodalomba csak annyiban kapcsolódik be, hogy figyelemreméltó levélíró, pártolta az irodalmat és ihletforrással szolgált.

B.

DR. KURZWEIL GÉZA: *Nemzeti klasszicizmusunk irodalmi alapvetése.* Pannonhalmi Szemle 1930. 1. sz.

Szerző széles alapokon a nemzeti klasszicizmus lényegét világítja meg. Kutatja, hogy mennyiben klasszikus a szabadságharc előtti és utáni évtizedek irodalma és mennyiben nemzetileg klasszikus a Petőfi-, Arany-, Gyulai-irány. Nemzeti klasszicizmusunk, mint minden klasszicizmus, tudatos törekvés a művészi és egyéni, az általános emberi és nemzeti értékek eszményi harmoniája felé. A művészet egyetemes és örök törvényei alapján állva, hirdeti az irodalmi önhivatást. A szép, az erkölcsi jó és az igazság kifejezésével, valamint az eszmény és valóság egybeolvasztásának realizmusával harmoniára törekszik. Vallja a költői lelemény korlátlanágát, de a műalkotástól belső igazságot, lélektani hűséget követel. Általános érdekűvé teszi az időszerűt és az általános emberit hazai földhöz köti, nemzetivé öltözteti.

A nemzeti klasszicizmus célja a magyar szellem megerősítése. A nemzeti klasszicizmus kiművelte és minden kor számára eszményképpé tette az erkölcsi tisztaságban tündöklő magyar lelket. Megköveteli, hogy minden műalkotása e lelket hordozza és sugározza szét. Átveszi a mult értékeit és magába szívja a szélsőségeitől megtisztított új irányzatokat. Hangsúlyozza a nyelv különös szerepét a költői hatásban, ezért művészivé teszi a nyelvet, felkutatja a régi és a népnyelv művészileg értékes elemeit s nem idegenkedik a nyelv szellemének megfelelő újításoktól. Ritmikájában kialakítja és tovább fejleszti a régi nemzeti versidom igazi formáját. Híve a műfaj állandóságnak. A nemzeti klasszicizmus ideáját a lírában megtestesíti Petőfi természetes őszintesége, az epikában Arany lélektani hűsége, a regényben Kemény mélyrelátása. A nemzeti klasszicizmus lelki formájának megrajzolója, öntudatának megfogalmazója Gyulai Pál. Hirdetői a nyelvet és a nemzeti szellemet védő produktív jellegű bírálatok, essay-k és folyóiratok.

Ópra Benedek.

LAJTHA LÁSZLÓ: *Magyar hangszerábrázolásokról.* Muzsika. 1929. I. évf. 10. szám. 28–35 lap.

A képzőművészeti termékeken fennmaradt hangszerábrázolások zenetörténeti értéke igen jelentős, mert a hű ábrázolás a hangszerrel elmondja: hogyan tartották, hogy játszottak rajta, milyen hangszerösszeállításban szerepelt, kik használták és milyen környezetben élt.

Lajtha László tanulmányában mutatót ad a magyar hangszerábrázolások összegyűjtését tervező művéből. Bemutatja a pécsi székesegyháznak a XI. század második feléből származó, apokalipszis vénjeit ábrázoló szobrait, melyeken a művész a hegedű őseit mutató fidulát faragta kőbe. Szerinte a népvándorlás török-fajú népei a fidulát az őshazából magukkal hozhatták, azonban e föltevés kétségbevonása és a hangszer bizánci eredetének elfogadása esetén is a hatalmas kulturális és politikai jelentőségű magyarságnak a délszláv népeknél nagyobb szerepet kell tulajdonítanunk a hegedű ősének Nyugat-Európába való közvetítésében. A későbbi századok anyagából szerző hangszer-történeti földolgozását adja Kupetzky „Egyenac flótán játszó férfi” című képeinek; fölhasználja adalékul Nagy Ignác „Tisztújítás”-ának illusztrációját, melyen a háromtagú zenészesoportot hegedűs, trombitás és fanfáros alkotja; bemutat egy néprajzi érdekességű, cigánybandát ábrázoló olajfestményt, és lantozó nőt meg hegedülő férfit ábrázoló két erdélyi kancsót.

Kekel Béla.

LALO, CHARLES: *Esthétique.* Paris. Flammarion, 1927. 101 l.

Lalo az esztétikának az eddigieknél hajlékonyabb meghatározását adja. Elismeri, hogy az nem lehet mindenkor és mindenkire kötelező. Előtte még fejlődés áll. A mai egyéni esztétikákra a nemzetieket és ezekre egy egyetemes esztétikát lehet felépíteni. Az esztétika a művészet filozófiája. Tárnya a szép az emberi ideál irreális értelmében. A logika és erkölcsan alapján megkülönböztet anesztétikus, inesztétikus és esztétikus szépet. A leíró és

dogmatikus esztétika helyett egy u. n. normatív esztétikát ajánl, amely megtartaná a leíró módszeres relativizmusát, a dogmatikusból pedig az értékek eszméjét. → Esztétikáját pszichológiai és szociológiaiakra osztja fel. A pszichológiaiában tárgyalja az író és olvasó viszonyát a műhöz, a szerelem jelentőségét a művészetben, az ihlet lélektanát és az esztétikai kategóriákat. A szociológiai esztétikában a művészet anesztétikus és esztétikus feltételeit vizsgálja meg.

Gampe József.

LUX GYULA: *A modern nyelvi olvasmány és a „Kulturkunde” kérdése.* Magyar Pedagógia . 1929. XXXVIII. évf. 9—10. szám. 237—247 lap.

A múlt század utolsó évtizedeiben indul meg a modernnyelvi oktatás reformja, midőn utilitarisztikus szempontok előtérbe tolulásával a grammatizálás helyébe direkt módszerű nyelvtanítás lép. Ezzel párhuzamosan az olvasmányanyag kiválasztásában is új szempontok érvényesülnek. Így az illető nép értékkanonja alapján válogatott szépirodalmi olvasmányok helyét társadalmi és politikai berendezkedésre, történeti és földrajzi ismeretekre vonatkozó olvasmányok foglalják el. Azonban a világháború után az utilitarisztikus irányzattal szemben mindinkább előtérbe kerül a humanisztikus irányú Kulturkunde-mozgalom (megfelelő magyar elnevezés nincs reá), melynek lényege abban áll, hogy valamely idegen nép lelki alkatának, gondolkodás- és érzésvilágának megismerésére, valamint a tanuló ítélőképességének fejlesztésére törekszik. Tehát nem az illető nép szellemi és technikai műveltségére vonatkozó ismeretek megtanulását, az értelem és emlékezet gyakorlatát célozza az új módszertani mozgalom, hanem az illető nép lélekarcát akarja a tanuló előtt megrajzolni, a jellegzetes vonásokat kielemezni, a tanulót magát ítéletek alkotására képesíteni.

Természetesen a Kulturkunde-mozgalom ellen már is komoly kifogások merültek föl. Vajjon olvasmány-élmények alapján megismerhetni-e valamely nép gondolat- és érzésvilágát? Egymás hibáinak és bűneinek megmutatása nem fog-e indokolatlan sovinizmust termelni? A tanulónak ítéletek alkotására való nevelése mennyire valósítható meg a gyakorlatban? A tanterv fölfogásával szembehelyezkedve a modernnyelvi olvasmányanyag válogatója lemondhat-e más érdekek szolgálatában önértéket képviselő művekről? A ma emberét megismerhetni-e a múlt századok irodalmából? A fölmerülő ellenvetések óvatosságra intenek. Az értelem és emlékezet művelésére alapozott régebbi módszerrel szemben az ítélőképességre appelláló új mozgalomnak kétségkívül vannak érdemei.

A tanulmány írója a modernnyelvi olvasmány kiválogatásának irányadó szempontjait a tanulmány befejezésében nyolc pontban foglalja össze az új mozgalom elveinek figyelembevételével.

Kekel Béla.

MATÉ KAROLY: *Sajtó és tudomány.* Minerva, 1929. VIII. évf. 4—7. szám. 223—229 lap.

Máté Károly tanulmánya a kialakulásban lévő sajtótudomány külföldi fejlődésének irányairól és a magyar sajtótudományi intézet megszervezésének lehetőségeiről tájékoztat.

Külföldön a sajtótudomány két irányú működése különböztethető meg. Egyik az amerikai egyetemekre bevezetett, valójában tudománynak nem tekinthető gyakorlati újságíróképzés, melynek munkarendjére jellemző, hogy a riporterszolgálat, hírszociológia, vezérszavak szerkesztésének tanítása mellett sajtótörténetre csupán heti két órát juttat. E gyakorlati újságíróképzésnek európai nyomai igen gyérek. A másik működési irány az újságíróképzést másodrangú feladatnak tekintő, a sajtó tudományos vizsgálatára és megértésére törekvő német sajtótudomány, mely foglalkozik a sajtó elméletével, történetével, a szerkesztés, kiadás, nyomdatechnika kérdéseivel, a sajtónak politikai, társadalmi, egyházi és művészeti kapcsolataival, a sajtójoggal és statisztikával. Magyarországon a sajtótudomány kialakulása mindmáig késlekedik, bár a Nemzeti Múzeum Széchenyi-könyvtárának külföldi gyűjteményeknél gazdagabb hírlaptára a magyar sajtótudományi

intézet megszervezéséhez megbecsülhetetlen alapot nyújtana. A magyar sajtó fejlődéstörténetének megírása is megoldásra váró feladat, csak hogy e munkának nem szabad ismét a sajtó tükrében vizsgált politikai élet, a lapengedélyezések és cenzúra történetének lenni: „magának a zsurnalisztikának, a zsurnalisztikai formáknak történetére van szükség.” A bennünket legközelebből érdeklő erdélyi sajtónak multjából több részletet megírtak: Jakab Elek, Ürmössy Lajos és Dr. Gyalui Farkas, az elszakított területek sajtótörténetének alapvetését pedig dr. György Lajos és dr. Olay Ferenc végezték el.

Kekel Béla.

NAGY JÓZSEF: *A kultúra decentralizációja.* Magyar Pedagógia 1929. 7—8. sz. 161—178. l.

E tanulmány a mai magyar szellemi élet egyik leginkább előtérbe nyomult kérdését, a helyes értelemben vett decentralizációt, magyarázza meg. A magyar főváros nyugati színvonalú lüktető élete lelkileg eltávolodott a vidék vérszegény életétől. A kulturális decentralizáció egyetlen nagy kultúrpolitikába foglalása tehát általánosan érzett közszükséglet kifejezése. A decentralizáció azonban, amely etymologiailag leépítést jelent, csak akkor nem lesz a meglévő javak szétosztása, ha azt új, számottevő gazdasági és szellemi központok létesítésével s nem a főváros színvonalának sülyesztésével akarjuk megvalósítani. Új, igazi városok kifejlesztése lehetővé tenné a falvak bekapcsolódását a városi életbe és megszüntetné a mai óriási műveltség- és színvonal-különbséget a főváros és a vidék lakossága közt. E vidéki kultúrközpontokat egy tervszerű akaratnak kell létrehoznia anyagi erőforrások hiján elsősorban kulturális erőforrások létesítésével. E program megvalósítását szerző főként az egyetemek feladatának tekinti. Az egyetemek mellett egész sereg intézmény létesítését tartja szükségesnek, hogy harmonikus munkájuk a nemzeti kultúra színvonalán egyenletes képet mutathasson.

Kész Antal.

NOSZLOPI LÁSZLÓ: *A bensőség etikai vizsgálata.* Athenaeum 1929. 3—4. szám.

Az etikai személyérték, a szubjektív jószág elengedhetetlen határozománya, a bensőség. A cselekvés csak akkor lehet bensőséges, ha benne a személy egésze nyilvánul meg. Ez ugyanakkor a személy szubstanciális énjét jelenti. A bensőségnek objektív és szubjektív értelmét különböztetjük meg. Objektív, ha a személy középponti lényege jut kifejezésre, szubjektív, ha a moralitást nem a tett külső körülményeiben, hanem a szándék, az akarat és a személy minőségében keressük. Az etikai érték alárendelést követel. Így valósul meg az érték a pszichében s lesznek egymás birtokosai. Ez a viszony a szeretet. A szeretet nem önzés, nem élvezet, hanem cél, odaadás, tehát bensőséges. A tökéletes szeretet a pszichének és értékének benső egyesülése.

Gampe József.

PÁLFY ILONA: *A tatárok és a XIII. századi Európa.* A Bécsi Collegium Hungaricum füzetei. II. Egyetemi nyomda Budapest, 1928. 8-r. 72 l.

Négy fejezetben tárgyalja a szerző a tatárok 1241-iki nagy hadjáratát s az akkori európai helyzetet. A „tatár” vagy „tartár” elnevezés eredetének megvilágítása után megismerjük a keresztény Nyugat helytelen felfogását a tatárokról. Bizott a kor abban, hogy János pap legendás személye a Szentföldet megszabadítja a pogányoktól. Ebbe a mondai alakba vetett hitnek tulajdonítható, hogy az európai fejedelmek úgyszólván figyelemre sem méltatták a tatár-veszedelmet. Még a tatárjárás után sem szűnt meg a keresztények e naiv hite. Igazolja ezt IX. Lajos francia király politikája. A tatárok kereszténységébe és segítségébe vetett vak bizalom a keresztények gyengeségén alapult. Az európaiak magukban nem voltak elég erősek a Szentföld visszafoglalására s ekkor keletkezett, mintegy vigasztalásul, az a legendás hiedelem, amely elhomályosította a tatár-veszedelem meglátását. Értékes

munkájában a szerző az egykoru feljegyzések és a későbbi forrásművek felhasználásával egészen új világításba helyezi e kérdésre vonatkozó eddigi ismereteinket.

Pataki József.

PAULER ÁKOS: *Logika és metafizika.* Athenaeum 1929. 3—4. sz.

E két tudomány viszonyára nézve három felfogás van: 1. azonosak, 2. ellentétesek, 3. párhuzamosak. Pauler ez utóbbit fogadja el, amely szerint minden létezőnek megfelel valami igazság és belső kapcsolat van a létező dolgok strukturája és az igazság strukturája közt. Ennek megállapítása végett szükség volna egy tiszta logika szerkesztésére, ami azonban nem jelent racionalizmust, sőt elismeri, hogy az ember nem tud minden létezőt logizálni. Ez csupán egy mindentudó elme, Isten, számára lehetséges.

Gampe József.

RÁCZ LAJOS: *Rousseau J. J. élete és művei.* 2 köt. Budapest. 1928. A Magyar Tudományos Akadémia kiadása.

Ez a mű, amint írója az előszóban megjegyzi, nem akar újat mondani, nem akar eredetiségre törekedni, hanem a már roppant gazdag Rousseau-irodalom eredményeit óhajítja visszatükröztetni. A filozófus, teológus, politikus, pedagógus, költő, természetbarát, zeneszerző és esztétikus Rousseau mozgalmas és érdekes életének minden apró-cseprő zugába elkísér s lázasan keresi azokat a lélektani szálakat, amelyekből sokoldalú működése egybefonódott. Aki részletesen ismerni akarja az első romantikus életét és működését, haszonnal forgathatja e művet.

Blédy Géza.

RÉDEY TIVADAR: *Péterfy Jenő és a történetírás.* Napkelet 1930. 1. sz. 26—35. l.

A múlt század utolsó negyedében a nagy lendülettel előretörő exakt tudományok a históriát annak a területnek vizsgálatára igyekeztek szorítani, melyen a gyakorlati ész erőfeszítései érvényesültek a lélek és a szellem nagy csodáival szemben. Péterfy Jenő ama kevesek egyike, akik a régi arisztokratikus eszményt nem tévesztették szem elől a racionalizmus nagy és tartós áradatában. Megállapítja a szerző, hogy Péterfy nem volt történet-tudós, sőt egyáltalában nem volt tudós. Hiányzott belőle az anyagfeltárás ösztöne és az elégséges önfegyelmző erő egy felvetett témához szükséges ismeret-komplexum számbavételére. Artista lelkében a szubjektív élmény fontossága mellett eltörpült a közlés ösztöne. Péterfyt a történetírással először a Taine természettudományosan pszichologista történetírása hozza érintkezésbe, azonban esztéticizmusa Taine gépi törvényszerűségét és szisztematizáló törekvéseit nem tudja magáévá tenni. Ideálja a történetírás terén Ranke, ki a tények mellőzése nélkül a történeti eszméket domborítja ki. Péterfynek a történetírás legmagasabb kérdéseiről vallott felfogása a XX. század lelkéhez is beszél. E felfogását nem a kor s a környezet ellenvéleménye, hanem valami belső sugallat kergette ajkára.

Kész Antal.

TÓTH ALADÁR: *A magyar toll feladata a magyar zenei élet szolgálatában.* Budapest. 1929. Zenei szemle. III—IV. sz. 29—36 lap.

Tóth Aladár e rövid tanulmányában a magyar zenei életet szolgáló magyar toll feladatait elemzi, irányadó szempontjait keresi meg. A legnagyobb fontosságú és legsürgősebb tennivalókat a Bartók és Kodály által képviselt magyar nyelvű muzsika ügye körül látja. A magyar zenekultúra férfikorba lépésének föltétele, hogy a magyar közönség érdeklődésének súlypontja a régi népzeneből fejlődő, európai viszonylatban magasra értékelt magyar zenére essék. Második feladat a klasszikus zene ismeretének elmélyítése Händel, Mozart és Bach művészetének gazdagsága felé, az előadó-művészek rákényszerítése e legmélyebb zenei értékek szolgálatára. Harmadik feladat a cseh és francia meg a hegemoniát veszített német zene forradalmának figyelemmel kísérése, amire a Bartókkal és Kodállal győztes

magyarságnak is szüksége van, mert „ha közönségünk zenei hallását nem idomítják az új zenei formák, úgy könnyen megtörténhetik, hogy a külföld eljövendő nagy muzsikusaival, a technikai újítások költői feldolgozóival tanácstalanul fogunk szembenállani“.

Kekel Béla.

WESZELY ÖDÖN: *Az egyetem eszméje és típusai.* Minerva 1929. 4—7. sz. 125—171 l.

E tanulmány az egyetem eszméjének lényegével foglalkozik, majd vizsgálja az eszme megvalósulását a különböző típusokban. Az egyetem leglényegesebb vonása: autonómiaja, a tudomány művelése és tanító szerepe. A párizsi, bolognai, prágai és krakói egyetemek után a pécsi egyetem kezdetét ismerteti: ez az első magyar egyetem, amely a mai külföldi egyetemek nagy részét megelőzve, keletkezésében mindjárt a bécsi után következik. Megemlíti még Zsigmond király óbudai egyetemét és Mátyás egyetemét, pár vonással a középkori egyetem karakterét rajzolja meg. Uralkodó tudománya a teológia, amelynek tanítása a régi tudósok szövegeinek ismeretében és magyarázatában merült ki. A renaissance nem elégszik meg az antik világ csodálatával, hanem foglalkozik a klasszikus munkák tartalmával is. A reformáció vallás szerint megosztja az egyetemet s ezzel hanyatlásukat idézi elő. Erre az időre esik Pázmány egyetemalapítása. A tanulmány külön fejezetben vázolja az idealisztikus német, a gyakorlatias francia, a nevelő tendenciájú angol és a különböző színvonalú olasz és a sokféle típusú amerikai egyetemeket, utalva arra is, hogy melyik talajból nőtt ki a magyar egyetem. Az egyetem hivatásának fejtegetése közben amellest a felfogás mellett száll síkra, mely az egyetemet a tudomány elméleti alapon dolgozó esarnokának tekinti. Az egyetem kiváltságainak fejtegetése után felállítja azokat a követeléseket, amelyeket a jövő egyetemének ki kell elégítenie. Ezek között fontos követelményként szerepel az, hogy a jövő egyeteme intenzívebb mértékben foglalkozzék a nevelés kérdésével.

Kész Antal.

ZSIGMOND FERENC: *XX. századi társadalmi drámáink a „középfajúság“ szempontjából.* Debreceni Szemle 1930. 7—20 l.

A legutóbbi emberöltő drámairodalma az u. n. tiszta műfajoktól a középfajú dráma felé hajlik. E jelenség az elmúlt néhány évtized korszellemének és közizlésének eredménye. E jelenség magyarázatául érdekes példatárt nyújt Berezik Árnád, Földes Imre, Bródy Sándor, Gárdonyi Géza, Ruttkay György, Lengyel Menyhért, Garvay Andor, Biró Lajos, Molnár Ferenc, Bibó Lajos, Abraham Ernő, Porzsolt Kálmán, Kisbán Miklós, Zilahy Lajos és Jób Dániel legjellegzetesebb drámáiból. Szemléltetően mutatja be a XX. század drámaíróinak megalkuvását a közönség „polgári“ mivoltu ízlésével, mely irtózik a lélek mély megrendüléseitől és szívesebben látja az érzelmes könnyeseppeket. A kép, melyet e drámák a jelenkori magyar társadalomról elénk tárnak, erkölcsi szempontból megdöbbentően sajnálatos. A szerző szerint e drámák az erkölcsi korhadás legveszedelmesebb eszközei, amelvek már-már egészen leszorítják a színpadról a komolyabb szemléletű költészetet.

Kész Antal.

ADATTÁR

Adatok az Erdélyi Múzeum-Egyesület magyar jellegéhez.

1. Alapítólevelek.

Annak bizonyítására, hogy az Erdélyi Múzeum-Egyesület megalakulása idején milyen volt a közhangulat és az alapítók milyennek akarták a létesítendő egyesületet és múzeumot, a sok közül két jellemző alapító levelet közlök. Az egyik gr. Teleki Miklós és neje alapító levele, amely hű kifejezője a magánalapítók általános akaratának. A másik Kolozsvár városa tanácsának intencióit köti ki az alapítás feltételéül. Ez utóbbi jellemző a közületek gondolkozására, még ha azok alapítólevelükben nem is öntötték akaratukat ily határozott formába.

Az alapítást néhány évvel megelőző idők abszolutisztikus törekvései közepette nagy lelki erőre vall, hogy egyének és városok ily bátran mertek kifejezést adni gondolkozásuknak. 1857-ben még nem minden alapító mert ily nyíltan színtvallani, de a bátrabbak példája hódított és magával ragadott. Hiábavaló volt az abszolutizmus minden szabad megmozdulást elnyomó törekvése, a nemzetet egybeforrasztotta a közös cél s a nemzeti kultúráért való lelkesedés nagy áldozatokra tudta indítani az akkori nemzedéket. Két év (1857—1859) elegendő volt, hogy az alapítók mindegyike nyíltan is merje vallani az eddig talán csak suttogott szándékot. Így történhetett meg, hogy midőn a legfelsőbb jóváhagyás az alakuló közgyűlésre bízta az Egyesület hivatalos nyelvének eldöntését, az 1859. november 23.-án megejtett titkos szavazás eredményeképen a jegyzőkönyv szavai szerint „a jelenvolt 383 szózatoló kivétel nélkül mind... a magyar nyelvre szavazott.“

1. Gróf Teleki Miklós és neje alapító-levele.

Neveinket alól írtak a Kolozvárt fel állítandó Erdélyi Nemzeti Múzeum tőkéje gyarapítására két Fiunk, u. m.: Gróf Teleki Oscar és Gróf Teleki Gusztáv nevükre külön-külön ötszáz, öszre egy ezer Rforintokat jedzünk — ígérjük s ezennel kötelezzük magunkat, hogy mihelyt az erdélyi Urbéri kárpótlás ki jó, erre egy ezer ftos Urbéri kárpótlási kötelezvényt ált adunk, azon nyilvános ki kötéssel, hogy ha az erdélyi Múzeum akár mi ok miatt nem Kolozvárt állítadnék fel, vagy nem ott létezne és szervezete nem Magyar lenne, akkor azon summa a MVvásárhelyi Ev. Reformatum Collegium birtokába menyen ált.

Gr. Teleki Miklós.

Simén Klára.

Gr. Teleki Miklósné.

Ujfalvi Sándor,

mint tanu.

Ajtai K. Gergely,

mint tanu.

A fenírt összegekről szóló urbéri kárpótlási papirt a fentiszteelt alapító Gróf úr, mai naptól kezdődő kamatszelveivel együtt, — a fennkitett fenhagyás mellett — hogy kezeimhez beszolgáltatta légyen, megismerem.

Kolozsvártt Julius 1-ső napján 1859.

Gr. Mikó Imre.

2. Kolozsvár városa alapító levele, melynek alapján az E. M. E. igazgató tagja.

7.906—1859.

Az Országos Múzeum-Egylet ideiglenesen működő
méltóságos Választmányának

Kolozsvártt.

A Kolozsvárt felállítandó országos múzeum-egylet alapjába Kolozsvár város részéről, a Választott esküdt közönség 1857. évi március 4-én kelt végzésénél fogva, felsőbb jóvá hagyás reményében ajánlott 5.000 (ötezer) conv. forintnak erdélyi urbéri kárpótlási államkötelezvényben, az írt célra leendő kifizetését a magas cs. k. Helytartóság jóvá hagyván; az ajánlott öszvegnak a múzeum egylet alapjába erdélyi urbéri kárpótlási állam kötelezvényben leendő befizetése iránt a szükséges intézkedés mai napról és ezen szám alatt e Tanács által megtétetett.

Miről a méltóságos Választmányt oly megjegyzéssel értesíti e Tanács, hogy az ajánlott összeg befizetésével megbizott Polgármester és Szónok Úrak, a v. e. közönség folyó hó 18-ról 262. számú végzéséhez képest utasítva vannak, — mi szerint a befizetés alkalmával határozottan fejezzék ki, s jegyzőkönyvre vétetni eszközöljék: hogy a Város ezen alapítványt csak addig és azon feltétel mellett adja, ha a Múzeum Kolozsvárra alakittatik és itt hagyatik, s annak belügye kirekesztőleg magyar nyelven vezetetik.*

Szabad királyi Kolozsvár városa Tanácsából.

Kolozsvártt nov. 19-én, 1859.

Wendler, polgármester
Makoldy Sámuel, szónok

2. Báró Saguna András és gróf Mikó Imre levélváltása.

Gyakran halljuk érvként felhozni az Erdélyi Múzeum-Egyesület magyar jellege ellen, hogy az alapítók között románok és szászok is voltak. Az alapítók közt szereplő román reprezentánsok közül előszeretettel szoktak Báró Saguna András püspök nevére hivatkozni.

* A dült betűvel szedett részek az eredeti okmányban alá vannak húzva.

Valóban az EME. tagjai között szerepeltek és szerepelnek igen kis számban románok és szászok, tény viszont az is, hogy a román nemzeti kultúregyesület, az *Astra*, tagjai között is voltak magyarok és szászok. Miként azonban soha senki sem vonta kétségbe, hogy az *Astra* a román nemzeti érdekek szolgálatára létesült, bár az 1861-iki alakuló közgyűlés nem románokat is vett fel tiszteletbeli tagjai sorába (gr. Csáki György, Keeskeméti Aurél, a pesti „Sürgöny“ szerkesztője, dr. Tkalatz, a bécsi „Ost und West“ szerkesztője),¹ épen úgy az EME. alapítóitól sem lehet elvitatni, hogy magyar nemzeti érdekek szolgálatára hozták meg nagy áldozataikat. A mindkét oldalon előforduló kivételek csak megerősítik a tételt s élénk világot vetnek az akkori időkre.

Az abszolutizmusnak ma már szinte érthetetlen rövidlátására vall, hogy a nemzeti tömörüléseket olyképen gondolta megakadályozhatóknak, ha az ezt célzó egyesületek jóváhagyását attól tette függővé, hogy abba idegen nemzetiségűek is beléphetnek. Csodálatosképpen azonban meghagyta az egyesületeknek azt a jogot, hogy a tagok felvehetőségét maguk döntsék el. Az osztrák abszolutizmus e rövidlátását csak abból érthetjük meg, hogy gyöngesége tudatában már nem merészelt mereven megakadályozni a nemzeti tömörüléseket, de akadályok gördítésével még megkísérelte menteni a menthetőt. Természetesen az 1859-ben alakult EME. ép úgy ki tudta játszani az abszolutizmus e naiv követelését, mint a két évvel később alakult *Astra*. A két kultúregyesületnek különben az alakulás engedélyezéséért folytatott küzdelme sok tekintetben analogiát mutat, valamint alapszabályaik is. Az alakulás küzdelmeiben leglényegesebb különbség, hogy míg az EME. jóváhagyásához érthető okokból hosszabb út vezetett, mert az nagyon göröngyös volt, az *Astra* a kitaposott úton könnyebben jutott célhoz. Véleményem szerint a célkitűzésben az EME. sem járt töretlen úton, mert előtte bizonyára a még 1840-ben megalakult „Verein für Siebenbürgische Landeskunde“ lebegett.

Hogy az EME.-be románok és szászok s az Astrába magyarok és szászok tagokul vétettek fel s talán felkérés nélkül önként is léptek be adományaikkal, lélektanilag könnyen érthető. E tekintetben mindenesetre az EME. volt előnyben. Sokan nem vonhatták ki magukat a társadalmi kötelezettségek alól, másokat az anyagi érdek készítetett erre. Akkor még egyik részen sem gondoltak arra, hogy ebből egykor jogi formulákat próbálnak kovácsolni.²

Báró Saguna András püspök és gr. Mikó Imre aligha vonhatták volna ki magukat a társadalmi kötelezettség alól, viszont Krafft C. W. szebeni könyvkereskedő³ bizonyára az anyagi érdek készítette az Astrába való belépésre. Egyébként gr. Mikó Imre levelezéséből az itt közölteken kívül az tűnik ki, hogy személyes jó viszony fűzte br. Saguna Andrásához.

¹ Actele privitoare la urzirea și înființarea Asociațiunei... Sibiu, 1862. 73–74. lapjain.

² Egyébként érdekes, hogy az EME. megalakulása előtti első gyűjtőíven, melyet gr. Mikó mint hozzá begyűlt adományokat 1859. dec. 15-én számolt el Bányai Vitális pénztárosnak, egyetlen román alapító tag sem szerepel, tehát a belépés vagy felkérés csak későbbi lehet.

³ Transilvania. Număr jubilar, 1861–1911. 528 l.

1. *Br. Saguna András levele gr. Mikó Imréhez:*

*Nagy Méltóságú Gróf, cs. kir. val. belső titkos Tanácsos Úr,
Kegyelmes Uram!*

Mély tisztelettel vettem Excellentiád mult hó 28-i átíratát, melyből szerentséltettem meg győzöttetni azon ritka lelkibeli erőről, a mely Excellentiádat erősíti és engeszteli fájdalmaiban a szeretet fia elhunytáért. A megyek Ura tartsa meg Excellentiád drága napjait jövővendőre az elő gyermekei jó és állandó egészségével.

Ezen alkalommal különösen szerentsésnek tartom magamat, a midőn a román literaturai Egylet által Excellentiádnak tiszteletbeli tagá kineveztetéséről szóló okmányt hivatalosan átküldöm azon kéréssel, miszerint Excellentiád a nevezett Egylet ezen tetteben egy újabb bizonyítványt azon közös mély tisztelettről tekinteni kegyeskedne, mellyel az összes haza Excellentiád eránt viseltetik!

Kiis mély tisztelettel holtig maradtam Excellentiád
Nagy Szeben October 10-én 1862

alázatos szolgája,

B. Saguna András püspök

2. *Gróf Mikó Imre levele Br. Saguna Andrásához:*

Püspök B. Saguna Andrásnak.

Nagyméltóságú és Főtisztelendő

Báró Püspök Úr!

Nagyméltóságodnak October 10-én kelt nagybecsű levele mellé zárva, kezemhez jött a „Román litteraturai egyletnek“, részemre megküldött tiszteletbeli tagsági oklevele.

E megemlékezés igen becses és megtisztelő. Fogadja Nagyméltóságod érette legszívesb köszönetemet, s méltóztassék annak a tisztelt Egyletnél is tolmácsolója lenni.

Az Egylet tudományos munkássága iránti rokon érzésem némi tanusításául az alaptőke gyarapítására ide zárok egy 500 = ötszáz forinttról szóló urbér megváltási államkötelezvényt, minek mások adományával együtt százszoros, ezerszeres gyarapodását lelkemből óhajtom.

Nagy cél áll a tisztelt Egylet előtt. Az ég segítsége ne hiányozék annak elérésében. Én szívemből üdvözlöm Nagyméltóságotokat a szép pályán, s azon dicsőséges előmenetelt óhajtok.

Teljes tisztelettel levén Nagyméltóságodnak. *

Közli: *Dr. Kántor Lajos.*

* Nincs aláírva, sem keltezve. Fogalmazvány.

Erdélyi Tudományos Füzetek

Szerkeszti: Dr. György Lajos

Az „Erdélyi Múzeum-Egyesület” kiadása

1. *Rass Károly*: Reményik Sándor — — — — — — — — — — 40.—
2. *Párvan Bazil*: A dákok Trójában — — — — — — — — — — 30.—
3. *Dr. Bitay Árpád*: Gyulafehérvár Erdély művelődéstörténetében — — — — — — — — — — 30.—
4. *Dr. Bitay Árpád*: A moldvai magyarság — — — — — — — — — — 40.—
5. *Szokolay Béla*: A nagybányai művésztelep — — — — — — — — — — 40.—
6. *Dr. Balogh Ernő*: Kvarc az erdélyi Medence felső mediterrán gipszeiben — — — — — — — — — — 40.—
7. *Dr. György Lajos*: Az erd. magyar irodalom bibliografiája 1925. év — — — — — — — — — — 50.—
8. *K. Sebestyén József*: A brassai fekete templom Mátyás-kori címei — — — — — — — — — — 40.—
9. *Dr. Karácsonyi János*: Új adatok és új szempontok a székelyek régi történetéhez — — — — — — — — — — 50.—
10. *Dr. Gál Kelemen*: Brassai küzdelmei a magyartalanságok ellen — — — — — — — — — — 50.—
11. *Dr. Tavaszy Sándor*: Erdélyi szellemi életünk két döntő kérdése — — — — — — — — — — 40.—
12. *Dr. György Lajos*: Két dialogus régi magyar irodalmunkban — — — — — — — — — — 60.—
13. *K. Sebestyén József*: A Becse-Gergely nemzetség, az Apafi és a Bethieni gróf Bethlen család címere — — — — — — — — — — 50.—
14. *Dr. Ferenczi Miklós*: Az erd. magyar irodalom bibliografiája 1926. év — — — — — — — — — — 50.—
15. *Dr. Gyárfás Elemér*: A Supplex Libellus Valachorum — — — — — — — — — — 50.—
16. *Rónay Elemér*: Kemény János fejedelem halála és nyugvóhelye — — — — — — — — — — 50.—
17. *Dr. György Lajos*: Egy állítólagos Pancsatantra-származék irodalmunkban — — — — — — — — — — 50.—
18. *Dr. Ferenczi Miklós*: Az erd. magyar irodalom bibliografiája 1927. év — — — — — — — — — — 60.—
19. *K. Sebestyén József*: A középkori nyugati műveltség legkeletibb határai — — — — — — — — — — 60.—
20. *Szabó T. Attila*: Az Erdélyi Múzeum Egylet XVI—XIX. századi kéziratos énekeskönyvei — — — — — — — — — — 50.—
21. *Dr. Ferenczi Miklós*: Az erdélyi magyar irodalom bibliografiája 1928. év, pótlásokkal az 1919—1928. évekről — — — — — — — — — — 50.—
22. *Dr. György Lajos*: A francia hellénizmus hullámai az erdélyi magyar szellemi életben — — — — — — — — — — 50.—

Megrendelhetők az *Erdélyi Múzeum* kiadóhivatalában, Cluj-Kolozsvár, Str. Baron L. Pop (volt Brassai-u.) 5.

Kolozsvári Takarékpénztár és Hitelbank R.-T.

Cluj-Kolozsvár, Piața Unirii (volt Mátyás király-tér) 7.

Fiókok: Dej (Dés), Diciosánmártin (Dicsőszentmárton), Alba-Iulia (Gyulafehérvár),
Târgu-Mureș (Marosvásárhely), Oradea (Nagyvárad), Timișoara (Temesvár).

Betéteket előnyös kamat mellett fogad el és rendszerint felmondás nélkül fizet vissza. Olcsó kölcsönöket nyújt. Minden bankügyletet legelőnyösebben végez. Engedélyezett devizahely. Áruraktárai a vasút mellett.

Saját tőkái 143 millió Lei

Affiliált intézetei: Torda-Aranyos Vármegyei Takarékpénztár R.-T. Turda (Torda), Alsófehérvármegyei Gazdasági Bank és Takarékpénztár R.-T. Aiud (Nagyenyed), Udvarhelymegyei Takarékpénztár R.-T. Odorheiu (Székelyudvarhely) és Christur (Székelykeresztúr), Szászrégen Vidéki Takarékpénztár és Hitel R.-T. Reghin (Szászrégen), Népbank R.-T. Huedin (Bánffyahunyad), Szamosujvári Hitelbank R.-T. Gherla (Szamosujvár).

„ERDÉLYI MÚZEUM“

(MUSÉE DE TRANSYLVANIE)

Tome XXXV.

1930.

Nouvelle série I. n. 1—3.

Redacteur: **LOUIS GYÖRGY**. Editeur: Société du Musée de Transylvanie. Rédaction: Cluj, Str. Universităţii 10. Roumanie.

Louis Kántor: Histoire de la „Société du Musée de Transylvanie“ depuis 1924 jusqu' à nos jours.

Arthur Balogh: Le libéralisme.

Kelemen Gál: La conception roumaine de l'éducation nationale.

George Kristóf: Le livre de prières du prince transylvanien Mihály Apafi II.

Louis György: L'influence du hellénisme français sur la vie intellectuelle des Hongrois de Transylvanie.

COMPTES RENDUS. *Alexandre Eckhardt*: Le conte du cannibalisme hongrois. — *Louis György*: Le premier roman Anglais traduit en hongrois.

— *Árpád Bitay*: Nouvelles traductions roumaines de la littérature hongroise. — *Louis György*: La manuscrit original de „La propagande électorale et ses remèdes“.

REVUE CRITIQUE. — REVUE DES LIVRES ET DES REVUES. — DOCUMENTS INÉDITS. *Louis Kántor*: Contributions au caractère hongrois de le „Société du Musée de Transylvanie“.

„ERDÉLYI MÚZEUM“

(SIEBENBÜRGISCHES MUSEUM)

XXXV. Band.

1930.

Neue Folge I. No. 1—3.

Redigiert von **LUDWIG GYÖRGY**. Herausgegeben vom Siebenbürgischen Muzeumsverein. Redaction: Cluj, Str. Universităţii 10. Rumänien.

Ludwig Kántor: Geschichte des Vereins des Siebenbürgischen Museums seit 1924 bis auf unsere Tage.

Arthur Balogh: Der Liberalismus.

Klemens Gál: Die nationale Erziehung in rumänischer Auffassung.

Georg Kristóf: Das Gebetbuch des siebenbürgischen Fürsten Michael Apafi II.

Ludwig György: Wellen des französischen Hellenismus im geistigen Leben der Ungarn von Siebenbürgen.

KLEINE MITTEILUNGEN. *Alexander Eckhardt*: Die Fäselei vom ungarischen Kannibalismus. — *Ludwig György*: Der erste ins Ungarische übersetzte englische Roman. — *Árpád Bitay*: Neuere rumänische Übersetzungen aus der ungarischen Literatur. — *Ludwig György*: Die Urhandschrift von „Parteiwerbung und ihre Gegenmitteln“.

KRITISCHE RUNDSCHAU. — BÜCHER UND ZEITSCHRIFT RUNDSCHAU. — DATEN. *Ludwig Kántor*: Belege zum ungarischen Charakter des Vereins des Siebenbürgischen Museums.